

NA FRONTI

revija za vojaško zgodovino

številka 15 / maj 2022

ISSN 1580-7282

KAZALO

UVODNIK	3
DVE PESMI , Radivoj Pahor	4
BEGUNSTVO BRIŠKE DRUŽINE ZALETEL V ITALIJI , Vili Prinčič	5
PO VOJNIH STOPINJAH IVANA KOVAČIČA (1898–2001) , Marko Zavrtanik	9
VOGRSKO V VIHRI VELIKE VOJNE , Božo Cerar	14
VOGLARJI MED PRVO SVETOVNO VOJNO , Boža Hvala	25
BRATJE SOVRÈ V VELIKI VOJNI , Vinko Avsenak	34
16. SEPTEMBER 1916 NA ROMBONU – PRIČEVANJA PIERA BORLE , Guido Alliney	48
UJETNIKI RAVELNIKA (2. DEL) , Mitja Juren	56
STOTNIK GUSTAV SONNEWEND – JUNAK HRIBA SV. MARKA , Renato Podbersič ml.	65
MICHELE CELESTINO BES IN NJEGOVI SPOMENIKI , David Erik Pipan	71
GROB NEMŠKIH TOPNIČARJEV V VRTOJBI , David Erik Pipan	77
ZLOČINI AVSTRO-OGRSKE VOJSKE – SRBIJA 1914 , Matjaž Bizjak	82
JOŽEF VIŽINTIN IN NJEGOVA VOJNA , Vili Prinčič	90
VOJAŠKO POKOPALIŠČE V KRANJSKI GORI , Uroš Košir	95
KAKO SE JE GODILO AVSTRO-OGRSKIM IN DRUGIM VOJNIM UJETNIKOM V RUSIJI , Tomaž Velnar	108
KRATKE ZGODBE	
Še ena fotografija džamije v Logu pod Mangartom , Uroš Košir	114
ITALIJANSKI OKLEPNI AVTOMOBIL LANCIA 1ZM , Tomaž Velnar	116
VARUHI KULTURNE DEDIŠČINE PRIPOVEDUJEJO ...	
Mitja Juren iz Rupe (Sovodnje ob Soči) , Vinko Avsenak	119
FOTO ALBUM	123

NA FRONTI, revija za vojaško zgodovino, številka 15, maj 2022

Izdajatelj: Društvo soška fronta 1915–1917, ul. Nikole Tesle 19, Šempeter pri Gorici, **glavna urednika:** Vinko Avsenak, Simon Kovačič; **odgovorni urednik:** David Erik Pipan; **uredniški odbor:** Vinko Avsenak, Simon Kovačič, dr. Renato Podbersič ml., Vili Prinčič; **lektor in prevajalec:** Vinko Avsenak
oblikovanje in tisk: A-media d. o. o.

Za vsebino prispevkov odgovarjajo avtorji. Prepovedano je vsako kopiranje in razmnoževanje brez pisnega dovoljenja uredniškega odbora in avtorjev prispevkov.

Na naslovnici: Vojna razglednica z risbo neznanega avtorja pod naslovom Im Kriege gegen Italien – Am Isonzo (V vojni proti Italiji – na Soči)
(iz zbirke Simona Kovačiča)

Na zadnji strani: Znak s kokardo 6. bersaljerskega polka
(iz zbirke Radovana Grešaka)

www.drustvo-soskafronta.si

Drage bralke, dragi bralci!

Pred štirimi leti so se končale številne prireditve, s katerimi smo obeležili stoletnico prve svetovne vojne. Veseli nas spoznanje, da se po njih spomin nanjo ni zmanjšal in da so omejitve zaradi pandemije le začasno upočasnile nekatere dejavnosti. Prav je, da spomin na prvo svetovno vojno, ki je močno prizadela tudi prebivalce naših krajev, živi še naprej in nas opominja na nesmiselnost vseh vojn, tudi teh, ki danes pustošijo v naši bližini.

K temu bodo zagotovo prispevali na novo odprti muzej sanitete v Renčah, Center za obiskovalce Sabotin – Park miru, stalna razstava Boj v zaledju strelskih jarkov v Parku vojaške zgodovine v Pivki, sodobno oblikovan parkovni spomenik madžarskim vojakom na soški fronti, ki je vključen v spominski park na Prevalu, sedlu med Sveto Goro in Škabrijelom, spominski park prve svetovne vojne v Vinišču pri Renčah, katerega osrednji del je lesena zvonica, posvečena slovaškim vojakom na soški fronti, in spomenik ukrajinskim vojakom, katerega osnovo predstavlja obnovljen spomenik 20. strelskega polka v Panovcu, postavljen leta 1917.

Naključje je hotelo, da sta bila zadnja dva omenjena spomenika slovesno odkrita istega dne in le nekaj dni pred izidom revije. Pri uresničitvi vseh teh projektov je poleg svojih rednih dejavnosti vidno sodelovalo tudi naše društvo.

Tudi tokratna, že 15. številka revije *Na fronti* prinaša raznovrstne, izbrane članke domačih in tujih avtorjev, ki razkrivajo dogajanja na frontah prve svetovne vojne, soške še posebej, na katerih so se borili tudi naši predniki. Izid revije sovpada z izidom jubilejne 30. številke italijanske revije *Aquille in Guerra*, ki jo izdaja društvo *Societa Storica per la Guerra Bianca*, s katerim dobro sodelujemo in si z njim tudi izmenjujemo posamezne članke. Ob tej priložnosti mu za jubilej iskreno čestitamo.

V Društvu soška fronta 1915–1917 pa že mislimo na naslednje leto, v katerem bomo z novo številko revije *Na fronti* počastili 30. letnico delovanja našega društva.

David Erik Pipan
Predsednik društva

DVE PESMI

Radivoj Pahor

V begunstvo iz velike vojske

*Nebo se je stemnilo nad Gorico.
Enaka nebu vojska je hrumela,
mladosti leta, čas miru je vzela
in v zlati klas zasanjano pšenico.*

*Odšli otroci so in starci, žene ...
Na pot so šli in prazne so ostale
hiše, skednji, osamele štale.
Tolažbe v srcu ni bilo nobene!*

*Od nemih lazov, dolov, čez ravnice,
na vse strani se smrt široko smeje
in v duši sam temni obraz svetnice.*

*Brez rok in nog, počez mrliči spijo
v palači blaznih lovcev na trofeje.
Doma le mrzli ognji še gorijo.*

Ilustracija: AdobeStock

Vrnitev 1918

*Sprejele so jih izmučene, omrtvele vasi,
črna strašila ožganega tramovja
in visoke trave med ugaslimi ognjišči.*

*Poselili so deželo svežih grobov in pokopališč,
zgnetenih v glineni trak zapuščene reke,
utišanih, v grobnico časa shranjenih bojevnikov,
ukleščanih v kaverne zla,
v skalo in v snežne vrhove vsekane jarke,
v pribežališča strahov, v zbite sanje Smrti.*

*Bo iz te zemlje še mogoče izsesati spomine,
zorati brazdo in posejati seme?
Bo tej pokrajini še mogoče reči dom?*

BEGUNSTVO BRIŠKE DRUŽINE ZALETEL V ITALIJI

Vili Prinčič

V reviji *Na fronti* redno objavljamo tudi zgodbe in pričevanja ljudi iz Posočja, ki so vojna leta preživljali v begunstvu. Tokrat nam je v roke padla pripoved gospe Štefanije Zaletel, po rodu iz Biljane v Goriških brdih. Gospa Štefanija je bila v tej prijetni briški vasi rojena leta 1914 očetu Jožefu Zaletelu (roj. 1885) iz Biljane in materi Jožefi (1886) iz bližnje Medane. Zakoncema Zaletel se je sicer že leta 1910 rodila hči Karolina. Tako sestavljena družina je tudi dočakala začetek vojnih spopadov na Goriškem maja 1915. Štefanija je bila takrat stara samo leto dni, tako da se tistih dogodkov še ni mogla spominjati, vendar kako so preživljali krute begunske čase, je po pripovedih očeta in matere veliko let kasneje zapisala v majhen zvežčič. Leta 1940 se je omožila z orožnikom iz Toskane, kamor se je po poroki tudi preselila. Dočakala je visoko starost 98 let in je pokopana v kraju Montaione, nedaleč od mesta Empoli.

Naključje je hotelo, da sem med izletom v Toskani spoznal njenega sina Walterja, ki me je tudi peljal v dom za ostarele na obisk Štefanije. Ker ta ni bila najboljšega zdravja, sem z njo izmenjal le nekaj stavkov. Več mi je povedal Walter, ki se je spominjal materinih pripovedi. Med drugim mi je posredoval tudi kopijo maminih zapiskov in iz njih ter Walterjeve pripovedi je potem nastala ta zgodba.

Bilo je nekega sobotnega popoldneva konec maja 1915. Mi smo takrat stanovali v Biljani v Goriških brdih. Dom smo imeli na velikem, z zidom obdanem dvorišču, na katerega se je vstopalo skozi lepa, monumentalna kamnita vrata, precej večja od tistih, ki jih imajo stare domačije na Krasu. Na tem dvorišču so včasih prirejali gledališke predstave in kulturne prireditve, ki so jih po navadi uprizarjale gledališke skupine iz Gorice, a tudi iz Ljubljane. Predstav so se udeleževali malodane vsi prebivalci Biljane. Sicer je moj oče Jožef, ki so mu po domače pravili Pepe, bil upravnik velikega posestva, ki je obsegalo vinograde in sadovnjake, v glavnem češnjeve. Poleg mojega očeta so lastniki po potrebi najemali tudi zunanjo delovno silo, zlasti ob trgatvah in ob zamudnem, nevarnem nabiranju češenj. Z menoj in sestro se je ukvarjala mama, ki ji je bilo tudi ime Jožefa. Bili smo razmeroma dobrostoječi.

Konec pomladi 1915 je bilo vreme dokaj toplo, skoraj že poletno. Vojna je v Srbiji in Rusiji divjala že od prejšnjega poletja in skoraj vsi moški iz Biljane so bili vpoklicani pod orožje. Prihaja-

Begunska družina Zaletel v Torinu leta 1916
(kopijo fotografije hrani avtor)

la so tudi sporočila, da je ta in ta padel na daljni fronti. Mojega očeta niso mobilizirali, ker mu je na desni roki manjkalo nekaj prstov, ki jih je kot šestnajstletnik izgubil v nesreči na lovu. Tisto majsko soboto je šel do gostilne Ivana Mavriča popit kozarec vina s prijatelji. Domov se je ves razburjen vrnil že po kakih desetih minutah in nam povedal, da Italijani že prodirajo v Brda in da bodo kmalu tudi v Biljani. Vzel je motiko in odšel na vrt, da bo opravil nekaj del na gredicah in medtem tudi gledal v dolino, kaj se tam dogaja. Jaz in sestra Karolina sva bili v kuhinji z mamo. V hišo sta naenkrat s silo vstopila dva italijanska vojaka. Spoznali smo, da je miru in srečnega življenja konec. Eden od vojakov je uperil puškino cev na mamino sence in ji zaukazal, da mora v petnajstih minutah pripraviti svoje stvari in nemudoma zapustiti hišo. Mama ni takoj razumela, kaj ji vojak pravi, ker je italijanščine znala le nekaj besed, a uperjena puškina cev ji je velela, da mora takoj ukrepati in ubogati

ukaz vojaka. Takoj je z menoj v naročju odhitela po stopnicah v zgornje prostore, pobrala iz omar nekaj oblačil in jih stlačila v culo. Eden od vojakov nama je sledil v zgornje prostore, začel odpirati in brskati po raznih predalih ter si prilaščati stvari, ki sta jih tam hranili moji starši. Najbrž je šlo za predmete, ki jih vojak verjetno še ni videl, in so se mu zdeli dragoceni. Očitno je bil vojak iz revne družine, puška v roki pa mu je dajala moč, da si je poželet nekaj »vojnega plena«.

Ob Štefanijini pripovedi se spomnimo kratkega pričevanja italijanskega vojaka z imenom Otello Ferri, ki je v teh dneh med prvimi prikorakal v Biljano. Tako je zapisal v svojo beležnico: *Dan ropanja – Biljana 31. maja 1915. Potovali smo vso noč in ob 6.30 smo prispeli v Biljano. V hudem nalivu smo naskrivaj privlekli dva topa. Zatem smo se zatekli na počitek v vaško stavbo, ki je prej najbrž bila šolsko poslopje. Ponoči smo preiskali več hiš in smo našli precej blaga, tudi prašiča, ki ga je vojak Mazzetti zaklal kar sredi ceste in ga vrgel na enega od naših vozov. Jaz in Valoti sva vzela nekaj kokoši. Skratka, prilastili smo si vse, kar smo si lahko. Kar vzeli smo. Našli smo tudi klet, polno vina, salam, slanine, itd. Nekateri so se napili vina in jim je potem bilo slabo. V eni od hiš smo našli kuhan krompir, ki smo ga osolili in slastno pojedli. Iz hiše smo odnesli tudi nož. Pečenega prašiča smo pojedli ob 10. uri. Še enega prašiča je neki vojak ustrelil kar na cesti. Res je šlo za roparski dan.*

Potem Štefanija nadaljuje svojo pripoved. Očeta so zajeli na vrtu, ko je z motiko okopaval lehe, in ker je bilo toplo, si je z rdečim robcem brisal čelo. Obkrožili so ga vojaki in podčastnik, ki jih je vodil, je začel kričati nanj. Prestrašeni oče ga je za silo razumel, ker je znal nekaj italijanščine, saj so Brici trgovali z niže ležečo Furlanijo in se naučili nekaj furlanščine in italijanščine. Razumel je, da ga obtožujejo, da je z rdečim robcem dajal signale Avstrijcem, ki so se umikali iz Brd. Postavili so ga ob zid hleva in ga mislili ustreliti. Na srečo je takrat prišel mimo domači župnik, ki je dobro obvladal italijanščino in je podčastnika pregovoril, da je opustil svojo namero. Moj oče pa se je takrat tako prestrašil, da ga je ta dogodek zaznamoval za vse življenje. Zbolel je za božjast, ki ga je spremljala do smrti. Tudi po desetletjih, predvsem kadar se je menjalo vreme, je včasih nenadno planil iz hiše, zdrvel na njivo in kričal, naj ga ne ustrelijo, ker da ima doma ženo in majhne otroke.

Tako se je začelo naše begunstvo. Še istega dne smo se morali v spremstvu vojakov peš odpraviti do Medane in

nato v dolino, v Krmin. Tam smo v nekem zapuščenem hlevu ostali nekaj dni, nato pa so nas zbasali na vlak, ki nas je odpeljal na dolgo pot. Z dolgimi postanki na raznih postajah smo se vozili dobra dva dni in naposled prispeli v veliko mesto Torino. Na postaji je vladal velik nered, kajti iz vagonov je izstopalo veliko utrujenih in neprespanih ljudi, ki so na obrazih kazali vidne znake negotovosti. Zbralo se je tudi veliko domačinov, ki so z zanimanjem motrili, kdo so ljudje, ki jih je pripeljal vlak. Na začetku so bili njihovi pogledi sovražno nastrojeni, saj se je razširil glas, da bo vlak pripeljal Avstrijce. Zato so bili vsi prepričani, da je dolga kompozicija pripeljala avstrijske vojne ujetnike. Ko pa so ugledali iz vagonov izstopajoče prestrašene matere s kopicco še bolj prestrašenih otrok, so sovražne poglede takoj zamenjali izrazi pomilovanja. Takrat smo tudi prvič slišali besedo »profughi« – begunci, ki so jo prisotni izgovarjali kot nekako dobrodošlico. Predstavniki oblasti so vse prišleke razvrstili vzdolž dolgega perona. Tam so nas prešteli in si zapisali naša imena. Bila je že skoraj noč, ko so nas v dolgi koloni odvedli s postaje in nas po bližnjih ulicah privedli v neko veliko hišo, kjer so nam postregli s toplo juho, ki smo jo pojedli v tišini. Nato so nas razporedili po sobah, kjer smo prebili noč na tleh, na slamnjačah. To je trajalo nekaj dni, nato pa so nas razmestili po raznih mestnih predelih. Naši družini so namenili manjše stanovanje v starem predelu velikega mesta. Šlo je za kuhinjo, spalnico in manjše stranišče. Edino okno stanovanja je bilo v kuhinji. Po ulici ob hiši, v kateri smo stanovali, je vozil tramvaj, ki je tako ropotal, da se je tresla vsa hiša. Prej tega prevoznega sredstva nismo poznali, vsaj mi otroci ne. Poznali pa so ga moji starši, ki so to čudo tehnike spoznali že v Gorici. Tam smo preživeli skoraj eno leto. Po mojih spominih, pa tudi po kasnejših maminih pripovedih vem, da so nam v tistih težkih časih pomagale prostovoljke nekega verskega reda. Preskrbele so nam oblačila ter nam nosile tudi hrano in druge stvari, da smo lahko shajali. Moja mama, ki je bila odlična šivilja, je tudi poskrbela, da je stara oblačila preuredila in jih prilagodila našim meram in potrebam. Začela je tudi kvačkati razne prtiče, ki so vsaj nekoliko olepšali naše bedno stanovanje. Najraje je šivala ponoči v miru, ko smo oče in medve sestrici spali. O njeni spretnosti pri kvačkanju se je kmalu izvedelo, tako da so kmalu začela deževati naročila, zlasti s strani bogatih domačink, ki tovrstnih ročnih del niso poznale. Z maminim delom smo zaslužili tudi kako prepotrebno liro, ki nam je še kako prav prišla v bednem življenju.

Posnetek Biljane iz leta 1953
(vir: <https://sl.wikipedia.org/wiki/Biljana>)

Med sabo smo govorili slovensko, oče in mama pa sta se kar hitro naučila italijanščine, da sta se lahko sporazumevala z oblastmi in z dobrotnicami, ki so nas obiskovale. Spominjam se tudi, da smo od časa do časa vsi štirje zapeli kako slovensko pesem, ki nas je povezovala s kraji, ki smo jih morali zapustiti. Med redkimi stvarmi, ki smo jih v Torino prinesli iz Biljane, je bilo tudi nekaj slovenskih knjig, ki jih je oboževala zlasti moja mama. Najraje je imela Gregorčičeve pesmi, ki jih je ob urah premora rada prebiral in nam otrokom razlagala njihov pomen. Vedno nam je pravila, da se je leta 1906 udeležila pogreba »goriškega slavčka«.

Zaposlitev, ki nam je še izboljšala življenje, je našel tudi moj oče. Kot pravi Bric se je razumel na sadno drevje, na vinograde, trte in kletarjenje. Službo je našel nekoliko izven iz mesta, pri posestniku in vinogradniku, ki se je pisal Ettore Rigamonti in je bil že nekoliko v letih. Dva njegova sinova sta bila mobilizirana, tretji, najmlajši pa ni kazal veselja za delo v vinogradu in v kleti. Za ostarelega vinogradnika je prihod mojega očeta padel kot mana z neba. Te službe je bil vesel tudi moj oče, in čeprav je prihajal iz države, ki je bila v vojni z Italijo, mu je posestnik Rigamonti zelo zaupal in mu pravzaprav predal ključne velike kmetije. Med njima se je utrdilo prijateljstvo, tako da so nas Rigamontijevi marsikdaj povabili na nedeljsko kosilo z okusnimi jedmi in z vinom, ki ga je pomagal pripravljati tudi naš oče.

Boljši zaslužek in verjetno tudi dobra beseda posestnika Rigamontija sta botrovala, da smo v drugem letu begunstva zapustili bedno stanovanje in se preselili v središče mesta, kjer je oče našel lepše in boljše bivalne prostore. Med tem časom se nam je pridružila tudi sestra Mira, ki smo je bili seveda zelo veseli.

V spominu so mi ostali dogodki, ko so v Torinu konec avgusta 1917 izbruhnili nemiri. Najprej je šlo le za glasne proteste žensk, saj je v trgovinah kar naenkrat začelo primanjkovati kruha. To nam je razlagala tudi mama, ki je morala na kruh čakati v vrsti cele ure. Ti protesti pa so se kar naenkrat sprevrgli v hrupne nemire, v katerih je ljudstvo izrekalo svoje nezadovoljstvo in zahtevalo, da se prekine nesmiselna vojna. V mnogih predelih mesta so se uporniki spopadali s policijo in prepevali protivojne pesmi. Tudi v našem do tedaj mirnem mestnem predelu je bilo po ulicah slišati kričanje in tudi kak strel. Po mestu so uporniki ropali po trgovinah, ruvali tračnice tramvaja in postavljali barikade. Vse to nam je pravil oče, ki je po bližnjih ulicah poizvedoval, kaj se dogaja. Ni pa si upal približati žariščem nemirov, saj se je bal, da bi ga ob morebitni aretaciji, policija imela za avstro-ogrskega hujskača. Od sosedov pa smo slišali, da so nemiri zahtevali več desetih mrtvih in več stotin ranjenih. Veliko upornikov so oblasti zajele in obsodile na dolge zaporne kazni. Po nekaj dneh so se stvari umirile in življenje je ponovno steklo po običajnih tirnicah.

Tekli so dnevi, meseci in leta. Oče nam je vsakodnevno prinašal novice, ki jih je izvedel iz časopisov in od delodajalca. Enkrat so te novice bile za očeta žalostne, a za delodajalca vesele, drugič pa se je dogajalo obratno. Zlasti se je Torinčanov in vseh Italijanov polastila velika žalost, če že ne panika, ko se je konec oktobra 1917 kot strela z jasnega odjeknila novica o avstrijsko-nemškem preboju fronte pri Kobaridu in naglem umiku italijanske vojske do reke Piave. V zraku je bilo čutiti nemir in strah, pa tudi upanje, da bo italijanski vojski vendarle uspelo zaustaviti »krutega« sovražnika. Po več kot dveh letih dokaj prijateljskega odnosa do nas beguncev, so se nas sosedje začeli izogibati, saj so v nas ponovno videli sovražnike. Ko se je fronta ustalila na reki Piavi, so se stvari ponovno umirile in sčasoma so se sosedje spet zblížali z nami. Njihovi otroci so ponovno dobili dovoljenje, da se igrajo z nami. Najbolj mi je ostala v spominu deklica Annetta, ki je bila mojih let, in čeprav se nisva dobro razumeli, sva se skupaj veliko igrali. Najino brezskrbno druženje se je naenkrat prekinilo konec poletja 1918. Takrat se je po vsej Evropi pojavila španska gripa, ki je začela svoj smrtonosni pohod med izmučenim prebivalstvom. Pojavila se je tudi v Torinu, kjer je zahtevala veliko žrtev. Usodna je bila tudi za mojo prijateljico Annetto, takoj zatem pa še za mojo leto in pol staro sestrico Miro. Laže je zbolela tudi moja mama, vendar je gripo prebolela, tako da naše družine ni prizadela še ena tragedija. Od naju hčera je zahtevala, da smo se strogo držali pravil, ki so jih izdajale oblasti z namenom, da bi čim bolj zajezile širjenje smrtonosne bolezni, ki ni izbirala žrtev. Španska gripa je prebivalstvu vseh družbenih slojev prinesla veliko gorja. Mama je zahtevala, da sva si s sestro pogosto umivali roke in naju je vsak drugi dan okopala. Prepovedala nama je brez vzroka odhajati iz hiše, da bi tako imeli čim manj stikov z zunanjim svetom. Zelenjavo smo uživali vedno kuhano in tudi sadje je moralo biti skrbno oprano. Preden smo pili vodo, jo je mama prekuhaval. Teh pravil se je držal tudi najin oče, le da je vse skupaj nadgradil še z večernim pitjem kozarčka žganja, ki ga je v kleti gospoda Rigamontija sam pripravljal. »To je najboljše zdravilo proti gripi,« je rad zatrjeval oče.

Prve dni novembra 1918 je v mestu zavladovalo neizmerno veselje. Vojne je bilo konec. Vse je drlo na ulice in glasno pozdravljalo zmago Italije. Povsod so plapolale zastave, po vseh mestnih cerkvah so praznično doneli zvonovi. Nas pa

to splošno slavlje ni prevzelo. Veseli smo sicer bili, da je vojne konec in da se bomo kmalu vrnili v svoja Brda, po drugi strani pa nas je obhajala silna negotovost glede naše prihodnosti. Izbruh vojne nas je pognal od doma kot avstro-ogrske državljanke z ustaljenim načinom življenja, zdaj pa, ko so deželo zasedli Italijani, so se napovedovale velike spremembe. Takšno razmišljanje sva s sestro poslušali od staršev, ki so se z obilico skrbi pripravljali na negotovo vrnitev. Gospod Rigamonti je izrazil željo, da bi naša družina ostala v Torinu in bi oče še naprej upravljal njegove vinograde ter skrbel za kletarjenje. Toda očeta in mamu se je polasčalo veliko domotožje po Brdih, ki jih nista videla že štiri leta.

Če se ne motim, smo se domov vrnili spomladi 1919. Z vlakom smo se pripeljali do Krmina, od tam pa nas je v Biljano odpeljal sosed z vozom. Naša vas ni bila huje poškodovana, ker je ležala že nekoliko izven dometa avstrijskih topov. Zelo pa so jo skupile briške vasi bliže fronti, kot npr. Šmartno, Kojsko, Hum, Cerovo, Kozana, Števerjan ... V predvojnem stanovanju, ki je bilo popolnoma izropano, smo v zelo skromnih razmerah živeli kaki dve leti. Težko smo se preživljali, saj dela ni bilo in tudi novi gospodarji so v naši deželi začeli izvajati poitalijančevanje. Leta 1920 se je naša družina povečala, pridružil se nam je namreč še bratec Jožef. S sestro Karolino sva ga bili zelo veseli, saj je njegovo rojstvo vneslo v družino nekaj novega duha, živahnosti in vedrine. Leta 1922 pa se je oče odločil za selitev družine v Zagraj (it. Sagrado), kraj, stisnjen med Sočo in obronki doberdobskega Krasa. Znanec ga je namreč prepričal, da bi skupaj po nekdanjih bojiščih iskala »železje«. Na pobočjih Debele Griže in Martinščine se je namreč znašlo veliko vojnih ostalin, vsakovrstnih kovin, ki so jih iskalci nabirali in prodajali trgovcem s kovinami. Odšli smo torej v Zagraj in si našli bivališče v odsluženi vojaški baraki, ki jih je bilo na tistem območju veliko. Tam smo ostali približno poldrugo leto. Zaslužek z nabiranjem »železja« ni bil tak, kot si ga je oče nadejal, zato se je odločil za vrnitev v Brda. V Zagraju se je pripetila huda družinska nesreča. Poleti 1923 se je moja starejša sestra, trinajstletna Karolina, odpravila s prijateljicami na kopanje v Sočo. V mrzli vodi ji je postalo slabo in je utonila. Prijateljice, nevesče plavanja, ji niso mogle pomagati.

Po tej nesreči smo se vrnili v briško okolje, a ne več v Biljano, temveč v vas Pevma, na začetku Brd, kjer smo ostali do druge svetovne vojne in še malo dlje.

PO VOJNIH STOPINJAH IVANA KOVAČIČA (1898–2001)

Marko Zavrtanik

Ivan (Janez) Kovačič, rojen 20. oktobra 1898 v Avčah, je bil vojak na Krasu v času najhujših bojov v jeseni 1916 ter spomladi in poleti 1917. Pozneje se je bojeval še na Južnem Tirolskem, konec vojne pa dočakal na Češkem. Leta 1995 sem se imel čast in veselje pogovarjati z njim v Avčah. Takole je pripovedoval proslavljeni veteran.

Vpoklican sem bil poleti 1916. Ker smo spadali pod naborno območje 97. pehotnega polka, so nas poslali v Radgono, kjer je bil nadomestni bataljon tega polka. V bataljonu smo bili v glavnem Slovenci, bilo pa je tudi nekaj Italijanov in Furlanov iz Trsta in Furlanije. Zdravniška komisija mi je dodelila *A Befund*, ki je pomenil najboljši izvid in sposobnost za frontnega vojaka. Upal sem sicer, da mi bo zdravnik pogledal skozi prste, ker sem imel na vratu precej veliko bulo, vendar se me ni usmilil in rekel, da bo že minilo.

Že na začetnem urjenju so nas takoj dodelili k strojničarjem. Začeli smo se urediti v streljanju z avstrijskimi strojnicami *Schwarzlose*. Poveljnik je bil merilec, ki je navadno imel čin desetnika ali četovodje, rekli pa smo mu *vormeister*. Na njegovi desni je imel pomočnika, ki mu je pomagal pri polnjenju orožja in streljanju in smo mu rekli »cvajer« (*zweier*), na nje-

govi levi pa je bil opazovalec, »drajer« (*dreier*), ki je poveljnika obveščal o zadetkih. Sam sem bil »drajer« in sem bil zadolžen za daljnogled, ki sem ga vedno nosil s seboj. Ko smo začeli urjenje, je merilec najprej izstrelil en sam naboj tik nad cilj, da je tako določil višino. Potem je ustrelil pod cilj, da je določil spodnjo mejo, nato pa še enkrat levo in desno od cilja, da je določil širino. Potem je rafal pokril celo območje cilja, ki je bil prej označen s štirimi strelji. Z zavezanimi očmi smo znali razstaviti in spet sestaviti orožje, pri zastojih pa smo brez predhodnega pregleda ugibali, kaj je narobe in skoraj vedno tudi uganili. Nekaj časa smo bili na urjenju tudi v Lendavi, potem smo se vrnili v Radgono. Po tihem se je govorilo, da nas bodo poslali na fronto v Romunijo.

Nekega dne pa je prišel ukaz, da se moramo vsi strojničarji, ki smo bili na urjenju pri 97. pehotnem polku, premestiti v Bruck na Muri. Tam je bil namreč nadomestni bataljon 28. pehotnega polka. Preselili so nas v to mesto, nam pobrali rožnate ovratne našitke in jih zamenjali z zelenimi. Zelena je bila namreč barva 28. češkega pehotnega polka. Še dobro, da nismo že prej vedeli, kaj nas čaka, kajti 28. češki pehotni polk je bil kazenska enota. Trije bataljoni tega polka so namreč na vzhodni fronti z godbo na čelu prešli na rusko stran, kar je bila za avstrijsko stran

Ivan Kovačič 3. novembra 1995 v Avčah (foto: Simon Kovačič)

velika sramota. Polku so odvzeli polkovno zastavo in ga črtali iz vojaških registrov. Toda našel se je neki častnik, stotnik Helo ali Hely, tako nekako se je pisal, plemiškega rodu. Zaprošil je za avdienco pri cesarju in vrhovnega poveljnika vojske prosil za ponovno formiranje enote, ki naj bi oprala čast predhodnikov, tako da bi jo vedno poslali tja, kjer je bilo najbolj nevarno in je bilo potrebno največje junaštvo. Taka je bila ta enota. Na fronto smo prispeli konec jeseni 1916. Ponoči se je vlak ustavil na postaji v Nabrežini. Po počitku smo šli proti fronti. Moj prvi stik s fronto je bil tak, da smo se v trdi temi gnetli okoli kotlov z večerjo – pol zajemalke golaža in kos kruha za vsakega. Prijeten vonj je deloval kar omamno, saj so bili želodci popolnoma prazni. Bliski italijanskih šrapnelov so parali temo sicer spokojne noči. Ko se je šrapnel razlezel visoko nad nami, se je za trenutek zasvetilo, da je bilo videti kot podnevi. Vsak vojak se je s svojo menažko stisnil v kak kot, da bi v miru pojedel. Tudi sam sem zavil za bližnji zid, toda že po nekaj korakih mi je v nos udaril sladkoben, čuden vonj, to ni bil več vonj po golažu. Toda že čez nekaj trenutkov me je oblihl mrzel pot. Šrapnel, ki se je razpočil visoko nad nami in je s svojim bliskom osvetlil okolico, mi je dal jasno sliko. Za zidom je bila meter in pol visoka in neskončno dolga skladovnica človeških trupel. Da, to so bili mrtvi vojaki, prineseni s fronte. Od tod torej tisti vonj. Za trenutek se mi je zazdelo, da prihaja prav tak vonj iz menažke. Čeprav sem bil neznansko lačen, sem vse skupaj vrgel proč in zbežal s tega srhljivega kraja. To je bil moj prvi stik s fronto. Ko smo bili pozneje na fronti mnogokrat lačni, sem se vedno spomnil tiste porcije golaža, ki sem jo zavrzel.

Ko si na bojišču, izpostavljen neštetim nevarnostim, misliš samo še, kako bi ostal živ. Mislim, da sem si privzgojil neki sedmi čut in da sem vedel, koga bo doletelo oziroma komu preti smrt. Neke noči smo se počasi pomikali proti prvi bojni črti. Razdalja od vojaka do vojaka je bila dvajset ali trideset korakov in neslišno smo se prebijali med vijugastimi kraškimi zidovi. Kar naenkrat se je eden od vojakov, ki je hodil pred mano, začel kot obseden na ves glas smejeti. »Kaj se smeješ, norec, nevarno je, vsi se tresemo od strahu, ti pa uganjaš neumnosti!« Ravno je izginil za ovinkom med zidovi in nasipi, ko je strahovito zagrmelo. Stekel sem pogledat za tisti ovinek. Na mestu, na katerem bi moral biti vojak, je bila v tleh samo luknja. Granata, ki je priletela z italijanskih položajev, ga je raznesla, tako da ni ostalo od njega nič. »Zdaj vem, zakaj si se smejal, smrti si se smejal.«

Nekega dne, ko smo bili v strelskem jarku, mi je naš merilec (*vormeister*), začel pripovedovati svoje osebne težave. Temu

*Ivan Kovačič konec leta 1916 v Idriji (stoji na levi strani)
(kopijo hrani Vili Prinčič)*

sem se zelo začudil, saj je bil po navadi miren in tih, zdaj je pa v trenutku postal pretirano zgovoren. Po rodu je bil Furlan iz Krmina. Ko je šel v vojsko, je pustil doma nosečo ženo. »Kdo ve, če je srečno rodila, sina ali hči?« se je spraševal in živčno preprijemal ročaj strojne puške. »Daj, bom jaz streljal,« sem se ponudil, ko sem videl, kako je raztresen in živčen. »Bom že sam,« se je zadržal nazaj. »Kdo ve, kako je z njo?« se je še naprej spraševal. »Krmim je poln prekletih Italijanov, jaz pa tukaj.« »Daj sem, bom jaz streljal, da ne narediš kakšne neumnosti,« sem še pripomnil. Pa je bilo že prepozno. Namesto da bi izstrelil en sam strel, kot je bilo v navadi za označevanje cilja, je spustil cel rafal. »Norec, izdal si položaj!« sem zakričal nazaj. Kmalu zatem je doli, za italijanskimi položaji, zamolklo počil minomet. »Zdaj jo boš pa dobil na glavo,« sem rekel, pa mi je bilo v trenutku žal. Mina je navpično kakor raketa padla naravnost na njegovo čelado. Začutil sem, kakor da bi me nekdo oblihl s kotlom vrele vode, potem me je pa zagrnila tema. Iz nezavesti me je zbudila še druga mina, ki je eksplodirala zraven jarka. Kakor mesečnik sem mimo onih dveh trupel, ubi-

lo je namreč tudi »cvajerja«, odtaval po jarku. Ko sem prišel do kaverne, nabite z moštvo, me niso pustili noter, češ da ni prostora. Mislili so, da umiram in da se mi blede. Bil sem namreč ves oblit s krvjo, vendar ne s svojo, ampak z desetnikovo. Tudi čelade nisem mogel sneti, mislim, da mi jo je pritisk tako zabil na glavo, vendar mi je vseeno rešila življenje. Ne zadnjič. Snela sta mi jo šele dva vojaka. Eden me prijel za ramena, drugi za rob čelade in šele potem je šla dol.

Boji so bili hudi, vsakodnevni. Nekoč je po hudem topniškem obstreljevanju, kakor že velikokrat prej, napadla italijanska pehota. Po silovitem spopadu na nož smo jih odbili. Le malo nas je ostalo živih. Tedaj je po razritem jarku prišel stotnik, ranjen, ves krvav, z ledenim pogledom na očeh. »Vsi v protinapad!« je ukazal. »Toda gospod stotnik, saj nas je premalo, veliko je ranjenih, nimamo dovolj streliva, nimamo ročnih granat . . .« »Rekel sem, vsi v protinapad!« je še bolj besno zakričal in njegov pogled, iz katerega je sijala smrt, je bil še bolj leden. Pognali smo se v protinapad, toda kakor prej Italijani, tako smo bili tudi mi krvavo odbiti. Vrnila se nas je peščica. Tudi stotnik, ki je protinapad ukazal, se ni vrnil. Tako kot mnogi drugi je tudi on obležal mrtev na bojišču.

Zbolel sem za grižo, tako da je od mene kar teklo. V neki vasi na Krasu, kjer je bil vojaški lazaret, sem se prijavil na pregled k zdravniku. Rekel mi je, naj se podelam v kako posodo in prinesem blato na pregled. Našel sem prazno konzervo ali nekaj podobnega in šel na potrebo za neki zid. Ko sem se vračal, sem srečal dva vojaka, po rodu Čeha, oba iz naše enote. Tudi onadva sta imela v rokah posodi in me prosila, če se lahko podelam še v njuni posodi, da bosta nesla tako še moje blato na pregled. Brez težav sem jima ustregel, saj je od mene lilo. Tako sta se tudi onadva za kak teden ali dva rešila fronte.

Mnogokrat smo zavidali topničarjem, kajti njih je tolklo samo sovražno topništvo, nas v strelskih jarkih pa so ubijale rušilne in plinske granate, šrapneli, ročne granate, puške, bajoneti, strojnice, samokresi in, kar je najhuje – minometi. Niti ne veš, kdaj pade mina z neba naravnost v jarek in pobere svoj krvavi davek. Toda je še ena grozota, ki ji nobeno orožje ne more biti kos. Lakota in žeja sta namreč strašnejši od najhujšega orožja. Včasih smo bili na odrezanih položajih po nekaj dni brez hrane in vode in smo noreli od lakote in žeje. Bajje je ponekod prihajalo tudi do primerov kanibalizma. Spominjam se, da je nekoč ležal v jarku »sveže« ubit

vojak in malo je manjkalo, da ga nismo načeli. V blodnjah sem si prisegal, da ko bom prišel spet domov v Avče, bom stekel k Soči, zabredel v vodo, se potopil vanjo, da me bo vsega zalila, mi hladna zalila obraz, jaz pa bom pil, pil do onemoglosti, potem bom pa še pil, pil . . .

Naša naloga je bila največkrat z dolgimi rafali odbijati napade italijanske pehote, ki se je pomikala proti nam in streljala na nas. Pri tem »delu« smo pobili veliko italijanskih vojakov, toda če jih ne bi ubili, bi ubili oni nas. Pri streljanju smo se menjavali, tako da ni streljal samo *vormeister*, ampak izmenično tudi »cvajer« in »drajer«. Kadar je bila strojnica pokvarjena ali je zmanjkalo streliva, smo morali strojničarji skupaj z drugimi vojaki v napad. Ker nismo imeli pušk, smo bili oboroženi le z noži, ročnimi granatami, revolverji in »totenšlegarji« – bojnimi kiji. Spominjam se, da smo se nekoč po zemlji plazili proti italijanskemu jarku, iz katerega so divje streljali na nas. Krogle so žvenketale po čeladah in drsele čez rob. Kogar so zadele v sredo čelade, je obležal mrtev. Vse druge krogle pa so zdrsnile in niso naredile nič. Ena krogla mi je švignila mimo obraza in mi odtrgala košček ušesa. Še danes se mi pozna. Tako smo se, oboroženi z revolverji in noži, toliko približali jarkom, da je že bil čas za naskok. »Gremo!« sem zavpil svojim tovarišema, s katerima sem se skupaj plazil. Dvignil sem se in stekel proti italijanskemu jarku, takrat pa mi je za hrbtom eksplodirala ročna granata, vržena iz italijanskega jarka. Skočil sem v jarek in pomeril z revolverjem. Neki italijanski vojak je hitro skočil iz jarka in stekel nazaj k svojim, verjetno tisti, ki je vrgel bombo, dva pa sta prestrašena dvignila roke. Naslonil sem se s hrbtom na steno jarka, bil je ravno ovinek, in meril vanju, čakajoč, da prideta moja dva tovariša za mano. Toda čakal sem zaman, ni ju bilo. »Preklete,« sem pomislil, »strahopetca sta se ustrašila in jo pobrisala nazaj, mene pa pustila v zagati.« Tedaj pa je po jarku prikolovratil moj prijatelj, s krvavim nožem v roki, ker je že prej nekoga zabodel. Dvignil je roko, da bi ubil tudi ta italijanska vojaka, a sem zavpil: »Ne, ta dva sta se vdala, peljimo ju s sabo.« Povedal sem mu tudi, da sem prišel sam v jarek in da sta tovariša verjetno pobegnila nazaj. Ko sva se skupaj z ujetnikoma vračala, mi je bilo jasno, zakaj nista prišla za mano. Ročna granata, ki je bila vržena iz italijanskega jarka, preden sem se pognal vanj, je enega ubila, drugi pa je obležal težko ranjen.

Dolgotrajno bojevanje v strelskih jarkih lahko pusti pri ljudeh hude posledice. V najbolj težkih trenutkih so nekateri jokali

*Avče v ruševinah
(iz zbirke Simona Kovačiča)*

kakor otroci, nekateri drugi pa so se smejali kakor obsedeni. Nekateri so goreče molili, drugi pa grozno preklinjali. Še nikoli prej nisem slišal tako nagnusnih kletvic. Kdor je bil prej normalen, je v teh okoliščinah postal divjak, kdor pa je bil že prej divjak, je pa popolnoma podivjal.

Bili smo v jarku, ko je proti nam pritekla skupina Italijanov, ki so že prej pometali puške stran. Dezertirali so, ker jim je bilo že vsega dovolj. Vpili so *amici, tutti amici!* in nam ponujali cigarete, fine italijanske cigarete, kakršnih mi nismo imeli. Takrat pa je kakšnih deset ali dvajset metrov nad jarkom eksplodiral italijanski šrapnel velikega kalibra s takim pokom, da se zdelo, kakor da je razneslo dve granati hkrati. Od tistih, ki so prišli skupaj z mano k polku, sem ostal v polku verjetno samo še jaz. Večina jih je bila mrtvih. Tisti, ki so ranjeni ležali v kaki bolnici v zaledju, so imeli še srečo. Tako sem ostal sam med samimi Čehi.

Oktobra smo šli v dolino, z vlakom (verjetno od Dornberka) do Ajdovščine, potem pa peš na Predmejo. Od tam smo skozi Trnovski gozd, Malo Lazno in Lokve prišli do Čepovana, kjer smo ostali nekaj dni. Utaborili smo se na neki gmajni in spali v majhnih šotorih, narejenih iz šotorskih platen, ki smo jih vedno nosili na nahrbtnikih. Dva vojaka na en šotor, narejen iz dveh platen. Neko noč je začelo močno deževati in je voda tekla po pobočju kar skozi šotore, v katerih smo spali. Pod glavo sem si podložil nahrbtnik, en čevelj pod rame, drugega pod boke, ker se mi je

zdelo, da bom tako manj moker, pa sem bil zjutraj vseeno do kože premočen.

Pomaknili smo se na Banjško planoto, na izhodiščne položaje za napad. Ko smo prestopili frontno črto, se nam je zdelo, da smo še v trdi temi zagledali neke postave. Slišal se je krik, potem pa je nekdo mimo nas stekel v dolino. Potem pa smo brez boja ujeli skoraj cel italijanski bataljon, ki se ni utegnil umakniti v dolino, pa tudi italijanski vojaki niso kazali posebne vneme za boj. Ko smo se počasi začeli spuščati proti Avčam, sem bil med prvimi, ki so prišli v vas. Povsod same ruševine. Kakor vkopan sem obstal pred kamnito grobljo, ki je bila nekoč moj dom. »Zakaj buljiš v razbito kamenje, pridi, gremo!« mi je nekdo zaklical. »To je moja hiša, tukaj sem doma,« sem rekel. »Ne nori, daj, gremo, saj si zmešan.« Niso mi verjeli. Mislili so, da se mi meša, kajti mnogim se je zaradi prestanih grozot res omračil um. Potem pa je prišel neki poročnik, ki me je poznal že več časa in rekel: »Ne, on ni Čeh, zares je doma iz teh krajev.«

Sočo smo prestopili malo pod Avčami, potem pa smo se vzpeli proti Kambreškemu. Ko smo se spustili v Furlansko nižino, smo ponekod zasegli še polna skladišča hrane in različne opreme, ki jih Italijanom med umikom ni uspelo izprazniti ali zažgati. Eno od njih je bilo polno oblek. Razcapani, kakršni smo bili, smo začeli iskati, kaj bi nam prišlo prav. Oficirji pa so nam rekli, da lahko vzamemo spodnje perilo, srajce in hlače, suknjiči in kape pa da

morajo ostati avstrijski. Naslednje dni pa nas je vse grozno srbelo. Bili smo tako polni uši, da so nam lezle povsod: po glavah, obrvih, brkih, povsod, kjer smo bili poraščeni, jih je mrgolelo. Ne vem, ali je bilo tisto perilo polno gnid ali kaj.

Prišli smo do reke Piave in naša enota je zasedla položaje v strelskih jarkih. Ponoči smo se menjavali na straži in marsikdo je med stražo tudi zaspal. Potem pa so se po jarkih razširile govorice, da je v italijanskih jarkih na oni strani neki Sardinjol, ki se ponoči neslišno priplazi do naših jarkov, z žico zaduši spečega stražarja, mu z nožem odreže »tiča« in ušesa in potem po italijanskih jarkih razkazuje, kakšne »tiče« imajo Avstrijci. Nikoli nismo imeli možnosti spoznati tistega Sardinjola in njegovega početja. Mogoče pa so tiste govorice razširili naši nadrejeni častniki z namenom, da na straži ne bi spali.

Potem so nas pa poslali v hribe. V najhujšem mrazu smo prebivali na prostem v zasneženem gozdu. Kurili smo ognje in se poskušali vsaj malo ogreti. Na goreče grmade smo metali še svež les, poln vlage, pa se je zaradi visoke temperature vseeno vžgal. Bili smo stalno lačni, saj smo dobili komaj kaj hrane, vsi bradati in tako zelo umazani, da se barva kože niti ni videla in smo se komaj prepoznavali. Verjetno smo zelo smrdeli, vendar ni nihče več vohal.

Na koncu so nas poslali skoraj do švicarske meje, kjer smo imeli pred seboj Francoze. Položaj naše strojnice je bil zelo neugoden. Bil je pred našimi jarki na tako izpostavljeni točki, da smo se do strojnice morali splaziti po trebuhi. S tega položaja ni bilo videti nasprotnikovega jarka, ker ga je zakrival greben, ki je bil pred nami, videti pa je bilo zgornjo polovico vhoda v kaverno na koncu jarka, v kateri so bili Francozi. Ko je prišel kakšen od francoskih vojakov iz kaverne, smo ga pokosili z rafalom in vse krogle so zadevale od pasu navzgor, ker nog zaradi omenjenega grebena nismo videli. Oni so nas tolkli z minometi, mi pa nje s strojnico. Mine so padale vse okrog nas. Najprej je ubilo mojega tovariša, kmalu pa še drugega. Ostal sem sam s strojnico. Še vedno sem streljal na tiste, ki so prihajali iz kaverne. Vsi so imeli na glavah čelade. Ko se je človek prikazal pred vhodom v kaverno, sem pritisnil na sprožilec in krogle so opravile svoje morilsko delo. Vsakega ubitega se mi je zdelo škoda, toda taka je vojna. Če ne pobijemo mi njih, pobijejo oni nas. Potem sem se umaknil tudi jaz. Odplazil sem se nazaj do naših položajev, mine pa so še vedno padale. Na nekem kraju, ki se nam je zdel dovolj varen, smo

delili kruh. Hlebec za štiri može. Nekdo je začel rezati, jaz pa sem vzel kos, ki ni bil največji, in hitro šel stran. Neka čudna misel me je prešinila in me vlekla proč. Naredil sem le nekaj korakov, ko je močno zagrmelo. Eksplozija mine je ubila tri vojake in tovrnega konja. Žival je v smrtnem krču odskočila, in če se ne bi vrgel stran, bi me pobila s prednjimi kopiti.

Prve dni po koncu vojne sem bil v Pragi. Čeprav sem bil v naši enoti morda edini Slovenec, sem bil še vedno pripadnik češkega polka. Ob razglasitvi samostojne Češkoslovaške je bila na glavnem trgu v Pragi velika proslava. Ogromna množica. Vsi so vpili, ploskali, plesali in se veselili. Rajanje brez konca in kraja. Nenadoma stopita predme dva fina gospoda v frakih, pokrita z visokimi cilindri. Pozdravita me in me ogovorita po imenu. Čudno se mi je zdelo, kako me lahko ta imenitneža poznata, mene, razcapanega vojaka. Potem se mi je le zazdelo, da sem ju že nekje videl. Predstavila sta se mi. Šele tedaj se mi je posvetilo. Bila sta tista simulanta iz našega polka, ki sem jima pred poldrugim letom za lazaretom na Krasu »sral« v konzervi, da sta se za nekaj časa rešila fronte, zdaj pa sta pri novi češki državi opravljala neko administrativno službo.

Spomladi naslednje leto sem se vrnil domov. Vas je bila porušena, vojna je vzela tudi mnoga življenja. Ena od nedolžnih žrtev je bila tudi moja sestra, ki jo je med grabljenjem sena z druge strani Soče ustrelil italijanski ostrostrelec.

Nekaj let po vojni sem dobil službo na pošti. Nekega dne smo dobili obvestilo, da pride v kontrolo višji poštni inšpektor iz Rima. Čudno se mi je zdelo, zakaj bi hodil višji poštni inšpektor v tako majhen, zakoten kraj. Ko je mož prišel, je po kratkem rutinskem pregledu papirjev ugotovil, da je vse v redu in svoj inšpekcijski pregled na hitro zaključil. Potem me je začel spraševati, od kod sem in kje sem bil med vojno. Povedal sem mu svojo zgodbo. Vprašal me je, ali bi ga lahko peljal na določeno mesto nad Avčami, kar sem seveda privolil, saj je bil višji inšpektor in s tem seveda nadrejen tudi mojim nadrejenim. Kmalu sva prispela na kraj, na katerem smo med prebojem fronte oktobra 1917 zajeli cel italijanski bataljon. Šele takrat mi je povedal svojo zgodbo. On je bil poveljnik bataljona, ki smo ga zajeli, sam pa se je z begom v dolino rešil ujetništva. Inšpekcijska pot do naše pošte mu je bila torej samo izgovor, da si je lahko prišel ogledat kraje, v katerih se je med vojno boril. Tiste temne noči sva bila seveda na nasprotnih, sovražnih straneh, oddaljena le nekaj metrov drug od drugega, zdaj pa sva se v miru pogovarjala.

VOGRSKO V VIHRI VELIKE VOJNE

Božo Cerar

Na Vogrsko me je pot prvič zanesla leta 1997. Kot predstavnik Ministrstva za zunanje zadeve sem se udeležil nekega dogodka v dvorcu Vogrsko oziroma Božičevem dvorcu. Tega ne gre zamenjevati z gradom Vogrsko na bližnjem gričku, ki ima mnogo daljšo in bogatejšo zgodovino, saj sega v 12. oziroma 13. stoletje, in so v njem med prvo svetovno vojno nekaj časa prebivali avstro-ogrski vojaki. Italijansko topništvo ga je skoraj povsem uničilo, a so ga po koncu vojne deloma obnovili in je v njem vseskozi osnovna šola. Dvorec Vogrsko pa so zgradili ob njegovem vznožju v 17. stoletju. Med prvo in drugo svetovno vojno ter v času med vojnama je bil tudi on priča burnemu dogajanju, ki ga je spremenilo v razvalino. V času mojega obiska pa se je ravno končala njegova obnova. Takrat se še nisem povsem zavedal krvave zgodovine kraja in trpljenja tamkajšnjih prebivalcev pred sto leti.

Na Vogrsko in med tamkajšnje griče, ki so me navduševali z vinogradi in s sredozemskim rastlinjem, sem se vrnil čez kakšne pol leta s svojo prihodnjo ženo. Obiskala sva njeno babico Neno. Nenina hiša je bila med vinogradi in sadnim drevjem prislonjena na rahlo vzpetino nedaleč od desnega brega potoka Lijaka. Imela

je lep razgled. Od nje se je dobro videlo na streljaj oddaljeni Britof, središče vasi na gričku z ostanki gradu oziroma na šolo in župnijsko cerkvijo sv. Justa. Pozornost na dvorišču sta vzbujali ohišji dveh topovskih granat. Ob vhodu v Nenin dom na vzhodni strani se je bohotil sredozemski bor z značilno krošnjo in takoj ob njem pravi palmin gaj. Palme so rasle tudi ob drugem vhodu na zahodni strani hiše, kjer je Nena v njihovi senci rada posedala med svojimi rožami ob kamniti mizi. Dva koraka od hiše in nekoliko manj od kamnite mize je stala še majhna lična hišica, ki je prav tako takoj pritegnila mojo pozornost. Imela je dva prostora. Prvega je predstavljala delavnica z mizarским pultom in veliko orodja, predvsem za rezbarjenje. V drugem so bile knjige na knjižnih policah in kamin. To pa je nekaj, s čimer sem obseden prav tako kot z zemljepisom, zgodovino in rožami.

Kraj z blagim podnebjem, drugačno arhitekturo in tudi rastlinstvom, kot sem jih bil vajen v osrednji Sloveniji, sem hitro vzljubil. Pravzaprav je bila to ljubezen na prvi pogled. V nekem trenutku sva s soprogo načrtovala svojo prihodnost prav na Vogrskem, potem pa se ustalila nekaj kilometrov stran, na vzpetini nad Šempetrom pri Gorici, ki se konča z

*Gregoričeva (Smodinova) družina leta 1906. Drugi z leve v prvi vrsti je Alojz Gregorič (Lojz Smodinov).
(iz družinske zapuščine)*

vrhom sv. Marka. Poročila sva se seveda v dvorcu Vogrsko, svatba pa je bila v bližnjem sadovnjaku pri Neni.

Lojz Smodinov

V »kancelariji«¹ Nenine hišice je svoj prosti čas preživel Nenin soprog, Alojz Gregorič, Lojz Smodinov. Bil je eden od številnih otrok ene od najbolj znanih vogrskih družin. Po pripovedovanju sodeč je bil zanimiv možakar, malo drugačen od drugih. Spominjal me je na mojega deda po mamini strani. Imela sva tudi nekaj skupnih značilnosti. Videl je nekaj sveta, študiral na Češkem in bil v Argentini. Kot agronom je opravljal delo ekonomista kartuzije v Pleterjah in nato vodje kmetijske zadruge v Srbiji, v Pančevu. V prostem času je rad bral, rezbaril ter poskušal to in ono. Bil je naročen na vse mogoče časopise in revije. Žal ga osebno nisem srečal, umrl je nekaj mesecev prej, ko sem spoznal njegovo vnukinjo. Mojo dodatno pozornost je pritegnila njegova namera, da o svojem življenju napiše knjigo. Tudi sam rad namreč kaj napišem. Lojz se je rodil v Avstro-Ogrski, živel pod Italijo, v obeh Jugoslavijah in umrl v Sloveniji. Bil je vesel, da je dočkal ustanovitev samostojne in demokratične slovenske države. Imel je kaj povedati. Namere o knjigi mu žal ni uspelo uresničiti. Ostalo pa je nekaj njegovih zapiskov. V nadaljevanju bom uporabil njegove spomine na dogajanja v domačem kraju med prvo svetovno vojno. Lojz je bil eden od nešteti, ki jih je vojna nemočno premetavala sem in tja ter številne tudi pogubila. Kraji ob Soči so bili prizorišče najhujšega prelivanja krvi ne samo v naši, temveč tudi v svetovni zgodovini.

Odpovedan ples vogrskih blatjarjev¹

21. junija 1914 je Lojz končal šesti razred osnovne šole. Bilo mu je dvanajst let in pol. Za njim je bila ena najlepših pomladi dvajsetega stoletja, polna veselja, zadovoljstva in tudi blagostanja. Napovedi za naprej pa niso bile najboljše. Med takratnimi velesilami je že nekaj časa tlelo. Večina je imela takšne ali drugačne ozemeljske težnje, tudi sosednja Italija je imela skomine po našem ozemlju. Napetosti so rasle in z nemškimi oboroževanjem bi lahko tlenje sčasoma prešlo v požar. Prva svetovna vojna, ki je pustila neizbrisni pečat tudi v naših kra-

Alojz Gregorič – Lojz Smodinov v nekajletnem izseljenstvu v Buenos Airesu leta 1928 (iz družinske zapuščine)

jih, je bila pred vrati. Na zahodnem robu slovenskega ozemlja, na soški fronti, so se v letih 1915–1917 bile najtežje bitke in padlo je na stotisoče vojakov. Povzročena je bila ogromna škoda in okrog sto tisoč tamkajšnjih prebivalcev je moralo pred vojno vihro oditi v begunstvo. Do dogodka, ki je bil neposredni povod za vojno, je bilo samo še teden dni. Lojz se kot mnogi drugi vsega tega ni zavedal, veselil se je pomladi in poletja.

Da je bilo nekaj narobe, pravzaprav hudo narobe, mu je bilo jasno mesec dni po koncu šole. V nedeljo, 26. julija, na praznik svete Ane, so imeli vogrski blatjarji namen organizirati ples na prostem. Na enem od borjačev² so postavili brjar³ in naročili vojaško godbo iz Gorice. Dan se je sicer dobro začel, nadaljeval in končal pa zelo klavrno. V sončnem jutru so veselo odzvanjali zvonovi z zvonika domače cerkve. Potem pa je vojaško poveljstvo iz Gorice sporočilo, da godba ne pride. Po maši je spet sledil šok.

¹ Opekarski delavci.

² Kraška dvorišča.

³ Plesišče.

Obiskovalce je na placu⁴ pred Dacijarjevo hišo pričakal razglas: »Splošna mobilizacija! Vsi vojaški obvezniki rojeni od leta 1872 do leta 1892 se morajo javiti v 24 urah pri svojih »regimentskomandah«.⁵

Sledila sta osuplost in spogledovanje. Potem pa je završalo. »Vojna!? S kom? Zakaj?« Nihče ni več mislil na ples, razen nekaj zelo mladih. Na odru, ki je bil pripravljen za godce, je samo eden vlekel harmoniko. Plesala sta samo dva para moških, brez deklet in potem sta tudi onadva odnehala ...

Za dom in cesarja

Naslednji dan, v ponedeljek, se je po cesti proti bližnji železniški postaji vila gosta procesija vaščanov – obeh spolov in vseh starosti. S slovensko zastavo na čelu povorke so s petjem in jokom pospremili one, ki so se odšli borit za dom in cesarja.

Mesec pred tem, 28. junija, je v Sarajevu prišlo do atentata na avstro-ogrškega prestolonaslednika Franca Ferdinanda. Nastopila je ostra politično-diplomatska kriza. Avstro-Ogrska je za napad obtožila sosednjo Srbijo in ji postavila ultimat. Ker ta ni izpolnila vseh zahtev, ji je 28. julija napovedala vojno. Eni in drugi strani so se pridružile zaveznice in Evropa se je v enem samem poletnem tednu znašla v totalni vojni.

Lojzovega strica Andreja - Feličeta so kot rezervista mobilizirali že prvi dan, na praznik svete Ane. Brata Jožeta so kot nabornika vpoklicali nekaj mesecev za tem, v oktobru. Za božič istega leta je bil že na fronti v Galiciji. Težko ranjen je padel v rusko ujetništvo. Brata Florijana so kot devetnajstletnega nabornika vpoklicali naslednje leto aprila. Na dan njegovega odhoda je na domačem dvorišču od srčne kapi umrl mlajši brat Milan. Florjan ga je odnesel v hišo na mrtvaško posteljo in odšel. Vrnil se ni nikoli več. Po trimesečnem usposabljanju je bil dodeljen nekemu poljskemu polku. Že oktobra leta 1915 pa je mama Neta dobila obvestilo, da je bil v Galiciji ranjen v glavo in da je med operacijo v eni od tamkajšnjih bolnišnic umrl. Kakšna tragedija! Mati je v nekaj mesecih izgubila dva sinova.

Večina slovenskih vojakov se je borila na vzhodnem bojišču v Galiciji proti Rusom, tam jih je tudi daleč največ padlo. V prvi svetovni vojni je po ocenah življenje izgubilo okrog 35 tisoč vojakov slovenskega rodu.

V vojno stopi tudi Italija

Na meji z Italijo je bilo sprva mirno. Italija je bila vojaška zaveznica Nemčije in Avstro-Ogrske, vendar je ob izbruhu velike vojne razglasila nevtralnost. V ozadju se je začela vneto pogajati tako s centralnimi silami kot z antanto, saj je imela velike ozemeljske zahteve. Odločila se je, da bo stopila v vojno na strani, ki ji bo ponudila več. Antanta ji je ponudila ozemlje, ki je bilo večinoma slovensko, del Avstro-Ogrske. Tajni Londonski sporazum, za katerega smo Slovenci kot največje žrtve zvedeli šele kasneje, je bil podpisan 26. aprila leta 1915. Bilo je samo še vprašanje časa, kdaj bo Italija napadla.

Prve sovražnosti so se začele že 23. maja 1915, na dan italijanske vojne napovedi, ko so italijanske enote prestopile mejo in skušale napredovati v notranjost Avstro-Ogrske.

Po cesti od Volčje Drage proti Vogrskemu in Prvačini so se v tistih majskih dneh iz Furlanije valile kolone vprežnih volov. Avstrijci so vso vprežno živino ob državni meji evakuirali še pred uradno napovedjo vojne. Enako tudi civilno prebivalstvo.

Za Lojza se je tudi takratno šolsko leto končalo 21. junija. Iz Furlanije je bilo slišati občasno grmenje topov. Čez dva dneva so Italijani začeli prvo ofenzivo, ki je trajala deset dni. Vseh ofenziv se je na koncu nabralo 12. Prva ofenziva Italijanom ni prinesla uspeha. Uspelo pa se jim je vkopati pod vznožjem Doberdobske planote pri Sredipolju. Drugo ofenzivo so Italijani sprožili 18. julija. Težišče bojev je bilo na Krasu oziroma za strateški hrib Svetega Mihaela,⁶ ki je večkrat menjal roke in nazadnje ostal v avstro-ogrskih. Ofenziva je potekala sredi poletja in v najhujši vročini.

Po pripovedovanju Lojza so planoto branili slovenski in hrvaški polki. Avgusta so na soško fronto začele prihajati okrepitev s front v Srbiji in Galiciji. Poleg vojakov so prihajali tudi civilisti

⁴ Trg.

⁵ Polkovna poveljstva.

⁶ Danes Debela Griža, ital. in nem. San Michele.

in vojni ujetniki – Srbi in Rusi. Za njihovo namestitev so avstro-ogrsko oblasti zasegle vse prazne prostore: šolske, grajske, župnijske in tudi kmečke. Največ delavcev je bilo iz Hrvaške in Bosne. Gradili so cela naselja barak, zasilnih bolnišnic in obvezovališč, poudarek pa je bil predvsem na gradnji strelskih jarkov in utrd ter postavljanju žičnih ovir.

Cilj tretje ofenzive na koncu oktobra in začetku novembra je bila Gorica. V naskokih na avstro-ogrsko branilce je padlo ogromno število prostovoljcev italijanske elite, študentov višjih in visokih šol. Vendar tudi branilci vseh narodnosti avstro-ogrskega cesarstva so bili zdesetkani.

Zimskega časa med četrto in peto soško ofenzivo se Lojz spominja kot razmeroma mirnega. Treba pa je dodati, da je bil to čas, ko so Italijani s topovskim obstreljevanjem začeli rušiti Gorico in da so večkrat skušali zasesti hrib Sabotin, ki je bil ključen za obrambo mesta.

Pri Smodinovich se naselijo vojaki

Spomladi 1916 se je v vasi nabralo že toliko vojakov, da ni bilo hiše brez njih. Vse, kar je imelo streho, je bilo zasedeno. Tudi pri Smodinovich je bilo tako. Zasedeni so bili kuhinja z ognjiščem, menzat,⁷ klet, skedenj, hlev in lopa. Izjemo so predstavljali le trije prostori na podu⁸ in kašča na podstrešju. Na podu je bila sicer ena od sob vedno rezervirana za častnika, gneča v ostalih prostorih pa je bila odvisna od stanja na bojišču. Več mesecev se je na domačiji zadrževal intendantski oddelek ljubljanskega 17. pehotnega polka, Kranjskih Janezov. Poveljnik, hauptman,⁹ je bival v sobi na podu, v skednju sta bila pa nameščena oberleutnant¹⁰ in še ena oseba. Tam je bil tudi voz. V menzatu sta se ob telefonu namestila dva telefonista. V veži na podu sta bili blagajna in zastava polka dan in noč pod stražo. Ob ognjišču je spal zastavonoša. V hlevu si je ob dveh konjih našel mesto konjar, kočijaž Franc Klinc iz Zdenske vasi pri Dobrepolju. Skrbel je za prevoz stotnika in blagajne. Klinc je bil kasneje Smodinovich v veliko pomoč, ko so se morali zaradi bližajoče se frontne črte umakniti v zaledje.

⁷ Najboljša soba v hiši, namenjena za pogostitev gostov in slavnostne obede.

⁸ Prvo nadstropje v hiši s spalnicami.

⁹ Stotnik (nem.).

¹⁰ Nadporočnik (nem.).

Intendantsko enoto je pri Smodinovich aprila zamenjala enota z velikim opazovalnim balonom, ki so ga namestili nedaleč od hiše. Ne glede na vreme ga je, obteženega z vrečami peska, vsak dan skupina kakšnih štiridesetih krepkih mož privlekla na bližnjo njivo k napravi za polnjenje in spuščanje. Za njegovo polnjenje z vodikovim plinom je bilo potrebno približno 30 tisoč litrov vode, ki so jo črpali iz bližnjega potoka Lijaka. Napolnjen balon, privezan z jeklenimi kabli, se je lahko dvignil v zrak od 400 do 800 metrov. Pod njim je na vrveh visela košara, spletena iz vejevja, v kateri je bil prostor za dve osebi – opazovalca in telefonista. Telefonist je imel povezavo s centralo na tleh, ta pa z višjim poveljstvom in topniškimi baterijami. Ko je zapihal močan veter, je bilo balon s košaro zelo težko nadzirati in je moža v košari neusmiljeno premetavalo sem in tja. Kaj dosti časa se v takšnih razmerah v njej tudi nista mogla zadržati. Še večjo nevarnost so za balon kasneje predstavljala sovražnikova letala. Balonska enota je štela nad sto mož in štiri ali pet parov konj. Okoli hiše je bila prava gneča uniformiranih oseb. Razen štirih Slovencev s Krasa so bili vsi Madžari. Opazovalne balone sta uporabljali obe vojski. Avstro-ogrsko vojska jih je imela na soški fronti tri, italijanska pa osem.

Granata za las zgreši staro mater

Šesta soška bitka avgusta 1916 je razmere na bojišču precej spremenila. Italijani so se namerili na vsak način zavzeti Gorico, za to pa sta morala v njihove roke še prej pasti strateško pomembna hriba Sveti Mihael in Sabotin, južni in severni steber obrambe mesta. Na koncu jim je uspelo zasesti oba in avstro-ogrsko vojska se je bila primorana umakniti na levi breg Soče, zapustiti Gorico in obrambno črto pomakniti nekoliko bolj proti vzhodu. Obstajala je nevarnost, da Italijani prodrejo globlje v Vipavsko dolino, a se to ni zgodilo. 9. avgusta so zasedli Gorico in s tem dosegli pomembnejši vojaškopolitični cilj.

Posledice italijanskega uspeha in bojev v sedmi ofenzivi je čutilo tudi civilno prebivalstvo. Tudi Smodinovich. Frontna črta se je nevarno približevala njihovi domačiji. Italijani so dosegli

Avstro-ogrski opazovalni balon 16. 4. 1916 pri Volčji Dragi (fotokeka Društva soška fronta 1915–1917)

že rob Šempetra, vznožje Svete Gore in Svetega Gabrijela.¹¹ Življenje je postajalo vse težje. Do vinograda v Stari Gori je bilo treba mimo straž in prestati spraševanje poveljujočih. Na koncu pa so vojaki grozdje pojedli še na trtah.

Z večjim pomikom frontne črte se je moralo umikati tudi civilno prebivalstvo. Smodinovi so se najprej zatekli k sorodnikom, v domovanje Lojzovega strica Feliceta, nedaleč stran ob potoku Vogršček. Vendar tudi tam niso bili varni. Bili so v vidnem polju italijanskih opazovalnih balonov na drugi strani Soče. Dober razgled je bil tudi v obratno smer, tako da so Lojz in njegovi lahko z ganka¹² hiše opazovali ne samo balone, ampak tudi eksplozije granat nad prvo bojno črto. Nekega dne, popoldne, ko so pobirali koruzo, sta na polje ob potoku padli dve granati in čez deset minut je priletela še tretja. Razpočila se je tik za hišo, kjer je Lojzova stara mati Nanca ob vratih sobe na podu luščila fižol. Zračni pritisk eksplozije jo je vrgel v notranjost na sredo izbe. Ni se poškodovala, le osuplo je pripomnila: «Škratel! Buh smi ne dej pregrešit. Vs fžuv se mje raztrisu»¹³.

¹¹ Danes Škabrijel.

¹² Balkon.

¹³ Škrat! Bog ne daj, da bi se kaj pregrešila. Ves fižol se mi je raztresel (narečno).

¹⁴ Branik.

Nevarnosti so prežale vsepovsod. V Volčji Dragi je odjeknila velika eksplozija vlaka s strelivom. Izdan je bil ukaz o umiku civilnega prebivalstva do črte Komen na Krasu–Rihemberk¹⁴–Črniče v Vipavski dolini–Čepovan–Lokve.

Nepopisna gneča na cestah

Na cestah je nastala nepopisna gneča. Pogled na umikajoče civiliste, na stotine italijanskih vojakov, ki so odvrgli orožje, se predali in so jih Avstrijci gnali v ujetništvo, ter na prihajajoče vojaške okrepitve je bil nenavaden. Štirinajstletnega Lojza je vse to navdajalo s težko opisljivimi občutki. Eni so bežali pred jekleno točo, drugi so ji šli nasproti, Lojz pa se je bal predvsem letal in topniškega obstreljevanja.

Priganjanje vojaške policije, prigoda stare mame in obstreljevanje z granatami vse večjega kalibra so Lojzovo mamo Neto prepričali, da je prišel čas, ko se bodo morali tudi sami podati na pot v zaledje. Na Vogrskem jim ni bilo več obstanka.

Posledice eksplozije vlaka v Volčji Dragi (iz zbirke Bojana Kaučiča)

Nekega jutra, bilo je zelo zgodaj, je mama prebudila Lojza in dejala: »Vstani! Šel boš z menoj. Greva v Ajdovščino.«

Ko sta šla skozi Brje proti Prvačini, je bila še črna noč. S fronte od Mirna, Vrtojbe in Šempetra so se čuli redki strelji mrtvih straž.¹⁵ Svetlikanje občasnih raket je osvetljevalo ozke pasove avstrijskih in italijanskih strelskih jarkov. Ko sta hitela iz Prvačine proti Dornberku, se je naredil dan. Več kot pol poti proti Ajdovščini sta morala prehoditi izven ceste. Ta je bila zasedena z dolgimi kolonami konjskih vpreg, ki so se noč in dan pomikale v obe smeri. Za civiliste so bile steze. V Ajdovščino sta prispela nekaj pred poldnevom. Mestece je bilo polno različnih vojaških poveljstev. Mama je iskala tisto, ki je beguncem izdajalo brezplačne tovarne in osebne železniške vozovnice. Na poti domov sta morala pri Prvačini spet v trdi temi tipati za stranskimi potmi proti domu. Bila sta utrujena in lačna. Kot dva slepca sta ob soju topovskih bliskov tavalala po grmovju in blatu. Že blizu doma je Lojz z eno nogo zagazil v vojaško latrino. Vendar glavno je bilo, da je mama v Ajdovščini dobila vse potrebne papirje za na pot.

Odhod v begunstvo

Vaščani Vogrskega so odhajali v begunstvo večinoma na naslove vojakov, ki so bili dlje časa nastanjeni v njihovi ali sosednji hiši. Le redki so se odločili za odhod v begunsko taborišče. Smodinovi in precej drugih družin z Vogrskega in vodstvo občine so se odločili za selitev na naslov konjarja 17. ljubljanskega pehotnega polka, že omenjenega Franca Klinca. Ta je bil v Zdenski vasi pri Dobropolju na Dolenjskem znan gostilničar, lesni trgovec in vojni dobavitelj.

Na pot so odšli z lahkim vozom, naloženim z raznimi predmeti in hrano. Voz je vlekel dvoletni junec.¹⁶ Od Gorice in Mirna se je slišalo regljanje težkih strojnic, poki pušk, odmevi granat in ročnih bomb. Pravzaprav je od Devina, Grmade, Hudega Loga do Fajtjega hriba, čez Vipavsko dolino, Vrtojbo do Šempetra in tja daleč v dolino Soče grmelo, treskalo, bliskalo, rjulo, sikalo in kosilo mlada življenja.

¹⁵ Straža na izpostavljenem, nevarnem položaju.

¹⁶ Mlad vol.

Begunci z Vogrskega v Zdenski vasi (iz družinske zapuščine)

Po cesti med Šempasom in Črničami so se le počasi premikali med množico vojaških konjskih in kmečkih volovskih vpreg. Vojaški žandarji na konjih so skušali z rezkimi ukazi v nemščini urejati promet.

»Links halten! Bleibe rechts!«¹⁷ se je razlegalo.

Do večera so se Smodinovi in sorodniki zbrali pri Cigojevih v Malovšah, kjer so prespali. Petnajst starih in mladih se je skupaj z doma na hitro pobranimi predmeti za dnevno rabo gnetlo v eni večji in eni manjši sobi. Bolna sestrična, hčerka tete Tinca, noči ni preživela. Med oddaljenim bobnenjem je umrla skoraj na golih tleh v veži. Zapustila je dva nepre-skrbljena otroka. Lojz je s sovrstniki prespal v hlevu z vojaki. Pred njegovimi očmi se je odvijala tragedija, v kateri so nastopali tisoči – od otrok, nosečnic in starcev do zob oboroženih mož in fantov iz vseh koncev. Sestrično, katere smrt je vse zelo pretresla, so pokopali na vaškem pokopališču.

Od Malovš jih je pot vodila do Rihemberka in od tam z vlakom v Dobropolje. Prva pošiljka blaga in opreme je odšla na pot proti Dolenjski v začetku septembra. Z njo so odpotovali tudi matere

z otroki in starejši. Za delo sposobni so ostali še nekaj časa, da bi tik za rezervno obrambno črto pobrali preostali fižol in koruzo. Sadje so tako kot grozdje pojedli vojaki. Potem ko so odpravili zadnji vagon, naložen s pridelki in živino – s kravo in parom volov, so na koncu oktobra odpotovali še zadnji, med njimi tudi Lojz. Čeprav so se umikali pred sovražnikovimi granatami in strelji, je bilo slovo od domače zemlje, na kateri je njihov rod živel stoletja, boleče. Ko se je vlak začel premikati, so se ulile solze.

Zdenska vas

Streho nad glavo so našli v Zdenski vasi, na Dolenjskem, nekaj deset kilometrov južno od Ljubljane. Vas se razprostira na severnem robu Dobropolja, streljaj od železniške postaje. Pri cerkvi Sv. Antona nad vasjo je lep lipov gaj. Občina je v tistih časih obsegala dvanajst vasi. Zaradi množičnega izseljevanja v Severno Ameriko na prelomu stoletja so bile nekatere malo obljudene in je bilo v njih nekaj povsem praznih hiš. Smodinovi so se skupaj s Prinčičevimi in Mlinarjevimi iz Orehovalj nastanili v hiši gospodarja Kramarja. Tri družine oziroma šestnajst ljudi se je moralo namestiti v treh sobah v pritličju in dveh z mostovžem na podstrešju.

¹⁷ Drži levo! Ostani na desni! (nem).

Teta Tinca, izučena babica, pa je z otrokoma svoje pokojne hčerke pri Bokalovih dobila štibelec.¹⁸ Za Feličeteve, bilo jih je sedem, se je našel prostor pri Sv. Antonu, v skromni bajti z eno sobo in prostorčkom za kuhanje, vsega skupaj kakšnih 12 kvadratnih metrov. Domačini so jih radovedno ogledovali in se čudili. Le stežka so razumeli njihovo primorsko narečje. Beguncev se je tako oprijelo ime – Lahi.

Bili so kar dobro organizirani. Tajnik Bajt in podžupan Žižmond sta organizirala Vogrsko županstvo v begunstvu s sedežem na Fari. S pomočjo še nekaterih sta urejala za begunce pomembne zadeve in to ne glede na to, iz katere primorske vasi so prihajali. Glavno skrb so seveda predstavljale streha nad glavo oziroma nastanitev in potem prehrana ter podpora. Ta je znašala dve kroni na dan za vsakega družinskega člana. Begunci niso posedali križem rok. Kmalu po prihodu so se že prvo zimo vsi moški, sposobni za delo, zaposlili pri vojnih dobaviteljih lesa za vojaštvo in splošno porabo. Lojzov tata Ivan – Žovanin, brat Gotard in še nekaj drugih sorodnikov so sekali in spravljali drva pri Francu Klincu. Pri njem v gostilni se je zaposlila tudi sestra Francka. Sestra Anica pa je kot hišna pomočnica in varuhinja otrok našla delo pri zdravniku v Kočevju. Brat Janko je obiskoval šolo na Vidmu, sestra Vida pa je bila še otroče. Lojz je pasel kravo in »bil na razpolago«.

Na soški fronti so si med tem sledile bitke, sedma, osma in deveta. Boji so potekali predvsem za strateški Fajtji hrib. Grmelo je noč in dan. Italijansko topništvo s strelivom ni varčevalo. Vojaki v prvih bojnih črtah so bili na koncu s svojimi živci. Vsaka bitka je tako na eni kot drugi strani odnesla po nekaj deset tisoč življenj. Italijanom je uspelo zavzeti strateško vzpetino Veliki hrib¹⁹ in prodreti do Kostanjevice na Krasu. Vse aktivnejše je postajalo tudi italijansko letalstvo. Kljub premoči v orožju in opremi pa Italijanom zaradi svoje neodločnosti ni uspел kakšen večji preboj v avstrijsko zaledje.

Oddaljeno grmenje topov se je slišalo tja do Ljubljane in Kočevja. Prisluškovali so mu tudi begunci v Zdenski vasi, ki so bili z mislimi vseskozi na svojih domačijah. Pri tem so se spraševali: »Kdaj se bo vse to končalo?« Leta 1914, ko se

je vojna začela, je prevladovalo prepričanje, da naj bi se do božiča že končala. Pred njimi pa je bil že tretji božič.

Zima 1916–1917 je prinesla veliko snega. Debela snežna odeja do kolen in čez se je v Zdenski vasi obdržala od Sv. Miklavža pa vse do tihe nedelje, se pravi od začetka decembra pa do sredine marca. Vogrini so bili seveda navajeni nekoliko drugačnih zim.

Veliko padavin je bilo tudi v domačih krajih. Vojaki na soški fronti so v strelskih jarkih marsikje stali do kolen v vodi. Zemljišča so bila razmočena in težko prehodna. Tudi nad Sočo se je spustila zima, v kateri pa večje vojaške operacije niso bile možne.

Obrezovanje trt med padanjem granat

Meseca februarja 1917 je sledila nova mobilizacija. Vpoklicali so letnike 1899 in stare do petdeset let. Po dveh tednih so odpotovali v enote. Lojzov brat Gotard je bil dodeljen topništvu, sorodnik Franci pa je odšel k minometalcem. Po dveh in pol mesecih urjenja sta se znašla na fronti, Gotard v Galiciji, Franci pa na Južnem Tirolskem.

Marca je Žovanin, Lojzov tata in gospodar na Smodinovi kmetiji, ugotovil, da je skrajni čas za obrezovanje trt. Odpravil se je na Vogrsko, da to opravi. Uspelo mu je, da se je z vlakom pripeljal do Štanjela. Naprej je šel peš. Na Vogrskem ga je ustavila vojaška patrolja in odpeljala k poveljniku tamkajšnjega rajona. Poveljstvo je bilo nameščeno v globoki kaverni pred pokopališčem. Oče je znal nekaj nemščine. Na Avstrijskem se je namreč učil za kovinarja. Uspelo mu je izposlovati dovoljenje za odhod na lastno odgovornost v en vinograd, v tistega v Stari Gori pa ni smel. Po vrnitvi v Dobropolje je opisal razmere na Vogrskem in drugih krajih, ki so jih dosegale italijanske granate.

Od Križišča do Britofa je bilo pet ali šest nekajšnih slavolokov, ki so zakrivali vidnost ceste italijanskim opazovalnim balonom. Na vseh poteh in prehodih proti zahodu, se pravi proti frontni črti, so bile postavljeni tri do štiri metre visoki pregradni zasloni iz vejevja in desk. Pokrajina je bila žalostna, nekam čudno napeta in nadnjo je lebdel strah. Polja in bregovi so bili razkopani od granat, drevje čudno okleščeno od šrapnelov. Vse vprek je

¹⁸ Kamrica, sobica.

¹⁹ Danes Cerje.

Poškodovana cerkev na Vogrskem 30. 8. 1917 (iz zbirke Simona Kovačiča)

bil razmetan vsakovrsten material, še največ bodeča žica in pločevina. Na poti do doma sta na travniku ležala ubita dva lepa konja. Enemu so na boku izrezali kos mesa. Smodinovo domačijo sta zadeli dve granati. Prva je podrla pol hleva, druga pa je na hiši razkopala podest in stopnice za na pod ter zasula depožit²⁰ in stranišče. Nedaleč stran od hiše so bili nameščeni topovi. Vsake toliko časa je počilo, da je šlo skozi ušesa. Ni bilo mogoče razločiti, ali je ustrelil top ali pa je padla sovražnikova granata. Na enem od tramov, ki so štrleli iz zidu, je bilo obešeno drevo²¹ – osipalnik in malo vstran še eno – plevnik. »Gotovo je orodje obesil vojak – kmet, ki je vedel, kaj to pomeni za kmetijo,« je ganjen dodal oče.

Pri Furlanovih, nekaj sto korakov od hiše, so vojaki čez Lijak zgradili močan most in preko njiv do njega speljali cesto. Zvonik domače cerkve je še stal. Porušeno pa je bilo pročelje cerkve in njena streha je bila razbita. Ravno tako župnišče.

Za kaj več ogledovanja pa ni bilo časa, če je hotel opraviti delo. Od Krasa do Svete Gore in še naprej je stalno pokalo in grmelo. Vse je bilo megleno oziroma v dimu, ki je zaudarjal po žveplu in eksplozivu. Po treh dneh bivanja na Vogrskem, ki je bilo vse bolj podobno peklu, se je oče vrnil k družini, ki si je močno oddahnila.

Boji na Svetem Gabrijelu in Svetem Marku

Po izboljšanju vremena so Italijani spomladi in poleti sprožili deseto in enajsto ofenzivo. Enajsta ofenziva je bila najbolj krvava in v njej je končno padla tudi Sveta Gora. Boji so se preselili na sosednji Sveti Gabrijel, ki je postal steber obrambe Vipavske doline. Po nekaterih podatkih je šlo za najbolj obstreljevano ozemlje v celotni prvi svetovni vojni. Italijani so prišli pod sam vrh, a zavzeli ga niso. Mrtvih, ranjenih in ujetih je bilo na obeh straneh več deset tisoč. Morala obeh vojsk je začela strmo padati. Vojaki so bili siti vojne. Kljub železni disciplini in smrtnim kaznim je bilo vse več dezerterjev.

Novicam z goriške fronte so v strahu seveda sledili tudi v Dobropolju. Kraje, kjer so potekali boji, so dobro poznali. Bili so pravzaprav lučaj od njihovih vinogradov in njiv. Italijansko topništvo je predel Rožne doline, Pikol in hrib Sv. Marka zasulo z granatami, polnjenimi s plinom. Prizadetih je bilo veliko avstro-ogrskih vojakov, ki si niso pravočasno nadel plinskih mask. Čeprav so jih takoj odpeljali na glavno obvezovališče v Osek, so nekateri podlegli. Med zastrupljenimi je bil tudi sovaščan Nine Žižmond - Mihotov. Zdravnikom ga je uspelo rešiti,

²⁰ Greznica.

²¹ Plug.

Pogled na Vogrsko 31. 8. 1917 (fotokeka Društva soška fronta 1915–1917)

za fronto pa ni bil več sposoben. Novic iz Galicije in Rusije o Lojzetovih bratih Jožetu in Gotardu pa ni bilo.

Spet doma

Pobudo za dvanajsto soško ofenzivo, ki je potekala konec meseca oktobra, je tokrat podala avstro-ogrska vojska, ki so ji na pomoč pristopili še Nemci. Presenetili so italijansko vojsko in jo pognali v beg. V tako imenovanem »čudežu pri Kobaridu« in po preboju frontne črte med Tolminom in Kobaridom so prodrli globoko v italijansko zaledje, vse do reke Piave.

Begunci so se tako lahko vrnil na Primorsko, ker jim neposredna nevarnost ni več pretila. Pričakali so jih porušeni domovi in izmaličena posestva. Vrnili so se tudi Smodinovi. Njihova hiša je bila delno porušena, hlev pa popolnoma. Zemljišče okoli hiše je bilo vseprek razkopano, pokrito z železjem eksploziranih granat in s stotinami metrov žičnih in drugih pregrad. Pripraviti je bilo treba njive za oranje in setev. Zasi-pali so granatne jame in odstranjevali železje, bodečo žico, pa tudi neuporabljeno ali neeksplozirano strelivo. Pridobiti je bilo treba material za obnovo hiše, hleva in drugih gospodarskih

poslopij. Z lesom, se pravi z deskami in tramovjem, so se oskrbeli s podiranjem vojaških barak, ki jih je bilo vse polno v okoliških grapah. Nad garanjem pa se niso pritoževali, važno je bilo, da so bili spet na svoji zemlji in pod lastno streho.

Jožetova zgodba

Na veselo presenečenje jim je za kratek čas na pomoč na razdejanem gruntu priskočil Lojzov brat Jože. Prispel je z vlakom. Bil je videti zelo izmučen. Nič čudnega, za njim je bila težka in hkrati zanimiva zgodba.

Kot vojni ujetnik se je znašel v Taškentu, današnjem Uzbekistanu, kjer je prebolel tifus. Ko je ozdravel, so ga prestavili na drugi konec ruskega cesarstva, na sever namreč, v Arhangelsk ob Belem morju. Delal je v tovarni sladkorja. Od tam so ga nato premestili še bolj na sever, in sicer v Murmansk ob Barentsovem morju. Dobil je zadolžitev kurjača lokomotive na progi Murmansk–St. Petersburg. Tu je doživel oktobrsko revolucijo in separatni mir z Rusijo. Ni bil več ujetnik, marveč je kot vsi drugi postal tovarišč.²² Odpravil se je proti Avstriji. Pot je bila dolga. V Avstrijo je prispel v zimi 1917–1918. Po treh letih so

²² Tovariš (rusko).

ga ponovno poslali v njegov 97. regiment²³ v Gornjo Radgono. Spomladi 1918 si je uspel pridobiti deset dni dopusta.

Ko se je Jože po dopustu vrnil v Radgono, so ga že na izstopu iz vagona na železniški postaji aretirali in odgnali v zapor. V času njegovega dopusta so se namreč vojaki v Radgoni uprli. Niso hoteli oditi na fronto na Piavi. Tata Žovanin je moral vložiti veliko truda, da je s pomočjo domačega županstva in žandarmerije,²⁴ rešil sina oziroma dokazal, da je bil v času upora doma na dopustu.

Nekaj mesecev za tem so se začeli upirati tudi vojaki na sami fronti pri Piavi. Čehi, Hrvati, Slovenci in drugi se z dopustov niso več vračali v svoje enote. Upornike so obešali in streljali, kar pa je povzročalo še večji upor.

S krepkim pomikom soške fronte proti zahodu in z izstopom Rusije iz vojne se je sicer močno olajšal vojaški in politični položaj Avstro-Ogrske. Vendar ta je bila od vojne povsem izčrpana. Notranja politična nesoglasja so bila vse večja, država se je sesuvala in vojska je propadala skupaj z njo. Monarhija je bila konec oktobra 1918 primorana zaprositi za premirje.

Jože se je na koncu vrnil domov živ in zdrav. Kasneje je prevzel gospodarjenje Smodinove kmetije.

Konec vojne in napoved novih preizkušenj

Vojne je bilo formalno konec 11. novembra. Hkrati pa je propadla tudi državna tvorba, ki je obstajala stoletja. Avstro-Ogrske ni bilo več.

Avstro-ogrski vojaki so se ob razsulu s Piave vračali domov v prvih tednih novembra, in to mimo Gorice. Ceste proti vzhodu so bile ponovno zatrpane z vojaškimi kolonami in pešci. Ob njih in ob kupih odvržene opreme, vozil in orožja so se pasli zapuščeni konji in voli. Smodinova hiša je bila spet za nekaj časa polna vojakov. Le redki so obdržali puške. Pili so novo vino. Veliko je bilo Slovencev.

Med umikajočimi s Piave je bil tudi brat Gotard. Iz Galicije so ga premestili na soško fronto. Boril se je na Rombonu, potem pa se je njegova topniška baterija s premikom frontne črte pomikala proti zahodu. Enota je bila motorizirana. Ko so ob umiku s Piave prispeli do Ronk, tam je danes tržaško letališče, jim je zmanjkalo goriva. Vožnja naprej je bila nemogoča in vojaki so bili vse bolj neposlušni. Izpolnili so le še zadnje povelje – razstrelili topovske cevi. Poveljnik je takoj za tem naredil samomor, ustrelil se je s pištolo. Vojaki so se razšli, vsak jo je naprej ubral po svoje. Gotard se je domov pripeljal na kolesu in z vrečo bele moke. Bila naj bi z Gradišča ob Soči.²⁵

Čez nekaj dni vojakov ni bilo več. Smodinovi so na domačiji ostali več ali manj sami. Začasno so gostili le še družino iz bližnje vasi, ki ni imela kam. Njihova hiša je namreč bila popolnoma porušena. Lojz in njegovi so nadaljevali z obnovo domačije in v potu svojih obrazov šli novemu življenju na proti. Slutili pa so, da se obetajo nove preizkušnje. Italijanska vojska je počasi spet napredovala proti Gorici, Soči in Trstu . . .

Lojz se je s soprogo Ljudmilo - Neno pred italijanskim fašizmom z Vogrskega, ki je postalo Villa Montevercchio, umaknil v kraljevino Jugoslavijo. Po drugi svetovni vojni in vrnitvi večjega dela Primorske k matični domovini se je vrnil z družino. Odnosi med sosednjima državama republiko Italijo in socialistično Jugoslavijo so se sčasoma uredili in z nastankom samostojne Slovenije se je sodelovanje še poglobilo. Tudi zahvaljujoč združeni Evropi oziroma članstvu obeh držav – Italije in Slovenije v EU in Natu. Meja je začela postajati vse manj vidna in vrsta vsakodnevnih vezi med Primorsko in sosednjo Furlanijo– Julijsko krajino vse bolj. Tudi v krajih ob Soči je zavel nov veter. Vrnila sta se zaupanje in optimizem.

Hišo, ki me je tako navdušila ob mojem drugem obisku kraja, je Lojz postavil neposredno v bližini rojstne hiše. Bil mu je sedemdeset let. Bil je žilav in trdega dela navajen že od malega. Tudi volje in načrtov mu zlepa ni zmanjkalo. Knjige o zgoraj omenjenih in drugih svojih doživljajih pa mu, kot rečeno, kljub visoki starosti ni uspelo dokončati. Njegovi spomini na hude čase med prvo svetovno vojno pa so se, tudi nam vsem v opomin, vendarle ohranili.

²³ Tržaški 97. pehotni polk.

²⁴ Orožništvo.

²⁵ Danes v Italiji (ital. Gradisca d'Isonzo).

VOGLARJI MED PRVO SVETOVNO VOJNO

Boža Hvala

Vas Voglarji leži na Trnovski planoti, severozahodno od Trnovskega gozda, na nadmorski višini 756 m. Razteza se na površini dobrih 8 km² in ima danes nekaj več kot 100 prebivalcev.

Po štetju prebivalstva leta 1900 je v vasi živelo 367 ljudi. Vsi so se izrekli za katolike in Slovence, razen enega, ki je bil nemške narodnosti.¹ Vas cerkve ni imela, je pa imela ljudsko šolo. Prebivalci so bili revni, saj so se zaradi puste kraške zemlje in neugodnih podnebnih pogojev težko preživljali. Edini vir dohodka je takrat prinašal gozd, zato so bili Voglarji v veliki večini gozdarji in ogljarji.

Po italijanski vojni napovedi maja 1915 se je mirno življenje tudi v tej vasici nenadoma končalo. V Voglarje so začele prihajati številne avstro-ogrske vojaške enote, najprej delovne, nato pa pehotne in topniške. Pokojni Rudi Cej, rojen leta 1930, mi je povedal, da je vojski pri delih pomagalo tudi lokalno prebivalstvo. *Avstro-ogrska monarhija je najela nekatere kmete, domačine, da so kopali »šicgrabnø«.*² *Pri tem so uporabljali »šublø«, »cvi adra na bat«, »pikuænø«³ in drugo preprosto orodje. Po izkopu*

so »šicgrabnø« maskirali s kamni in z grivo. Za dokaj naporno delo je država delavce malo plačala. A za domačine je bilo bolje kot nič, saj se je takrat težko kaj zaslužilo.

Leta 1916 je avstro-ogrska vojska prebivalce Voglarjev v celoti izselila, največ jih je našlo zatočišče na Predmeji.

S svojo delovno enoto je 21. julija 1915 prišel v Voglarje tudi avstro-ogrski podčastnik Filip Jurkovič iz Gornje Radgone, rojen leta 1877. Kot gradbeni delovodja je v svoj dnevnik zapisoval dogodke, ki jih je doživljal na treh frontah – soški, ruski in južnotirolski. Štiri vojna leta je kot inženirec poveljeval moštvu pri gradnji različnih vojaških objektov. V dnevnik je zelo natančno vpisoval občutke tamkajšnjega prebivalstva. In glej, kakšno naključje! Med njegovimi zapisi v knjigi *Pa zbogom, junaki...*⁴ odkrijem, da je skoraj mesec dni spal prav v hiši mojega prapradedca Ignaca Pavlina. Jurkovičeva četa je 8. junija 1915 prišla na Lokve, konec meseca pa se zaradi del na Jelenku napotila v Lohke–Bate. Tu je Jurkovič zbolel za koleri in bil nato premeščen v bolnišnico, pravzaprav v izolirano

Delavna skupina pri Voglarjih avgusta 1917 (vir: <https://commons.wikimedia.org>)

¹ Vir: <https://hdl.handle.net/11686/file18323>

² Strelski jarki (narečno, nem. *Schützengraben*).

³ Lopate, udarni svedri, krampi (narečno).

⁴ Filip Jurkovič, *Pa zbogom junaki ... Vojni dnevnik Filipa Jurkoviča 1914–1918*, RTV Slovenija, 2017.

Severozahodno od Voglarjev je bila na Črnovniku (859 m) nameščena ena od avstro-ogrskih topniških baterij.
(vir: <http://www.geopedia.si>)

barako v Čepovanu. Zaradi slabih razmer je zbežal in se spet vrnil v Lohke. 18. julija je prišel na Trnovo, čez tri dni pa v Voglarje. V njegovem dnevniku na straneh 48–50 preberemo:

21. julij 1915

Danes zjutraj smo odšli iz Trnovega k Voglarjem. Jaz stanujem pri Ignacu Pavlinu (Voglarji št. 24), v prvem nadstropju sta v sobi spali hčerki Ema in Marička ter so meni pustili lastno sobo s posteljo, onidve pa sta odšli v drugo sobo in sta spali na slamnjačah na tleh. Jaz sem se branil takšne požrtvovalnosti, pa ženske so pogumno vztrajale na tem, da spim jaz v postelji in da bosta spali na tleh, ker niso imeli toliko postelj.

Delali bomo strelske jarke in žične ovire od Podgrada čez Lanišče 664 v Kal proti Čepovski dolini, tam se naredi močna cestna zapora. Popoldne gremo že delat obrambne postojanke in smo delali do 7^h zvečer, potem smo se razdelili po raznih hišah in stanovanjih. Bil je pri nas tehnični poveljnik stotnik Hauenstein in smo njemu podrejeni, jaz pa mu moram biti dnevno na razpolago, da bova točno določila obrambno črto, tako da bo zvezana z ostalo obrambno črto pri Madonih.

30. julij 1915

Sem bil med 5. in 7. uro zvečer na gori Črnovig⁵ (859 m), kjer sva s stotnikom Hauensteinom določila pozicije za topništvo. Okolica je tukaj silno pusta in obstoji iz samih globokih zarez in ostrih skal, kar je za obrambo izvrstna pozicija. Rodne zemlje je zelo malo, pravi pusti in ubogi Kras.

6. avgust 1915

Dopoldne sta dva možnarja 30,5 cm v Ravni in Britofu zelo obstreljevala laške topniške postojanke, ena teh granat je zadela na Koradi Vinklerjevo hišo ter jo porušila do tal. Kakor je meni stotnik Hauenstein rekel, so imeli Lahi tam eno svojo 28-centimetrsko baterijo.

7. avgust 1915

Je prišel strogi ukaz, da morajo posamezni poveljniki v vsakem sumljivem slučaju takoj obolele vojake poslati na zdravniški pregled zaradi omejitve epidemije. »Kolera«, »Ruhr«. Ker nimamo več lastnega zdravnika, morajo hoditi naši v Kal⁶ na zdravniški pregled. Tam je bil naš vojak Prates za zelo bolnega spoznan in določen za bolnišnico. Naš poveljnik

⁵ Hrib Črnovnik, domačini mu pravijo Čumnik, tudi Čemunik.

⁶ Najverjetneje Fobški Kal v Čepovski dolini.

pa, namesto da pošlje vojaka v bolnišnico, mu da osem dni »Kassernerest«, in to zaradi tega, ker si je vtepel v glavo, da pri nas ne sme biti nihče bolan. Tudi inženir poročnik Erössi nam je odšel k Madonom in sedaj je samo inženir poročnik Aleks Rado pri nas.

12. avgust 1915

Smo se preselili z Voglarjev v Podgozd in jaz stanujem na številki 56. S težkim srcem sem se poslovil pri Voglarjih pri Pavlini, kjer so bili tako revni, vendar zelo pošteni ljudje. Ko so izvedeli, da moramo z Žnuderlom oditi od njih, so vsi na glas jokali in so rekli, da še nikdar niso videli tako mirnih in poštenih vojakov. Povsod so nam prodajali jajca in mleko dražje, kakor je bila normalna cena, tukaj pa ti reveži niso hoteli plačila jemati. Jaz sem svoj kovček začasno pustil tukaj in pridem ob priložnosti po njega.

15. avgust 1915

Ker nismo delali, sva šla z Žnuderlom in dvema vojakoma k Voglarjem po svoje kovčke. Bili smo tako v raznih razgovorih do večera, potem se med v srce segajočim jokom posloviva in obljubiva, da bova še pridno pisala.

Tako se konča Jurkovičevo, skoraj mesec dni dolgo bivanje pri Pavlinu v Voglarjih. Omenjeni hčeri, Ema in Marička, sta bili torej doma, sin Nack (tudi njemu je bilo ime Ignac) pa je bil na fronti. Ema je leta 1916 zanosila z avstro-ogrskim vojakom, ki je bil takrat v Voglarjih, in rodila sina v begunstvu na Predmeji. Istega leta se je Marička poročila s fantom iz bližnjega Sedovca, prav na dan, ko so ga vpoklicali v vojsko. Nikoli več ga ni bilo nazaj, saj je padel. Leta 1917 je Marička rodila sina in živela

le zanj, ni se več poročila. Po vojni se je praded Nack poročil s Frideriko »Z Biezna«.⁷ Imela sta tri otroke: Stanko in dvojčici Marijo in Otilijo. Slednja je bila moja babica. Oče Jože mi je večkrat pripovedoval o teti Emi in kako jo je kot majhen fantič rad obiskoval na njenem domu »Na Kopišču«. Pri njej je vedno dobil kakšen priboljšek, predvsem pa njeno toplo besedo.

Po številnih pričevanjih domačinov so bile v Voglarjih tudi topniške baterije, ki so od tu obstreljavale predvsem Sveto Goro in Sveti Gabrijel.⁸ Tako mi je pripovedal Rudi Cej: Šicgrabnu se za našo hišo »Na Tarjevem« kmalu priključi laugrabæn.⁹ Ta je služil izvidnikom, ki so imeli artilerijo¹⁰ v »Ružmušči«,¹¹ v »Gubidnici« in v »Frati«.¹² »V Leščiči«¹³ je bil v leseni baraki nastanjen avstro-ogrski inženir, gautman artilerije.¹⁴ Poleg barake je bila kaverna, v katero bi se ob italijanskem streljanju lahko skrili.

Ob prihodu na položaj so morali topničarji najprej vkopati topove, zase pripraviti bivališča ter poiskati varna skladišča za strelivo. Kot smo že iz zapisa Jurkoviča lahko izvedeli, je vojska določila položaje za topništvo tudi na vzpetini Črnovnik (Čumnik), ki leži severozahodno od Voglarjev. Prav tu nekje, v bližini Črnovnika, se je znašel topničar Georg Biedermann, ki je svoja vojna leta opisal v vojnih spominih.¹⁵

Vojni spomini Georga Biedermanna, rojenega leta 1884 v Hazlovu,¹⁶ se začnejo v Plznu,¹⁷ kjer je bil jeseni 1916 v nadomestni topniški bateriji. Dodeljen je bil v tretji oddelek, ki so ga sestavljali vojaki, ki so že bili na fronti. Pred tem je bil 24 mesecev na ruski fronti topničar v 19. polku poljskega topništva. Avgusta je zbolel za revmo in bil poslan v bolnišnico v zaledju, iz katere se je vrnil k nadomestni bateriji v Plzen,

⁷ Narečno (Z Bezna), domače hišno ime.

⁸ Danes Škabrijel (it. *Monte San Gabriele*).

⁹ Povezovalni jarek (narečno, nem. *Laufgraben*).

¹⁰ Topništvo.

¹¹ Narečno (Na Tarjevem, V Rožmušču), domači hišni imeni.

¹² Gobindovec in Frata, področji v okolici Voglarjev.

¹³ Narečno (V Leščiču), domače hišno ime.

¹⁴ Topniški stotnik (ljudsko, nem. *Artillerie-Hauptmann*).

¹⁵ Georg Biedermann, *Vom Isonzo zu Piave: Kriegserinnerungen eines Egerländer Artilleristen* (Od Soče do Piave: spomini topničarja z Egerlanda), Epubli, 2016.

¹⁶ Mestece Hazlov (nem. *Haslau*) leži na skrajnem zahodnem robu Češke. Spadalo je v pokrajino Egerland, ki se imenuje po glavnem mestu Eger ter istoimenski reki, levim pritokom Labe. Tamkajšnje prebivalstvo je bilo v času prve svetovne vojne pretežno nemško. Danes se pokrajina v češčini po glavnem mestu Cheb imenuje Chebsko, reka pa Ohře.

¹⁷ Plzen (nem. *Pilsen*), mesto na zahodu Češke, znano po znamenitem pivu.

Porušene hiše pri Voglarjih 27. 10. 1917 (fototeka Društva soška fronta 1915–1917)

kjer naj bi ostal do 23. januarja 1917. Z dvema vojakoma je bil dodeljen v kamnoseško kolono (*Steinbohrkolonne*). Kmalu zatem je dobil štiri tedne dopusta, potem pa se spet vrnil v nadomestno baterijo, v kateri je moral poprijeti za različna vrtnarska dela. Skupaj s topničarjem Schafferjem iz Karlovy Vary¹⁸ so ga poslali na repno polje pulit repo. Od 23. januarja do 12. marca 1917 je delal v skladišču orožja na Dunaju.

V Plznu je spoznal vojaka Cibulko in le nekaj mesecev kasneje sta bila v 10. in 11. soški bitki skupaj v bojih na Sveti Gori in Svetem Gabrijelu. Po tritedenskem dopustu (od 27. avgusta do 14. septembra), ki ga je dobil za zasluge na Svetem Gabrijelu, se je 16. septembra 1917 spet vrnil na fronto. V času njegovega dopusta so Italijani zavzeli Sveto Goro (padla 24. avgusta) in Banjško planoto, za nekaj ur pa tudi Sveti Gabrijel. Svoje baterije na Kalu ni več našel, ker je bil ta že v italijanskih rokah. V Čepovanu je izvedel, da je baterija zdaj nameščena v Voglarjih. Iz Čepovana je krenil proti Lokvam, od tam pa hodil še uro in pol do svoje postojanke v Voglarjih. Navajam zanimivo poglavje iz Biedermannovih spominov, ki ga je avtor podnaslovil *Na Trnovski planoti od sredine septembra do konca oktobra 1917*.¹⁹

Naš položaj je bil severno od vasice Voglarji, ki je bila zdaj seveda nenaseljena in popolnoma porušena. Levo in desno so se vzpenjali precej visoki hribi, tako da smo bili v kotlini. Pred nami, približno 3 m od topov, je ležala kraška dolina, katere vzhodna stran je strmo padala. Bila je globoka približno 20 m. Hrib, ki se je na severni strani vzpenjal nad nami, je naš stotnik izbral za opazovalno mesto, ki je bilo dvesto metrov višje od baterije. Bili smo na nadmorski višini približno 1200 m. Z opazovalnega mesta smo imeli čudovit razgled. Lepo smo videli Sveto Goro, Sveti Gabrijel, Kuk in vse položaje, ki smo jih prej zasedali. Tega čudovitega razgleda sem bil deležen pogosto. Levo od nas je ležala precej velika vas Trnovo s cerkvijo, do katere je bilo približno uro in pol hoda in ki je veliko trpela od italijanskega obstreljevanja. Še posebej je sovražnik opazoval cesto na Lokve, saj je bila to edina pot, po kateri so lahko avtomobili dovažali strelivo. Baterija, ki je bila prej razdeljena, je bila zdaj popolnoma združena. Poveljeval sem šestemu, moj sosed Cibulka pa petemu topu. Dela tukaj ni bilo veliko. Cibulka je z moštvom v dveh dneh naredil lepo zavetišče. Kar smo potrebovali, smo prenesli iz hiš v Voglarjih. Imeli smo tudi peč, na kateri smo lahko kuhali. V hiši, ki je stala dvesto metrov za nami, je bilo obve-

¹⁸ Zdraviliško mesto na zahodu Češke (nem. *Karlsbad*).

¹⁹ Poglavje je prevedla Danica Dyllong iz Düsseldorfu, doma iz Maribora.

zovališče, tristo metrov naprej pa se je vila omenjena cesta, ki je bila vidna Italijanom.

Baterija je bila spet polnoštevilna. Poleg stotnika smo imeli tri poročnike – Frenzla, Tolnayja in Meierja. Našemu položaju je bilo precej prizaneseno, saj smo bili med streljanjem najmanj moteni. Naši cilji so veljali Svetemu Gabrijelu. Položaji, ki smo jih imeli prej, so bili zdaj v lasti Italijanov.

September je minil, velika je bila razlika med peklom na Sveti Gori in Svetem Gabrijelu in tukajšnjim stanjem, kajti tu na baterijo še ni padel sovražni izstrellek. Šele zdaj smo se lahko opomogli od naporov, kajti razen motečega ognja ni bilo nič drugega.

Stotnika smo v bateriji malokdaj videli, saj je redko prihajal iz svojega bivališča. Poročnika Frenzel in Tolnay sta bila nastanjena v na pol uničenih hiškah, ki sta bili precej oddaljeni od baterije. Poročnik Meier je ostal v bateriji in si je za prvim topom dal zgraditi zavetišče, v katerem je bil tudi telefon. Poleg tega sta bila z nami še častniški namestnik Baumgärtl iz Egerlanda²⁰ in nadognjičar²¹ Strauss. Pri svojem topu sem imel tudi enoletnega prostovoljca,²² desetnika Coufala.

Boljšega položaja si nismo mogli želeti, kajti do zdaj smo imeli pred Italijani popolnoma mir. Tudi kasneje smo imeli mrtve in ranjene samo zaradi naključnih zadetkov, saj kljub preletanju izvidniških letal, sovražnik naše baterije ni našel.

Sanitetni podčastnik, četovodja Schötta iz Karlsbada, je bil velik šaljivec. Sabljo si je odrezal na pol, tako da ga je bilo smešno videti, ko je v prostem času stal na skali sredi baterije in držal dolg govor, ki se je vedno začel z besedami: »Cenjeni tovariši, dovolite mi, da vam ... itd.«. Po svojem političnem prepričanju je bil socialdemokrat, kar ni bilo na škodo njegovi dobri, resnično tovariški naravi, nasprotno, vsi smo ga imeli radi. Na žalost ta prijatelj ni bil dolgo med nami, kajti prav v trenutku, ko je stal na svojem govorniškem odru in začel spet enega od svojih duhovitih govorov, je ita-

lijanska granata zadela baterijo. Nismo mogli verjeti, da je bil ta pravkar povišani ognjičar²³ hudo ranjen. Ko se je s krikom zgrudil s skale, smo to vsi vzeli za šalo. Šele ko je začel stokati, smo stekli k njemu in na žalost ugotovili, da je smrt že pogrinjala mrtvaški prt nanj. Komaj sem ga še slišal, kako je z umirajočim glasom dahnil: »Moja žena, moji ubogi otroci.« En sam izstrellek je ugasnil njegovo življenje. Ob tem žalostnem pogledu ni ostalo nobeno oko suho, saj smo vedeli, da je Schötta, mestni policist v Karlsbadu, zapustil vdovo in več nepreskrbljenih otrok.

Nekaj dni kasneje smo tudi izgubili nekaj dobrih tovarišev, ker je neposredni zadetek zadel top četovodje Schörgija iz Gradca. Bili smo ravno zaposleni z motečim ognjem Italijanov, ki so pogosto pretipavali teren, da nas bi našli. V baterijo so priletele približno štiri težke granate, od katerih nas je ena neposredno zadela. Granata kalibra 38 cm je zadela top zgoraj omenjenega četovodje, ki mu je gladko odrezala obe stegni. Častniški namestnik Baumgärtl, moj ožji rojak, je stal s svojo violino šestdeset korakov za topom in po zadetku granate nemo padel na tla. Kos topovskega ščita je zadel častnika v glavo in mu jo dobessedno razcepil. Baumgärtl je bil takoj mrtev, medtem ko je Schörgi umrl na poti do obvezovališča. Bilo je tudi pet drugih hudo ranjenih, od katerih sta dva čez dan umrla. Častniški namestnik Baumgärtl je bil vesel predstojnik, ki nam je z violino in svojimi pesmimi pogosto preganjal otožnost. Zdaj je njegov glas za vedno utihnil.

Čez svoje častnike se nismo mogli pritoževati, še posebej poročnik Meier nam je zrasel na srcu. Ljubil je dobro kapljico, a ker je bilo vina v tej kraški puščobi, na kateri smo imeli položaje, zelo malo, se je držal ruma, s katerim je bil vedno dobro založen. (...)

Ker sem bil med topniškimi vodji edini, ki je znal jahati, sem 6. oktobra prejel od stotnika Lahra ukaz, da odjezdim s pismom v približno 20 km oddaljeno Sveto Lucijo.²⁴ V topniškem oskrbovalnem taboru v Trnovskem gozdu naj bi

²⁰ Glej opombo št. 16.

²¹ Nadognjičar, topniški nadnarednik (nem. *Oberfeuerwerker*).

²² Enoletni prostovoljci (nem. *Einjährige Freiwillige*) so bili vojaki srednješolci in študentje, ki so služili vojsko eno leto.

²³ Podčastniški topniški čin (nem. *Feuerwerker*), enakovreden činu narednika v pehoti.

²⁴ Danes Most na Soči (it. *Santa Lucia*).

prevzel jezdnega konja, da bi se lahko čim prej vrnil. Bilo je čudovito oktobrsko jutro, ko sem precej zgodaj krenil do približno 5 km oddaljenega tabora. Tam sem dobil konja in veselo zdirjal proti Lokvam, ko sem nedaleč od vasi zaslišal, da nekdo kliče moje ime. Ozrl sem se naokrog, vendar nisem videl drugega kot preskrbovalno kolono običajnih vprežnih vozov. Spet sem zaslišal svoje ime, in ko sem bolj pozorno pogledal, sem prepoznal tovariša, s katerim sem bil dve leti skupaj v Galiciji, in sicer v 2. preskrbovalni koloni za strelivo 19. polka poljskega topništva. Presenečen sem razjahal konja in vprašal Miedlerja, tako se je namreč topničar pisal, v kakšni preskrbovalni koloni je to. »To je polkovni pratež, ki je danes prišel,« je dejal in njegovo prvo vprašanje je potem bilo: »Schorsch, ali nimaš nobenega požirka ruma?« Moral sem se smejati, to je bil še vedno stari Miedler, ki je bil sposoben obrok kosila zamenjati za požirek ruma. Ker sem imel čutaro s seboj, sem mu ponudil požirek. Na žalost je bila precej prazna, ko sem jo dobil nazaj. (...)

Ob 11. uri sem se spet vrnil na položaj. Ob 12. uri sem moral opraviti štiri ure opazovanja, kar je bil pravzaprav počitek. Ogromno streliva, prepeljanega z avtomobili, smo razložili po hišah v Voglarjih, od tam pa prepeljali v baterije. Ob petih zvečer sem se s topničarji odpravil v to vasico po strelivo, ko so Italijani izvedli ognjeni napad. Morda so ugotovili, da je na cesti za nami veliko prometa in že je bil hudič. Po treskanju granat sem ocenil, da so Italijani začeli z bobnečim ognjem, zato smo poiskali zaklon za veliko skalo, za katero smo morali kar uro in pol vzdržati v najbolj neudobnem položaju, saj so drobci kamenja in granat leteli na vse strani. Za pest velik kamen mi je priletel v glavo, tako da sem se sesedel. Če bi namesto jeklene čelade, s katerimi so nas nedavno opremili, imel še vedno vojaško kapo, bi bilo po meni, kajti čelada je dobila od kamna za pest veliko vdolbino. Tako nenadoma, kot se je napad začel, se je tudi končal. Ko sem prišel v baterijo, sem bil presenečen, saj ni padla sem niti ena granata, čeprav smo bili prej od baterije oddaljeni le približno 100 metrov.

7. oktobra sem imel od 8. ure zjutraj do poldneva spet opazovalno službo. Komaj sem začel, že je stopil v zaklonišče

stotnik. Ob tej priložnosti bi rad omenil, da sem bil naročnik dunajskega časopisa »Arbeiter Zeitung« in ga vsak dan prejemal. To je vedel tudi stotnik, ki mi je povedal, da bom lahko danes pozdravil prijatelja. Nisem vedel, kam meri, in na moj vprašujoči pogled je dejal: »Danes pride ob 10. uri k nam vojni dopisnik, gospod Hugo Schulz od Arbeiter Zeitunga«.

Res, točno ob 10. uri sta prišla vojna dopisnika, gospod Hugo Schulz od Arbeiter Zeitunga in neki gospod od Neue Wiener Journala. Moral sem jima dati prostor in gospoda sta se izmenjavala na škarjastem daljnogledu. Razgled na opazovališču je bil zaradi višinske lege odličen. Preko ostrega instrumenta sta si lahko ogledala vse položaje pred nami, pa tudi vsako gibanje Italijanov daleč za sovražno črto. Vsa mesta in kraji, ki smo jih prej držali, Sveta Gora, Sveti Gabrijel, Sveti Danijel, Kuk, Jelenk, Banjška planota in drugi, so bili v njunem vidnem polju. Gospoda se nista mogla dovolj nagledati veličastne panorame, ki sta jo imela s približno 1400 metrov²⁵ visokega opazovalnega mesta. (...)

Pred sovražnikovim topniškim ognjem smo imeli, kot že omenjeno, precej miru. Zato pa so bila vedno pogostejša nadlegovanja sovražnikovih letal. Pogosto so priletele cele eskadrilje, do štirideset in več letal, in obstreljevale položaje v zaledju fronte. Težke bombnike Capronije so spremljala manjša bojna letala, ki so jih morala zaščititi pred avstrijskimi bojnimi letali. Pogosto je prihajalo do zračnih bitk in marsikateri vratolomni pilot je tam plačal z življenjem. (...)

Bombniki so prihajali pogosto in velikokrat so se odigravali vznemirljivi zračni spopadi. Toda večinoma so Italijani zbežali, brž ko so se prikazala naša bojna letala, še posebej rdeča, ki so pripadala znameniti bojni eskadrilji stotnika barona von Richthofena.²⁶

Govorice o ofenzivi so se vse bolj širile, toda nihče ni vedel, kdo bo napadalec niti, kdaj se bo ofenziva začela. Da je bilo nekaj v zraku, se je lahko videlo po kopičenju streliva. Tudi domači topniški polk iz Plzna je zasedel svoj položaj, in sicer desno od nas. Sredi oktobra smo zdaj dan in noč opravljali

²⁵ Navedena nadmorska višina ni točna, saj najvišja hriba severno od Voglarjev, Črnovnik in Jelenk, ne presega 860 m nadmorske višine.

²⁶ Napačna Biedermannova navedba, kajti slovit nemški pilot, baron Manfred Albrecht von Richthofen (1892–1918), ki je bil z več kot 80 zmagami letalski as prve svetovne vojne, se nikoli ni boril na soškem bojišču in tudi njegova eskadrilja ne.

Avstro-ogrski topniški položaj na »Vrh Lazarc« (Voglarji) avgusta 1917
(vir: <https://commons.wikimedia.org>)

nadlegujoče streljanje, pri čemer nam Italijani niso ostajali dolžni. Tudi opazovalna mesta so bila okrepljena, skratka, razvila se je vročična dejavnost. Postopoma so prihajale določene novice, izvedeli smo, da je nemška vojska na poti severno od nas. Videli smo tudi nemškega generala, ki je občasno govoril z našim stotnikom. Lahko sem prisluhnil delčkom tega pogovora, ki so se v glavnem nanašali na nemško ofenzivo. »Da, gospod stotnik, verjamem vam, bil sem v Flandriji dve leti in pol, v pravem peklu. Toda v zadnjih dveh ofenzivah je moralo biti tu veliko bolj grozno.« S tem gospodom sem se lahko strinjal, čeprav samo na skrivaj. Očitno je bilo, da bomo tokrat napadalci mi. Toda dve tretjini oktobra sta minili, ne da bi se kaj zgodilo.

V noči med 23. in 24. oktobrom se je ob 2. uri severno od nas zaslislalo topovsko grmenje. Sprva smo vsi mislili, da gre za enega od običajnih napadov. Grmenje topov je bilo od nas oddaljeno približno 10 do 15 kilometrov. Streljanje je stalno naraščalo, nihče ni več mislil na spanec. Ni trajalo dolgo, ko so postali glasovi v bateriji glasni. Tudi mi smo vstali, da bi ugotovili, kaj se dogaja. Topniški ogenj je trajal že približno pol ure. Pogledal sem na uro, bilo je pol treh zjutraj. Baterija še ni prejela ukazov in na celotni Trnovski planoti se ni nič premaknilo. (...)

Medtem se je vrnil stotnik, ki je za trenutek zapustil opazovalno mesto: »Biedermann, slišite bobnenje tam zgoraj.

Mislím, da se je napad začel.« Soglašal sem se z njim. V tem trenutku se je oglašil stotnikov telefon, ki ga je imel v svojem zaklonišču samo zase. Hitro je skočil gor, vendar se takoj vrnil in mi zaklical: »Baterija naj strelja, kolikor zmorejo topovi, sporočite to poročniku Meierju.«

Povezal sem se z njim in posredoval ukaz. Skoraj ob istem času je nastal spodaj hrup. S svojega položaja sem imel prečudovit pogled na streljajoče topove, iz katerih žrel so bruhale strele dolgih svetlečih snopov. Skoraj hkrati se je zabliskalo spredaj, zadaj, levo in desno od nas, tam je moralo torej biti veliko topov, katerih obstoj nam je bil popolnoma neznan. Kot mi je stotnik kasneje povedal, je bilo na Trnovski planoti hkrati dejavnih približno tristo topov vseh kalibrov. 12. soška bitka se je začela. (...)

Medtem se je ponovno oglašil telefon. Poročnik Meier je bil radoveden, kaj je videti na Svetem Gabrijelu. Odgovoril sem, da vidim samo zadetke naših izstrelkov, tako da je gora gola. Ustavil sem ogenj. Nismo bili edina baterija, ki je streljala na Sveti Gabrijel, po mojem mnenju je moralo streljati nanj okrog trideset topov.

Stotnikov sluga, njegovo ime sem pozabil, je prišel k meni in rekel, da če hočem videti nekaj lepega, naj pogledam proti streljajoči bateriji. Prizor je bil resnično za bogove. V hudem nalivu in orkanskem viharju, v katerem je bilo

Nekdanja avstro-ogrška pekarna pri »Karniolavih« (Voglarji) (foto: Boža Hvala, 2021)

bivanje na prostem mogoče samo za kratek čas, so se topničarji ščitili pred bičajočim dežjem s šotorskimi platni, hiteli sem in tja ter usmerjali topove, poročnik Meier pa jih je kot glavni poveljnik spodbujal s steklenico ruma. Prizor je name deloval tako, da sem se začel zvijati od smeha. In tako je Meier nadaljeval z ukazi, se spotikal, z obrazom vedno obrnjen proti bateriji, padel s steklenico čez kamen, se nekajkrat prevrnil, spet vstal in potegnil iz steklenice, dokler je bilo česa v njej.

Naš bobneči ogenj se je nadaljeval. Ob pol desetih je končno prišla moja zamenjava – desetnik Darrer. Namenil sem mu nekaj prijaznih besed zaradi točnosti pri zamenjavi. Nato sem odšel. Prispel sem v baterijo in občudoval delo topničarjev, ki so kljub dežju in nevihti opravljali svojo dolžnost. Poročnika nisem videl, morda je bil v zaklonišču. Stotnik se je spet vrnil na opazovalno mesto, poročnik Tolnay pa je usmerjal topovski ogenj. Topovske cevi so se kadile zaradi mokrih krp, ki so jih občasno polagali nanje, da bi se ohladile.

Odšel sem do svojega topa, pri katerem me je nadomeščal enoletni desetnik Coufal. Bil je sin bogatih staršev iz

Budweisa²⁷ in naj bi kasneje pri nas izgubil več sto bankovcev s Färbelspielom.²⁸ Bil je vesel, da sem prišel, da si je lahko odšel v zaklonišče posušit mokra oblačila. Polovici topničarjev sem omogočil, da odide in se ogreje ob majhni peči, medtem ko sem z drugo polovico še naprej streljal.

Ob 11. uri so prišle prve novice o preboju pri Tolminu, ki so povzročile neizmerno navdušenje. Nismo mogli razumeti, da je sovražnik kljub svoji premoči tako hitro zapustil svoje položaje. Tudi mi smo morali menjati cilj, se pravi, da smo morali streljati na večjo razdaljo. To je pomenilo, da je sovražnik začel omahovati. Avstrijski topniški ogenj na Trnovski planoti se je pojačal. Tudi mi smo streljali, kolikor so naši topovi zmogli. Zvečer so prišla poročila, da se je preboj razširil že vse do Čedadu in da so naše enote severno od nas že dosegle italijansko nižino.

Pri nas se je streljanje nadaljevalo. Iz ure v uro smo morali razdaljo podaljševati, kar je bil znak, da se je sovražnik tudi pri nas umikal. Ob 10. uri zvečer je končno prišel ukaz za prekinitve ognja. Počutil sem se, kot da imam uničene vse ude, poiskal sem zavetišče in se takoj pogreznil v globok spanec.

²⁷ Nemško ime za češko mesto Češke Budějovice, znano po proizvodnji piva.

²⁸ Igra s kartami.

Porušene hiše v Voglarjih (vir: commons.wikimedia.org)

25. oktobra zjutraj je grmenje topov utihnilo. Samo v daljavi je še donelo, sovražnik se je torej povsod umikal. Čakali smo na ukaz za vprego topov, vendar se ni nič zgodilo. Popoldne ob 2. uri pa je prišel ukaz, da se mora baterija zbrati. Kar smo slišali, nam je bilo ljubše kot zasledovanje sovražnika. Stotnik je namreč moštvo obvestil, da bo baterija, ki je bila sedem mesecev na strelnih položajih, odšla na počitek. To sporočilo je povzročilo veliko veselje, saj bomo končno spet prišli v civilizirana območja. Stotnik je še pojasnil, da bo baterija ostala tu do nadaljnjega, dokler ne bo dobila ukaza, kam naj gre na počitek. Zdaj si bo moštvo lahko pomaglo.

Tu smo ostali še tri dni in svoj prosti čas izkoristili za pohajkovanje po zapuščenih sovražnikovih položajih, ki so jih Italijani v naglici zapustili. Plen je bil velik. Za nas je napačil dober čas, kajti dobili smo prepečenec, kruh, meso in predvsem dobro vino, ki ga je bilo v znatnih količinah na razpolago. Bilo je tudi dovolj uniform, imel sem najmanj dvanajst pelerin, vse so bile popolnoma nove. Na žalost smo imeli na teh potepih tudi dve smrtni žrtvi. Dva topničarja sta našla kapsulo, ki ni bila drugačna od pločevinke s sardinami. Toda

ta kovinska kapsula je bila eksplozivna naprava, ki je eksplodirala v roki enega od topničarjev in oba takoj ubila.

28. oktobra je prišel ukaz, da moram v Zapuže, v vasico pri Ajdovščini, da preskrbim prenočišče za baterijo. Z mano je šel deseterik Pleier iz Falkenaua.²⁹ Ker sva jezdila, sva prispela še istega dne zvečer. Baterija je prišla naslednji dan. Tukaj naj bi ostali polnih osem tednov. Za nas se je zdaj začel mirnejši čas, v katerem smo se lahko od sedemmesečnih naporov počestno odpočili.

Dnevniški zapisi Jurkoviča in Biedermanna so predvsem za nas domačine zelo dragoceni. Zapisi vojakov o dogajanju na Trnovski planoti med prvo svetovno vojno so namreč redki, ustna pričevanja pa so zaradi časovne odmaknenosti okrnjena in pomanjkljiva. Še vedno pa nekateri domačini hranijo zanimive dokumente, fotografije, razglednice in predmete, ki spadajo v čas »velike vojne«. Neštete kaverne in strelski jarki na terenu izpričujejo pestro vojno dogajanje v Voglarjih in okolici. Najpomembnejša vojna ostalina, ki bi jo po mojem mnenju morali zaščititi, pa je nekdanja avstro-ogrška pekarna pri »Karniolavih«. Gre za še edino stoječo stavbo na Trnovski planoti, ki so jo zgradili avstro-ogrski vojaki v prvi svetovni vojni in se je ohranila vse do današnjih dni.

²⁹ Falkenau an der Eger, mesto na severozahodu Češke, danes Sokolov v pokrajini Chebsko. Med drugo svetovno vojno je bilo v tem mestu koncentracijsko taborišče.

BRATJE SOVRÈ V VELIKI VOJNI

Vinko Avsenak

Tudi na Slovenskem so v prvi svetovni vojni številne družine prejele pozive, da pošljejo v bran domovine vse svoje sinove. Tako je bilo tudi pri družini Sovrè iz Krškega, kajti kar pet njenih sinov je v veliki vojni obleklo vojaško suknjo ter služilo cesarju in domovini.

Rod Sovretov izhaja iz Šavne Peči pri Zidanem Mostu. Tu se je očetu Antonu, železniškemu čuvaju in skromnemu zemljiškemu posestniku, in materi Ani, rojeni Stergaršek, leta 1884 rodila hči Alojzija (Lojzka), leta 1885 sin Anton, leta 1887 pa hči Marija (Micika). Potem se je družina preselila v Zagrad pri Celju in stanovala v železniški čuvajnici, v kateri se je leta 1888 rodil sin Karel. Do leta 1890 se je družina vrnila v Šavno Peč, kjer je oče dobil stanovanje v tamkajšnji železniški čuvajnici in še naprej deloval kot železniški čuvaj. Tu so se potem rodili še Franc (1890), Ivanka (1892), Janez (1894) in Baltazar (1895). Družina je več ali manj tolkla revščino, kajti ob številni družini in očetovi skromni službi je tudi nerodovitna, pusta zemlja malo dajala.

Leta 1898 se je oče pri delu na železnici ponesrečil. Ko se je hotel ogniti prihajajoči lokomotivi, ga je pri tem zbila druga, ki je vozila po drugem tiru. Utrpel je hude poškodbe glave in so ga zato invalidsko upokojili. Leta 1898 je z ženo z odškodnino kupil hiško v Krškem (danes Pod goro 3), v kateri je potem našla svoj dom vsa družina. V razvoju Sovretovih otrok je bilo prav gotovo ključno, da je očetu kljub težkim življenjskim razmeram uspelo družino preskrbeti in omogočiti otrokom dobro izobrazbo.

Anton Sovrè

Anton Sovrè, znameniti klasični filolog in prevajalec, je znan po svojih številnih odličnih prevodih antičnih del, širša slovenska javnost pa ga pozna predvsem po prevodih Iliade in Odiseje.

Rodil se je 4. decembra 1885 v Šavni Peči. Osnovno šolo je obiskoval v Zidanem Mostu, ljudsko šolo v Krškem (1892–1298), slovensko nižjo gimnazijo v Celju (1898–1902), II. državno gimnazijo pa v Ljubljani (1902–1906). Imel je srečo,

Anton Sovrè kot deček (arhiv Knjižnice Antona Sovreta Hrastnik)

da mu je budni profesor Ivan Tertnik vzbudil ljubezen do antične poezije. Leta 1906 je maturiral, potem pa kot enoletni prostovoljec služil vojaški rok v celjskem 87. pehotnem polku (1906–1907). Zatem je 5 semestrov študiral klasično filologijo na filozofski fakulteti na Dunaju. Zaradi nemško-slovenskih nacionalnih trenj na univerzi je študij nadaljeval na filozofski fakulteti v Gradcu, kjer je opravil delni izpit. Zaposlil se je kot suplent na II. državni gimnaziji v Ljubljani in na slovenski gimnaziji v Gorici, toda že leta 1913 je med balkansko krizo nastopil šestmesečno vojaško službo na črnogorski meji.¹

Kot je razvidno iz vojaških dokumentov, ki jih hrani Vojni arhiv Dunaj (*Kriegsarchiv Wien*),² so Antona Sovreta takoj po izbruhu vojne vpoklicali v vojsko in ga 1. 8. 1914 kot rezervnega po-

¹ Kajetan Gantar, *Anton Sovrè* – sazu.si in Slovenski biografski leksikon, elektronska verzija Biblioteke SAZU, Ljubljana, 2009.

² Hubertu Fankhauserju se ob tej priložnosti zahvaljujem za natančno transkripcijo arhivskega gradiva in za številne koristne napotke.

ročnika dodelili II. bataljonu karlovškega 96. pehotnega polka.³ Prve tri bataljone so namestili na srbsko bojišče, v Banat, in so spadali v 67. pehotno brigado, ta pa v 34. pehotno divizijo VII. armadnega korpusa.⁴ IV. bataljon je zasedel položaje ob spodnji Drini in v Sremu. Ob začetku sovražnosti z Rusijo so polk hitro premestili v Galicijo, kamor je prispel na začetku septembra 1914. Še vedno je spadal v VII. armadni korpus, a je prešel v 3. armado generala Svetozarja Borojevića von Bojne. Že 28. avgusta se je jugovzhodno od Lvova zapletel v krvave spopade na Gnili Lipi, v katerih je utrpel hude izgube. Od 9. do 11. septembra je sodeloval v napadu na Lvov, potem pa se je moral pred prodirajočimi ruskimi enotami že v naslednjih dneh umakniti na reko San. Od 2. do 7. 10. je v dolini rečice Laborcz in mesteca Sanok⁵ sledilo umikanje proti Karpatom, od 8. do 10. 10. 1914 pa preboj preko Chyrowa. Od 13. 10. do 2. 11. 1914 se je polk zapletel v hude spopade južno od trdnjave Przemysl, potem pa je v dolini Laborcza od 6. novembra do 4. decembra bil srdite boje za zavarovanje karpatskih prelazov, predvsem prelaza Dukla.⁶

V obojestranskih ofenzivah, v nemogočih zimskih razmerah, ob raznovrstnih pomanjkanjih in hudih izgubah so se bitke vrstile druga za drugo vse do pomladi. Zaradi izredno nizkih temperatur je število obolelih vojakov nenehno raslo. Potem pa je po »velikonočni« bitki na začetku aprila 1915 sledil v maju 1915 preboj pri Gorlicah, v katerem je avstro-ogrskim enotam uspelo prisiliti ruske v umik. Karlovški 96. pehotni polk je sodeloval predvsem v bitki pri Sanoku in v bojih za osvobajanje trdnjave Przemysl.

Antona Sovreta je 13. 10. 1914 zadel v glavo drobec granate in posledice te rane je čutil vse življenje.⁷ 26. 9. 1921 mu je bila zaradi nje priznana 50-% invalidnost (»defekt lobanje na levi čelnici«). Po predvidevanjih zgodovinarja Matica Kristana je bil Anton verjetno ranjen med napadom na dvignjeno območje med Nowem Miastom (ukr. Nove Misto) in vasico Cyszski (ukr. Čižki) okrog 20 km jugovzhodno od Przemysla.

Skupina častnikov v Karlovcu. Poročnik Anton Sovrè stoji na levi strani. Fotografija je očitno nastala na začetku vojne, kajti Sovrè nosi na prsih le spominski križ 1912–1913. (iz zbirke družine Mihalič iz Šavne Peči)

Anton se je tako očitno odrešil najhujših zimskih bojev v Karpatih. Brat Karel, ki se je takrat zdravil v vojaški bolnišnici v Linzu, je 5. 11. 1914 v svoj dnevnik zapisal, da je prejel iz Krškega kartico od »Toneta«, kar razodeva, da se je Anton zdravil tudi doma oziroma je bil tam na dopustu, med katerim se je 15. 11. 1914 v Leskovcu pri Krškem tudi poročil z Albino Schöner, hčerjo tamkajšnjega trgovca. Anton je bil v Krškem

³ 96. pehotni polk (nem. *Infanterieregiment Ferdinand Kronprinz von Rumänien Nr. 96*) je imel naborni sedež v Karlovcu in so v njem pretežno služili vojaki hrvaške narodnosti.

⁴ VII. armadni korpus je spadal v 2. armado konjeniškega generala Eduarda von Böhm-Ermollija.

⁵ Podkarpatsko mesto v Beskidih, okrog 30 km oddaljeno od slovaške meje.

⁶ Nikola Tominac, *Hrvati u zimskim bitkama za Karpate i proboju kod Gorlica i Tarnowa 1915. godine*, ČSP br. 2, Zagreb, 2018, str. 267–302.

⁷ Po izpovedi akademika, prof. dr. Kajetana Gantarja, učenca in prijatelja Antona Sovreta. Za to pričevanje in za nekatere druge dragocene napotke se mu ob tej priložnosti lepo zahvaljujem.

Verjetno poročna slika Antona Sovrèta in Albine, posneta novembra 1914
(kopija iz članka dr. Kajetana Gantarja, *Sovretovih sedem ptujskih let*, Ptujski Tednik 1985, let. 38. št. 39–42)

še najmanj do konca novembra, kajti Karel mu je 26. 11. tja poslal kartico iz Linza. Zdravil se je do 25. 12. 1914, ko se je spet pridružil matičnemu polku, vendar verjetno ne takoj v Karpatih. Po zaslugi zaznamka, ki ga je Karel sredi januarja 1915 zapisal v dnevnik, vemo, da je Anton takrat v Karlovcu poveljeval I. nadomestni stotnji 96. pehotnega polka in jo potem verjetno po končanem urjenju z nekim od pohodnih bataljonov pospremil na karpatsko bojišče.

Iz vojaških dokumentov (*Ranglisten*) izhaja, da je Anton Sovrè še pred vojno prejel spominski križec 1912–1913.⁸ Njegovo prvo večje vojno odlikovanje pa je bila bronasta medalja za vojaške zasluge na traku vojaškega zaslužnega križca in z meči (*Bronzene Militär Verdienst Medaille am Bande des Militär Verdienst Kreuzes und mit den Schwertern – Signum Laudis*), ki si jo je kot poveljnik stotnije prislužil za hrabro držo pred sovražnikom. V predlogu za odlikovanje (*Belohnungsantrag*), ki so ga 16. 2. 1915 podpisali generalmajor Aurel von Le Beau, poveljnik 17. pehotne divizije, nadvojvoda Jožef, poveljnik VII. korpusa in general Svetozar Borojevič von Bojna, poveljnik 3. armade, je predlagatelj v obrazložitvi zapisal: *Rezervni poročnik Anton Sovrè se je 4. februarja 1915 v nočnem napadu pri*

*Kishelyju*⁹ odlikoval s hrabrostjo, ko je s svojo stotnijo kljub nenadnemu bočnemu ognju prodril na levem krilu napadalne skupine, se hitro odločil, nepričakovano napadel sovražnika in ga potisnil nazaj ter tako zavaroval ogroženo krilo.

96. pehotni polk so po izbruhu vojne z Italijo premestili iz Galicije na novo bojišče na Soči, kjer so ga vključili v 5. armado, Soško armado, ki jo je medtem prevzel general Borojevič. V 2. soški bitki (17. 7.–10. 8. 1915) je v sestavi 28. divizije sodeloval v hudih bojih na Svetem Mihaelu (danes Debela Griža), v 7. bitki (14.–17. 9. 1916) med Lokvico in Novo vasjo na Krasu, od novembra 1916 pa na Markovem hribu in Panovcu. Žal ni znano, kdaj se je Anton priključil matičnemu polku na soški fronti, toda vsekakor tam ni bil več kot nekaj tednov. 24. julija, ko je ob Soči divjala 2. soška bitka, je napredoval v rezervnega nadporočnika, a kmalu zatem zbolel. Zaradi vnetja želodčne sluznice so ga prepeljali v Maribor, od tam pa 30. 7. 1915 v rezervno vojaško bolnišnico »Lugos« v domačem Krškem. Glavni zdravnik je 15. 8. 1915 v bolnišnično poročilo zapisal, da je bil na zdravljenje sprejet 1. 8. 1915, da se je od sredine marca pritoževal nad bolečinami v želodcu in da je imel vročino. Navedel je še, da je bolnik precej shujšan, da sta koži

⁸ Spominski križ 1912/13 (*Erinnerungskreuz 1912/ 13*) je cesar Franc Jožef namenil častnikom in moštvu, ki so vsaj štiri tedne aktivno služili v balkanski krizi 1912–1913.

sluznice in jezika obloženi ter da je trebušna votlina na pritisk boleča in precej napihnjena. Postavil je diagnozo – kronično vnetje želodčne sluznice in za terapijo določil dieto, zaradi zaprtosti pa še ricinus. Po zdravnikovih navedbah bolnik 7. avgusta ni imel več želodčnih težav in je bilo njegovo celotno stanje dobro, tako da so ga 15. 8. 1915 odpustili kot sposobnega za vojaško službo.

Anton si je poleti 1915, ko se je polk boril na Svetem Mihaelu, prislužil še višje odlikovanje, vojaški križec za zasluge 3. stopnje z vojno dekoracijo in meči (*Militärverdienstkreuz 3 Kl. mit der Kriegsdekoration und den Schwertern*). Žal se je listina za podelitev izgubila, tako da ni znano, zakaj in kje si je Anton odlikovanje prislužil, vemo pa, da mu je bilo podeljeno z ukazom vrhovnega poveljstva z dne 29. 8. 1915. To bi lahko pomenilo, da si ga je prislužil kmalu po zdravljenju, a je vendarle bolj verjetno, da se je to zgodilo v drugi polovici julija, v 2. soški bitki na Svetem Mihaelu. Odobritev je bila v uradnem listu (*Verordnungsblatt*) objavljena 4. 9. 1915.

Antonovo zdravstveno stanje je verjetno botrovalo odločitvi poveljstva, da ga ne pošilja več na fronto, marveč mu nameeni manj zahtevne dolžnosti v zaledju. To tudi potrjuje zaznamak, po katerem naj bi bil Anton od oktobra 1916 v Karlovcu poveljnik III. nadomestne stotnije 96. pehotnega polka,¹⁰ kar nakazuje, da je po vsej verjetnosti odslej v Karlovcu uril nadomestne stotnije in jih pripravljajal za pohodne. V tistem času je na Soči tekla 8. soška bitka.

V decembru 1916 je Anton prejel še Karlov četni križec.¹¹

10. 1. 1917 je nastopil službo v vojaški upravi zasedene Črne gore na Cetinju, kjer je ostal do konca vojne. Po pričevanjih je bil zaradi svoje poštenosti in človekoljubnosti priljubljen pri tamkajšnjem prebivalstvu, ki mu je vseskozi izkazovalo spoštovanje in hvaležnost. Za vzorno in požrtvovalno izpolnjevanje svojih nalog je aprila 1918 vojaška uprava za Črno goro predlagala zanj visoko odlikovanje – viteški križec reda Franca Jožefa z vojno dekoracijo (*Ritterkreuz des Franz Jo-*

Nadporočnik Anton Sovrè (hrani NUK Ljubljana)

seph-Ordens mit der Kriegsdekoration). V obrazložitvi, ki jo je 5. 4. 1917 podpisal vojaški generalni guverner Črne gore, polkovnik Heinrich Clam-Martinič,¹² je zapisano: *Odlikovanje za posebej odlično izpolnjevanje službenih dolžnosti. Od 10. 1. 1917 do 5. 7. 1917 je Anton Sovrè služil kot priložnik poveljnika cetinjskega okrožja, od 6. julija 1917 pa kot poveljnik tega okrožja. Z vzorno marljivostjo je brez predaha delal na vzpostavitvi in ureditvi uprave. Z odločnim, strumnim nastopom in jasnovidnim, razsodnim ravnanjem je dosegel ureditev, ki jo ocenjujemo kot vzorno. Samo njegovi neizčrpni energiji gre zasluga, da so bili vsi predpisani kontingenti (žito, seno, slama, volna) doseženi in vsi davki izterjani. Odličen častnik, ki ni služil neprecenljivo dobro*

⁹ Danes Mestisko, podkarpatska vas na severovzhodu Slovaške, okrog 20 km od poljske meje.

¹⁰ Za ta droben, a pomemben podatek se zahvaljujem zgodovinarju Maticu Kristanu.

¹¹ Odlikovanje (nem. *Karl-Truppenkreuz*) je 13. 12. 1916 uvedel cesar Karel za vse, ki so v veliki vojni služili 12 tednov in se udeležili vsaj ene bitke.

¹² Heinrich Clam-Martinič, češkega rodu, od novembra 1916 do maja 1917 avstrijski ministrski predsednik.

samo v vojaški upravi, marveč je tudi na bojišču izvrstno vodil svoje može.

Čeprav se je s podelitvijo tega odlikovanja strinjal generalni guverner in to potrdil s podpisom, Anton tega odlikovanja ni prejel. Na predlogu za odlikovanje namreč manjkata obvezna podpisa poveljnikov korpusa in armade, namesto njih pa je v rubriki za pripombe vpisana označba *Silb. S.*, kar pomeni »srebrno medaljo *Signum Laudis*«. Tako je Anton namesto predlaganega viteškega križca na koncu vendarle prejel srebrno medaljo za vojaške zasluge na traku vojaškega zaslužnega križca in z meči (*Silberne Militär Verdienst Medaille am Bande des Militär Verdienst Kreuzes und mit den Schwertern – Signum Laudis*).

Vojaško suktnjo je Anton Sovrè lahko slekel šele ob koncu prve svetovne vojne, ko se je 11. 11. 1918 demobiliziral v Ljubljani. Potem je v letih 1919–1926 poučeval na gimnaziji na Ptuju, diplomiral in opravil državni strokovni izpit na Filozofski fakulteti v Ljubljani. V letih 1926–1932 je bil profesor na klasični gimnaziji v Ljubljani, v letih 1932–1933 na gimnaziji v Pančevu, kamor je bil kazensko premeščen zaradi »slovenoborstva«, v letih 1933–1934 pa v Sremskih Karlovcih. Potem je v letih 1934–1938 poučeval na II. gimnaziji v Ljubljani. V letih 1938–1941 je bil inšpektor za klasične jezike na Ministrstvu prosvete v Beogradu, v letih 1941–1945 pa prosvetni inšpektor pri banski upravi v Ljubljani. To službo je zapustil, ker je želel delovati kot dramaturg v Slovenskem narodnem gledališču v Ljubljani. Leta 1946 je postal izredni profesor, leta 1951 pa redni profesor za grški jezik in književnost na Filozofski fakulteti. Leta 1953 je bil izvoljen za rednega člana Slovenske akademije znanosti in umetnosti, leta 1963 pa za častnega predsednika Društva slovenskih književnih prevajalcev. Za svoje prevajalsko delo je dvakrat prejel Prešernovo nagrado: leta 1950 za prevod Homerjeve Iliade, leta 1956 pa za prevod Platonovih Poslednjih dnevov Sokrata. Po njem je dobila ime najvišja nagrada za slovenske književne prevajalce, ki jo od leta 1964 podeljuje Društvo slovenskih književnih prevajalcev. Umril je 1. 5. 1963 v Ljubljani, kjer je tudi pokopan.¹³ Na

grob so mu vklesali verze starogrškega pesnika Pindarja, ki jih je prevajal na večer pred smrtjo:

*Sreča je nagrada prva, druga dober glas,
a kdor pridobil si je oboje,
si spletel venec je najlepši.*

Karel Sovrè

Karel Sovrè se je kot drugorojeni sin Antona in Ane Sovrè rodil 2. 11. 1988 v Zagradu pri Celju, kjer je oče služil kot železniški čuvaj. Od osmih otrok se samo on ni rodil v Šavni Peči. Leta 1908 se je kot učitelj zaposlil na osnovni šoli v Radečah pri Zidanem Mostu. O njegovem življenju žal ne vemo dosti, toda na srečo se je ohranil njegov dnevnik iz prve svetovne vojne, ki poleg njegove vojaške poti razodeva tudi njegovo osebnost, poglede, zanimanja.¹⁴ Gre sicer za droben in oguljen zvezček, ki se ga pa drži dragocena patina preteklosti. Karel piše lepo in lahkotno, očitno je kot učitelj slovenščino dobro obvladal. Poleg tega so mu rojenice v zibelko položile dar za risanje in slikarstvo, kar se zrcali tudi v dnevniku. Ta bi si zaslužil samostojno objavo, v tem članku pa se bomo zaradi prostorskih omejitev osredotočili zgolj na bistvene prvine, a ga bomo olepšali z nekaj citati.

Karel Sovrè je služil vojsko v 87. pehotnem polku.¹⁵ Iz njegovega dnevnika izhaja, da je po izbruhu vojne vojaško suktnjo oblekel 26. 9. 1914 v Vipavi, kjer so ga dodelili v 4. stotnijo, se pravi v I. bataljon. S svojo enoto je preko Razdrtega peš krenil proti Postojni, kjer se je s tovariši zgodaj zjutraj vkrcal v živinske vagone in se odpeljal proti Ljubljani. Pot jih je potem vodila preko Maribora, Bratislave, Krakova, Nowega Sacza do kraja Strože¹⁶ v Galiciji, kjer so 1. 10. izstopili. Začeli so se težki, večdnevni pohodi. Za nedeljo 4. 10. je zapisal, da so za cesarjev god korakali v dežju od 6^h zjutraj do 7^h zvečer, drugi dan pa od 9^h zjutraj do 7^h zjutraj naslednjega dne. Podnevi je lilo kot iz škafa, ponoči je bilo lepo. Gorlice so že pustili za seboj in korakali do Krosnega, kamor so prispeli 6. 10. Za ta dan je Karel med drugim zapisal v dnevnik: *Korakali dalje,*

¹³ Kajetan Gantar, *Anton Sovrè* – sazu.si, Slovenski biografski leksikon, elektronska verzija Biblioteke SAZU, Ljubljana, 2009.

¹⁴ Dnevnik hrani vnuk Karla Sovreta, Marko Sovrè iz Ljubljane, ki se mu ob tej priložnosti zahvaljujem, da mi je prijazno posredoval tudi pomembne podatke o družini Sovrè.

¹⁵ 87. pehotni polk (nem. *Infanterieregiment Freiherr von Succovaty Nr. 87*) je imel naborni sedež v Celju in je spadal v 28. pehotno divizijo III. armadnega korpusa. V njem je služilo okrog 86 % Slovencev.

¹⁶ Kraj okrog 15 km zahodno od mesta Gorlice.

*blato do kolen, tema, artilerija zadaj, mi pa šli spat z nabiti-
mi puškami ob strani. Častniki so nas opominjali, da smo v
bližini sovražnika. Noge grozno bole. Želodec tudi. Jutri v boj.*

Potem se je njihova pot obrnila proti severovzhodu, proti Jaroslawu.¹⁷ Utrudljivi marš se je nadaljeval iz dneva v dan, pogosto so korakali ponoči. V želodcih jim je krulilo, kajti kuhinja jih ni spremljala in so jedli, kar so spotoma dobili pri tamkajšnjem prebivalstvu, ki pa je zaradi poprejšnjih ruskih roparskih pohodov tudi živel v pomanjkanju. Korakali so čez Jasienico proti Pruhniku, ko je Karel zaostal in se izgubil. Potlej je iskal svojo enoto z bojnim tovarišem. Ko sta bila 12. 10. že 10 km pred Jaroslawom, sta srečala topniško enoto III. korpusa. Spoznala sta, da sta hodila v napačni smeri in sta se s topničarji odpravila nazaj po že prehojeni poti. Po vasi Rokietnica sta na srečo kmalu naletela na 11. in 12. stotnijo svojega polka in se jima priključila. Zvečer sta odšla v vas na lov za hrano, a ko sta se vrnila, tovarišev ni bilo več, a na slami sta našla vojake 47. pehotnega polka,¹⁸ ki so Karlu medtem ukradli vso opremo, tudi odejo in zimska oblačila. Na srečo sta 14. 10. v vasi Lutkow¹⁹ našla ves svoj polk in bila deležna »menaže«. Toda zdaj so se že bližali sovražniku, na kar so jih opozarjali vse pogostejši strelji topov in pehotnega orožja.

Za 17. 10. je Karel zapisal: *Kopljemo pridno dekunge,²⁰ še vedno nič jesti, rezervne porcije porabljene. Opoldne začne streljati ruska artilerija na nas. Poskrili smo se v jarke in trepetali ob žvižganju granat. Meril je Rus dobro, vse granate so padale med nas. Ranjenih 8, mrtva dva, med njima oberst²¹ Weber. Zvečer smo imeli mir, šli smo krast krompir, ki smo ga skuhal. Ognji so nas izdali in spet so začele pokati granate. Ležemo spat, še vedno nič menaže v jarke.*

19. 10 (ponedeljek): *Ob ½ 4. uri Tagwache, antreten, marschieren²² v nasproti ležeči gozd, pred artilerijo, proti ruski fronti z nasajenimi bajoneti, s poveljem izvršili bajonetni na-*

pad. V gozdu pozdravljeni od ruskih granat, ki grme direktno nad nas do opoldne (ranjenih in mrtvih dovolj), da je groza. Mi v jame, zakopljemo se, kljub temu ni za zdržat!

20. 10. (torek): *Ob 3^h popoldne 87. šli nazaj, kar priteče stotnik in kriči, da naj zopet prodiramo. Na kroglje sem se že navadil, na stradanje tudi, na spanje pod milim nebom tudi, le mrtvih trupel se ne morem privaditi.*

21. 10. (sreda): *Ko se je storila noč, začeli so naši streljati z največjo silo na sovražnika, ki je pridno odgovarjal. Ruske kroglje so žvižgale nad našimi glavami vso noč. Jelo je deževati, kar je storilo cigansko življenje kaj neprijetno. Major Juras padel. Inf. Kolarič se vrnil iz bolnice s prestreljeno roko h kompaniji. Dobili smo meso, cvibak²³ in kruh. Ležimo v blatu in se dolgočasimo, ker je ogenj postal redkejši. Najbrže primanjkuje municije. To noč smo ujeli 1500 Rusov, drže se trdovratno.*

Prizori v našem taboru dokaj smešni. Eden grize zadovoljen svoj cvibak, drugi vleče fajfo ali »zimsko cigareto«, tretji je ukradel kje srajco ali gate in se preoblači, četrti joka ali moli, poleg njega se nekdo po kranjsko pridušča in kolne vojsko, cesarja in Boga, poleg mene si nekdo obira uši itd., eden pravkar pase s cvibakom poljsko miš in drugi prepeva, jaz pa čepim v svoji dekungi in ogledujem prazno feldflašo ter si pri tem živo predstavljam krasno peno hmelovega piva, ki ga gospa tako gustiozno natoči. Živim ob spominih in upih ... Ko bi mogel pisati v Radeče, da naj mi pošljejo za god (4. nov.) škatljo cigaret, pa bi bil zadovoljnejši. Pa to ni mogoče. Bojim se noči, ker me že sedaj tresse mrz. Vrag vzemi lumpa, ki mi je ukradel zimsko perilo, ki sem ga tako skrbno hranil za nahujšo silo. Vrgel sem proč škatljo zahnpulver²⁴ in koj je bil pri njej vojak, ki je vsebino pozobal za sladkor. Dober tek!

Od Lutkowa so potem dva dneva in eno noč korakali proti jugu, domnevno vzhodno od Przemysla, potem pa je napočil 21. 10. 1914,

¹⁷ Mesto okrog 30 km severno od Przemysla.

¹⁸ Mariborski 47. pehotni polk (nem. *Infanterieregiment Graf von Beck-Rzikowsky Nr. 47*), ki je prav tako spadal v III. armadni korpus.

¹⁹ Vas okrog 17 km severno od Przemysla.

²⁰ Zakloni, kritja (nem. *Deckung*).

²¹ Polkovnik (nem. *Oberst*).

²² Budnica, postrojitev, korakanje (nem.).

²³ Prepečenec (nem. *Zwieback*).

²⁴ Prašek za zobe.

Pehota na pohodu po prostranih poljanah Galicije (iz zapuščine Alojza Goriupa)

Karlov usodni dan, ko je bil ranjen in se je zanj začelo dolgotrajno bolnišnično življenje. V dnevnik je 23. 10. zapisal: 21. 10. (sreda) ob 3^h popoldne, dobimo povelje prodirati proti ruskim utrdbam. Ker smo bili oddaljeni le 500 korakov od ruske bojne črte, opazili so ti psi naše prodiranje in začeli streljati na nas z vso silo, drdrale so največ strojne puške. Od 5. in 4. kompanije ²⁵ jih je že med prodiranjem pol padlo, drugi smo drli divje naprej, ker ni bilo nikakega kritja. Spredaj ni bilo nikogar, ki bi z ognjem zadrževal ruske strelce, zato so imeli lahko delo. Le malo nas je dospelo do grabna, v katerega smo poskakali v vodo in od tam zlezli na breg, od koder smo videli ruske utrdbe, iz katerih je že deževalo na nas. Začnemo streljati in vname se grozen boj, ki je trajal do 3^h zjutraj. Ko se je storila noč, začutimo streljanje za nami in tako je pokalo na nas od spredaj in od zadaj. V tem dežju krogel poslan sem bil jaz nazaj k rezervi z naročilom preprečiti streljanje od zadaj. Da na tej poti nisem padel, je čudež. Sredi gozda najdem našega stotnika čepeti v mali dolinci. Naznanim mu naš položaj, a on me pošlje nazaj z naročilom, da pozicije ne zapustiti, temveč vztrajati do jutra, ko dojde pomoč. Pozno ponoči dospem na svoje mesto in poiščem poročnika Schmida in

zugsf.²⁶ Korenjaka. Med potjo padem v vodo in tako sem potem vso noč prezebal v Schwarmliniji.²⁷ Padli so že vsi šarži²⁸ našega Zuga²⁹ in poročnik je prosil Korenjaka in mene, naj se krijeva, da ne bo ostal popolnoma sam, kajti 50 korakov levo in 100 korakov desno je vse padlo, deloma mrtvo, deloma ranjeno. Tako smo vztrajali do jutra, in ko Rus opazi, da je naše streljanje redkeje, začel je streljati v salvah na ona mesta, od koder se je še oglašil kakšen strel. Bili smo le 150 metrov narazen, zato so bili vsi streli nevarni. Rus nas je goljufal s postavljenimi figurami, na katere smo streljali, oni pa so se skrivali na drugih mestih in so lahko nemoteno merili na nas. Kdor je pokazal glavo kvišku, je bil mrtev. Ranjenci, ki so lezli nazaj, so bili povečini ustreljeni. Dan se je storil, a pomoči od nikoder. Bali smo se, da nas sovražnik naskoči, zato smo nekateri ves čas streljali z municijo mrtvih, da bi Rus mislil, da nas je več. Vsakih 50 korakov stala nam je nasproti strojna puška, mokri, umazani, lačni in žejni smo vztrajali do opoldne, nato dobim jaz strel na tilnik in pleča.

Karla so obvezali na obvezovališču, zjutraj pa je pešačil za sanitetnim vozom proti bolnišnici v Chyrowu,³⁰ kamor je prispel

²⁵ Stotnija, enota z okrog 200 vojaki (nem. *Kompanie*).

²⁶ Četovodja, podčastniški čin (nem. *Zugsführer*).

²⁷ Prva bojna črta (nem. *Schwarmlinie*).

²⁸ Podčastniki (nem. *Chargen*).

²⁹ Vod, četa.

³⁰ Vas okrog 35 km južno od Przemysla (ukr. Hiriv).

XXVII. pohodni bataljon v Rijavcih junija 1917. Proti fotografu so obrnjeni poročnik Kramberger, poročnik Mičič in nadporočnik Stephan. (iz zapuščine Karla Sovreta)

23. 10. V bolnišnici ga je obiskal vojaški sodnik, nadporočnik dr. Mastnak, prijatelj brata Antona in ga obdaril s cigaretami. Skupina okrog 800 ranjencev se je potem ob številnih vmesnih postajah z vlakom šele 29. 10. zvečer pripeljala v rezervno bolnišnico Petrinum v Linzu (Gornja Avstrija).³¹ Karlu se je tu dobro godilo, toda srčno je upal, da ga bodo spoznali za vojsko nesposobnega in poslali domov. 28. 11. so mu ugotovili kronično vnetje srednjega ušesa in njegovo upanje na odpust ali vsaj na dopust je spet poraslo. 11. 12. je bil njegov zadnji dan v Petrinumu, odšel je domov – na dopust. 16. 12. je v prispel v Krško, 17. 12. pa v Radeče. Potem je nadaljeval zdravljenje v rezervni vojaški bolnišnici v Celju, kjer je bil sprejet 1. 1. 1915., a so ga že 6. 1. 1915 preмести v »Hišo za okrevajoče Rudečega križa« (*Rekonvaleszentenhaus des Roten Kreuzes*) v Zagorju ob Savi.

Potlej je Karla »zmanjkalo« za več kot dve leti. Kaj je botrovalo njegovemu molku, lahko samo ugibamo, a še najbolj stopajo v ospredje zdravstveni razlogi, saj Karlu zdravje tudi pozneje ni nikoli povsem dobro služilo. Njegov dnevnik je spet zaživel 4. 3. 1917, ko izvemo, da je bil dodeljen 2. stotnji XXVII. pohodnega bataljona 87. pehotnega polka, kar potrjujejo tudi

vojaški dokumenti. Že samo dejstvo, da je bil dodeljen v pohodni bataljon in ne v redne bojne vrste, v katerih je bil prej v Galiciji, nakazuje, da je bil medtem vojaško nesposoben in umaknjen s fronte. 1., 2. in 4. stotnja pohodnega bataljona so se 4. 3. z vlakom iz Celja odpeljale proti soški fronti. Najprej so se dva tedna zadrževale v rezervi na področju Logatca (Grčarevec), kjer je stotnik Sefčik³² Karlu naročil, da prevzame dolžnost poštnega podčastnika, kar je ta rad storil, saj se je s tem odrešil vseh drugih služb.

Karel se je izogibal družčine, ki se je tu v zaledju predajala nebrzdanemu pijančevanju. Raje se je umaknil in v miru pisal pisma ljubljenu dekletu, ki ga v dnevniku označuje le z veliko začetnico »P«. *Na večer, ko pridem domov, najdem zbrane tovarše v družbi rač. podčastnika. Imeli so na mizi lonec kuhanega vina, nato je sledilo ne vem koliko loncev čaja in 3 steklenice ruma. Konec zabavnega večera je bil, da so bili vsi pijani kot svinje in so puščali sledove pijanosti v veži in okrog oglav. Da je bilo vse to blago ukradeno, se razume. Počutim se nesrečnega med to bando ... Zvečer komaj čakam, da nastane mir, da se še enkrat nemoten zatopim v pismo. Narišem P ... v spomin Šopek, ki*

³¹ V škofijski gimnaziji Petrinum v Urfahrju, predmestju Linza, so med vojno uredili rezervno vojaško bolnišnico, poleg nje pa je kmalu zraslo tudi pokopališče.

³² Stotnik Heinrich Sevtšchik, češkega rodu, poveljnik Karlove stotnije, kasneje II. bataljona.

*Kaverna 6. stotnije na pobočju Svetega Gabrijela, v kateri je prebival Karel Sovrè s stotnikom Sefčikom.
(foto: Simon Kovačič)*

sem ga natrgal včeraj na izletu. To risbo s pismom pošljem ji še danes. Kot voščilo za god.

30. 3. 1917 so stotnije peš krenile proti Sv. Duhu pri Škofji Loki, kjer so se nastanile v Ajmanovem gradu. Ker je bataljonski pribočnik, poročnik Urich zbolel, je Karel prevzel njegove naloge. Gospodje častniki so ga povabili, da odslej obeduje z njimi v častniški menzi. Preselil se je v bataljonsko pisarno in v tem času tudi obiskoval tečaj za častniškega pripravnika.

24. 4. so stotnije po Poljanski dolini preko Cerknega in Trebuše v dolini Idrijce krenile proti fronti. 27. 4. so prenočevale v Dolu pri Čepovanu, potem pa so se naslednji dan preko Lokev napotile proti Nemcem, kjer se je nastanila 1. stotnija, medtem ko sta 2. in 4. nadaljevali pot do Rijavcev.

Toda kmalu so se začele priprave na 10. soško bitko, in čeprav so bili nastanjeni precej daleč od frontne črte, so jih vendarle dosegale italijanske granate. Nenehno so jih tudi preletavala sovražna letala in je prihajalo do zračnih bitk.

30. 4. (ponedeljek) Rijavci. Stanujemo v družbi miši, podgan, škorpionov itd. Po stenah rasto gobe. V eni sobi je Off. Mese, moja pisarna, pisarni 2. in 4. komp., magacin, spalnica vsega pis. osebja in ordonanz. Ležim na peči. Podnevi zračni

boji. Zvečer deluje artilerija. Včeraj po obedu vrigel Italijan v vas 6 granat 15 cm.

Karlu so poverili razne naloge, zaradi katerih je tudi veliko pešačil: do Ravnice, Dola, Zagorja in prve bojne črte na zahodnih pobočjih Svetega Gabrijela. 10. 5. se je stotnija preselila v neposredno zaledje hriba, v zaselek Pri Peči, a že 12. 5. se je začela 10. soška bitka. V Karlovem dnevniku se potem vrstijo opisi srditih bojov za Sveto Goro in Sveti Gabrijel (danes Škabrijel). Karla so premestili v 6. stotnijo in je odslej prebival v večji kaverni s stotnikom Sefčikom, poveljnikom stotnije.

5. 6. 1917 (torek). Kuhinje II. baona so se na povelje polk. H. preselile ob 5. zj. iz Voglarij v Ravnico. Zvečer ob 6. »volltreffer« italijanske ekrasitne granate. 3 kuharji mrtvi, vsi drugi ranjeni, kotli s kuhano menažo vsi uničeni.

8. 6. 1917 (petek). Ob 3ⁿ zjutraj napotim se po naročilu v Voglarje. Zapustivši strelski jarek, korakam brzih korakov ob vznožju Sv. Gabrijela, mimo 9. stotnije po cesti proti Britofu. Krasna mesečna noč. Precej časa je cesta izpostavljena italijanskim žarometom in artil. opazovalcem na Sabotinu, zato ta del poti neprijeten. Sicer lepa cesta, polna sledov sovražnih težkih izstrelkov. Jama pri jami, skala pri skali. V dolini leži vas Britof oziroma ostanki zru-

Častniki II. bataljona v častniški menzi v Gorenjem pri Ajdovščini 26. 9. 1917. Karel stoji kot drugi desno od nosilnega droga šotora. (iz zapuščine Karla Sovreta)

šene vasi. Dospevši na višino, kjer so deloma izgotovljene postojanke druge obrambne črte, odpre se mi krasen razgled: Sv. Gabrijel, Dolsko sedlo, Sveta Gora, vodiško sedlo s koto 652, Kuk, spredaj Sv. Danijel in v ozadju Sabotin, ki že bruha svoj uničevalni ogenj na Kuk. Gorica, Soča, morje. Že teden dni nam je znano, da prične Italijan danes z drugim delom 10. soške bitke in res se čuje bobneče ropotanje topov, regljanje strojnih pušk in ogenj pehote. Kuk je zavit v en sam gost oblak dima. Visoko nad menoj vozijo se počasi izstrelki naših 30 cm topov proti Sabotinu.

12. 6. je Karel napredoval v čin narednika. 29. 7. so proslavili novega polkovnega poveljnika podpolkovnika Lunzerja, 31. 7. pa je Karel postal praporščak.³³

27. 6. 1917 (sreda). V noči od 27. do 28. t. m. napad na ital. poljsko stražo. Fhrch³⁴ Šestan s 60 in Fhrch Umek s 30 možmi. Jaz sam z 11 možmi poljsko stražo. Fhrch Umek iz Brežic doma dobil dva strela skozi prsa in kos ročne granate v obraz. Na poti v bolnico umrl. Ranjen 1 mož 6. stotnije.

28. 6. je odšel II. bataljon v rezervo in ga je na prvi bojni črti zamenjal 9. lovski bataljon. 30. 6. je prevzel poveljstvo bataljona stotnik Sefčik, poveljstvo 6. stotnije pa poročnik Kramberger. 18. 7. je odšla stotnija v Lokve na kopanje utrdb, toda Karel je ostal, ker je poučeval slovenščino, verjetno nemško govoreče častnike, ki so se po službeni dolžnosti morali učiti slovenščine v tem pretežno slovenskem polku. 6. 8. je začel obiskovati tečaj ročnih strojnih pušk v Pri Peči. 7. 8. je v Voglarjih granata srednjega kalibra polno zadela barako s 130 možmi. Nastal je strašen požar in prišlo je do verižnih eksplozij pehotnega streliva. Daleč naokrog so bili sledovi groznega opustošenja s številnimi žrtvami.

18. 8. je Karel zapisal, da je bilo silovito italijansko topniško obstreljevanje uvod v 11. soško bitko. Začeli so se doslej najbolj zagrizeni in krvavi spopadi za Sveti Gabrijel, Sveto Goro in Banjško planoto. Vseposvoda je vladal en sam ogenj, dim in opustošenje. 3. 9. se jim je pridružil ljubljanski 2. gorski strelski polk, toda Karlovo enoto so napotili v zaledje, v Lokavec pri Ajdovščini, kjer so Karla 14. 9. kot izvidniškega častnika dodelili v štab II. bataljona, toda mu že 27. 9. zaupali poveljstvo nad oddelkom strojnih pušk

³³ Najvišji podčastniški čin, pripravnik za čin častnika.

³⁴ Nem. *Fähnrich* – praporščak.

*Praporščak Karel Sovrè na Piavi
(iz zapuščine Antona Kappusa pl. Pichelstaina)*

v I. bataljonu. 30. 9., ko je 11. soška bitka že minila, so se preko Predmeje vrnili v Trnovski gozd, kjer so si zgradili nova bivališča. Tu se je Karlu pridružila sorodna duša, poročnik Anton Kappus pl. Pichelstain³⁵ iz Kamne Gorice, ki je tudi pisal dnevnik in vanj med drugim zabeležil, da je Karel za druge častnike pisal ljubezenska pisma. Karel pa je njuno srečanje izpovedal takole:

12. 10. 1917 (petek). Ker je moja koliba izmed vseh najboljša, gostuje pri meni poročnik Anton Kappus pl. Pichelstain, gorenjska slovenska korenina. Stanarino je plačal vnaprej, ki sva jo takoj zapila. Razumeva se dobro in dobro je, da človek ni sam, da si z resnimi, smešnimi, političnimi, bedastimi in pametnimi razgovori preganja žalostne misli, ki so v stanju napasti človeško dušo v sedemindvajsetem mesecu te grde vojske. Z zanimanjem čitava Sl. Narod in Arbeiterwille ter zasledujeva politične dogodke, zadevajoče nas

Slovence. Marsikatera bridka (nedovoljena) beseda pade na račun onih gospodov, ki razpolagajo z našimi močmi, in nas v zahvalo, da jih vlečemo neprestano iz dr ..., zasmehujejo, misleč, da jih ne razumemo. Ker smo rešili armado (v prvi vrsti naš polk, kar sami priznajo) v 11. ofenzivi velikanske polomije, naklonili so nam brihtni rdečehlačneži častno naglo za dvanajsto. Stali in jurišali bomo v prvi vrsti, da nam bo dana po previdnosti visokih glav prilika okrasiti še sveže grobove padlih tovarišev z novimi lovorikami. Zelo hvaležni smo gospodom za to očetovsko naklonjenost ...

In že so se začele priprave na 12. soško bitko. Nastopilo je deževno obdobje. Karla so z njegovim oddelkom strojnih pušk premestili v 5. stotnijo II. bataljona, ki ji je poveljeval poročnik Kastaly.³⁶ 21. 10. so zapustili tabor, krenili proti Čepovanu in po Boroevičevi cesti potem korakali naprej proti Sveti Luciji (Most na Soči). 24. 10., na dan začetka ofenzive v Zgornjem Posočju, so prekoračili Sočo, v hudem topniškem ognju ob 7³⁰ prispeli v

*Karel Sovrè kot ravnatelj škofjeloške gimnazije v tridesetih letih 20. stol.
(hrani Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota v Škofji Loki)*

³⁵ Vinko Avsenak, *Anton Kappus pl. Pichelstain (1895–1959)*, Na fronti št. 13, Šempeter pri Gorici, 2018.

³⁶ Istvan Kastaly (1892–1991), po vojni priznani madžarski akademski slikar.

Sela pri Volčah in še istega dne napadli italijanske postojanke na Gradu nad Doblarjem (v dnevniku »Hrad hrib« – kota 696). Iz vojaških dokumentov je razvidno, da se je Karel v tem spopadu odlikoval, česar pa sam v dnevniku ne omenja. Potem so pot nadaljevali preko Kanala, Korade in Kožbane do furlanskih nižav. Zasedovali so umikajočo italijansko vojsko preko Tilmenta vse do spodnjega toka reke Piave, kjer so se nastanili v dvorcu Villa Galvagna v vasi Colfrancui (Oderzo).

Kot je Karel 11. 1. 1918 zapisal v dnevnik, je prejel bronasto medaljo za hrabrost. V utemeljitvi so nadrejeni, med njimi generalmajor Vladimir Laxa, poveljnik 57. pehotne divizije, in namestnik poveljnika IV. korpusa, zapisali, da se je Karel še posebej izkazal s hrabrostjo med ofenzivo od 26. 10. do 20. 11. 1917 in v hudih bojih na Grave di Papadopoli, otoku na reki Piavi. 3. 3. je napredoval v poročnika, od 5. do 10. 5. je pri letalski stotnji št. 42 služil v protizračni obrambi, potem pa po tečaju protizračne obrambe 31. 5. prevzel tovrstno službo v Casarsi. 20. 5. je zbral 200 kron za slovensko šolo v Mariboru.

Ob Piavi so se vrstili večmesečni pozicijski boji, dokler se ni avstro-ogrsko poveljstvo v juniju 1918 odločilo za prodor preko reke. V tako imenovani »bitki enakonočja« je avstro-ogrska vojska prešla Piavo. Karlova enota jo je prešla 16. 6. ob 1. uri zjutraj na območju Fossalte. 17. in 18. 6. se je znašla v hudih bojih in se morala 23. 6. umakniti nazaj čez reko. V italijanskem protinapadu so avstro-ogrske enote utrpeli strahovite izgube in med prehodom čez naraslo reko se je tudi utopilo več vojakov in častnikov, številni so bili zajeti. 4. 7. 1918 je ob težkem italijanskem topniškem ognju Karlova enota spet prešla Piavo, a se je že 5. 7. umaknila, potem ko je za seboj razstrelila pontonski most (*Zita Steg*). 7. 7. je sledil marš proti vasici Revedoli ob spodnjem toku Piave, v močvirnati svet nedaleč od morja, kjer se je spet vzpostavilo pozicijsko vojskovanje. Karlu je potem do 20. 9. 1918, ko je odšel domov na zaslužen dopust, čas tekel v nadzorovanju utrdbenih del, izvidništvu, kopanju v morju. S tem se njegov dnevnik tudi konča.

Karel je prejel tri vojna odlikovanja. Najprej so mu leta 1917 podelili Karlov četni križ, potem v januarju 1918 bronasto medaljo za hrabrost, v jeseni 1918 pa za hrabro držo pred sovražnikom še vojaški zaslužni križec 3. stopnje z vojaško dekoracijo in meči (Signum Laudis).

Po vojni si je z ženo Marijo (Minko) Humeck ustvaril družino. V zakonu so se jima rodili 4 otroci: Marko (1921), Elizabeta (1926), Marija (1928) in Martin (1937). Prvorojeni Marko je bil med drugo svetovno vojno mobiliziran v nemško vojsko (radiotelegrafist) in je kot 24-letnik v zadnjih mesecih vojne padel nekje na Balkanu. Od očeta je podedoval neprecenljiv dar za likovno ustvarjanje, zapustil je številne odlične akvarele in risbe.

Karel se je zaposlil na šoli v Slovenj Gradcu, potem pa postal ravnatelj Državne meščanske šole dr. Ivan Tavčar v Škofji Loki. Na njenem krmilu je bil od ustanovitve leta 1932 do nemške okupacije leta 1941, ko je pouk prenehal. Kot člana Sokola ga je zasliševal gestapo in ga odvedel v zapore v Begunjah. Po osvoboditvi je vložil veliko truda za obnovo šole in pouka. Zaradi hude astme je stara leta preživel v Sorici, a še največ v Piranu. Umrli je 10. 10. 1965 v Ljubljani, kjer je tudi pokopan.

Franc Sovrè³⁷

Narednik Franc Sovrè (iz zbirke družine Mihalič iz Šavne Peči)

³⁷ Podatke za poglavja o Francetu, Janezu in Baltazarju Sovrè sem povzel po članku zgodovinarja Matica Kristana *Anton Sòvre in Anton Sovrè: dolga pot do filologije*, Keria, revija za klasično filologijo, Ljubljana, 2022. Za to in za druge koristne napotke se mu lepo zahvaljujem.

Rodil se je 23. 10. 1890 v Šavni Peči. Tako kot oče se je tudi on zaposlil na železnici. V prvi svetovni vojni je kot narednik služil v 1. stotniji železniškega polka, katerega naloga je bila vzdrževanje železnic. Delal je kot namestnik računskega podčastnika in skrbel tudi za preskrbo vojakov s hrano. Za prizadevnost in skrbnost v službi je oktobra 1915 prejel srebrni zaslužni križec na vojnem traku. Po vojni se je poročil z učiteljico Rozo (Ružo) Morič. Nekaj časa je kot železniški uradnik služboval v Čakovcu, Ormožu in Vuzenici. Sin Dimitrij Franc, rojen leta 1926 v Čakovcu, je bil profesor jezikoslovja na univerzi v Stockholmu in naj bi obvladal več kot 20 jezikov. Sin Savo, rojen leta 1928 v Ormožu, je bil priznani akademski slikar in glasbenik, a tudi njegove tri hčere se predano ukvarjajo z umetnostjo. Njegov svak je bil znani novogoriški politik Joško Štrukelj.

Janez Sovrè

Rodil se je 1. 4. 1894 v Šavni Peči. Tudi on je bil železniški uradnik. Ob izbruhu prve svetovne vojne je bil vpoklican že v avgustu 1914 in je služil v II. bataljonu ljubljanskega 17. pehotnega polka. Med 16. 10. in 4. 11. 1914 je bil s svojo stotnijo v Galiciji večkrat v hudem ognju na področju Wołcze Dolne (ukr. Nižnja Vovča), kjer je opravljal ordonančno službo.

23. 11. 1914 se je izkazal pri izpolnjevanju kurirske naloge, čeprav je nanj streljala strojnica, ki mu je celo preluknjala plašč in kapo. Za to dejanje si je prislužil malo srebrno medaljo za hrabrost. V noči na 18. 12. 1914 se je spet odlikoval pri vasi Jodłowa, ko je po njegovi zaslugi enota vzdržala in se uspešno vkopala. Obenem mu je v hudem sovražnikovem ognju uspelo prenesti pomembno sporočilo poveljstvu polka. Zato je bil 28. 12. 1914 spet predlagan za odlikovanje, tokrat za veliko srebrno medaljo za hrabrost.

20. 7. 1915 je Janez napredoval v četovodjo. 3. 9. 1915 je kot poveljnik voda na strateško pomembni vzpetini pri vasi Myszkow (ukr. Miškiv) zadrževal silovite ruske protinapade, dokler ni prispela na pomoč vsa stotnija. Za to držo so zanj predlagali celo zlato medaljo za hrabrost, a je na koncu prejel le bronasto. 30. 1. 1916 se je na soški fronti aktiviral, postal je torej poklicni podčastnik. Tega dne se je še z dvema pešakoma javil na izvidniško nalogo na severnem pobočju Svetega Mihaela (Debela Griža). Odplazil se je k italijanskim položajem in s prisluškovanjem izvedel, da namerava sovražnik izvesti zamenjavo. Na italijanske strelske jarke je potem še zmetel ročne granate in se v gostem pehotnem ognju vrnil. Avstro-ogrsko topništvo je lah-

Prestolonaslednik Karel v pogovoru z odlikovanci. Janez Sovrè je označen z dvema križcema (iz zbirke družine Mihalič iz Šavne Peči)

ko potem na podlagi njegovega poročila motilo italijansko menjavo. Predlagatelj je v predlog za odlikovanje zapisal: »Zelo pogumen in v vseh ozirih zanesljiv podčastnik.« Janez je prejel drugo malo srebrno medaljo za hrabrost. 6. 11. 1916 se je na Monte Cucco (Asiaška planota) izkazal v spopadu med dvema patroljama in zato prejel še drugo bronasto medaljo za hrabrost.

Po vojni je Janez služboval kot železniški uradnik in z družino (žena Hedvika) prebival v Šentvidu pri Ljubljani. Da je bil drzna osebnost, dokazujejo njegove medalje, a tudi dejstvo, da se je v drugi svetovni vojni v starosti skoraj 50 let pridružil partizanom na Kozjanskem, kjer je 1. 12. 1944 padel.

Baltazar Sovrè

Rodil se je 10. 12. 1895 v Šavni Peči. V šolskem letu 1911–1912 je hodil v V. razred višje realke v Ljubljani in stanoval pri stricu Blažu Sovretu in teti Mariji. Maturiral je leta 1914. Vide ti je, da v prvi svetovni vojni ni bil vpoklican pred koncem leta 1914. Žal o njegovi vojaški poti ne vemo veliko. 1. 10. 1917 je bil imenovan za rezervnega praporščaka v ljubljanskem 2. gorskem strelskem polku. Po pričevanju sorodstva je Balta-

zar padel v rusko ujetništvo, iz katerega se je še nekajkrat javil, potem pa se je za njim izgubila vsaka sled. Ker je bil povišan v rezervnega poročnika 1. 2. 1918 in ker je bil takrat 2. gorski strelski polk na Piavi, menimo, da Baltazar ni služil v matičnem polku, marveč je bil posojen nekemu drugemu polku. Tudi Karel ga v dnevniku ne omenja, čeprav sta bila njuna polka med 11. soško bitko skupaj v Trnovskem gozdu. Ker so centralne sile podpisale z rusko boljševiško vlado premirje že 15. 12. 1917, sklepamo, da je v ujetništvo potemtakem lahko padel šele februarja 1918, ko so avstro-ogrske enote po prekinitvi premirja prodrle do Krima. Po podatkih iz sovjetskih arhivov ga je NKVD med velikimi stalinističnimi čistkami 28. 8. 1937 prijel v Balti v Odeški oblasti, kjer je očitno prebival in si uredil življenje, ga obsodil vohunjenja in protisovjetskega delovanja in 22. 12. 1937 ustrelil. Leta 1998 ga je Sovjetska zveza uradno rehabilitirala.

Pet bratov Sovrè je torej veliko vojno preživelo. V njej so služili v petih različnih polkih monarhije, trije kot častniki, dva kot podčastniki, a so v njej doživljali tudi različne usode. Baltazar je po vojni izginil v viharjih dogodkih ruske državljanske vojne, Janeza pa je vzela naslednja svetovna vojna. Od petih bratov grobova teh najmlajših dveh žal nista znana.

Fotografija družine Sovrè v Krškem, nastala sredi tridesetih let 20. stol. V sredini sedita mati Ana in oče Anton, ob njej pa hčeri Ivanka in Lojzka. Zadaj od leve proti desni stojijo Anton, žena Albina, Karel, Francova žena Roza in Franc. V drugi vrsti stojijo Francovi in Karlovi otroci: Savo, Dimitrij, Marija, Elizabeta in Marko. (iz zbirke družine Sovrè)

16. SEPTEMBER 1916 NA ROMBONU – PRIČEVANJA PIERA BORLE

Guido Alliney

16. septembra 1916 so italijanske alpinske enote rombonskega odseka napadle avstro-ogrsko frontno črto med vrhom Rombona (2208 m) in položaji, ki so jih Italijani poimenovali *Pini Mughhi*.¹ Po dveh urah silovite topniške priprave so krenili v napad alpski bataljoni. Bataljon *Ceva* se je usmeril neposredno proti vrhu Rombona, medtem ko je bataljon *Bicocca*, ki je za podporo temu napadu z bataljonom *Vestone* prispel s krnskega pogorja, je z eno stotnijo nastopal družno z bataljonom *Ceva*, z drugima dvema stotnijama pa je s sedelca med Čuklo in pobočjem Rombona krenil proti *Pini Mughhi*. Bataljona *Borgo San Dalmazzo* in *Saluzzo* sta nekoliko niže prav tako s Čukle napadala področje nad Mrtvaško glavo, bataljon *Vestone* pa je ostal v rezervi in se je vključil v boj šele proti koncu bitke.

Neposreden napad proti vrhu Rombona je potekal v treh smereh: na levi strani po steni pod tretjim zobom (kota 2208)²,

v sredini po srednjem žlebu nad točko G, na desni strani pa od točke F, ki je bila na pobočju Rombona edina v italijanskih rokah. Točki G in F sta torej označevali izhodiščna položaja napadalnih enot po sredini in po desni strani.

Bitka, ki se je začela v prvih jutranjih urah, se je kmalu končala brez omembe vrednih dosežkov, a je v vrstah napadalcev terjala zelo visok krvni davek. Izgube v petih napadajočih bataljonih so bile težke. Med častniki so šteli 10 mrtvih, 33 ranjenih in enega pogrešanega, med vojaki pa je bilo 75 mrtvih, 699 ranjenih in 52 pogrešanih, pri čemer dovršen del trupel ni bil dosegljiv.³ Ti dogodki so bili deležni raznih študij vse do zadnje knjige, v kateri Massimo Pelloia nameni 63 strani opisu ponesrečenega napada, njegovih priprav, poteka in posledic ter poleg tega predstavi še številne italijanske vojake, padle v tem spopadu. Toda Emilio Faldella v knjigi o alpskih enotah v obdobju 1872–1972 nava-

Za objavo fotografije uredništvo Sistory ni prejelo dovoljenja.

*Risba rombonskega pogorja s postavitvami italijanskih enot
(vir: Gli Alpini di fronte al nemico, Batt. Saluzzo, 10 Reggimento Editore, Roma)*

¹ Ti položaji na pobočju Rombona so bili na višini približno 1700 m in na rahlo razgibanem svetu, nekaj sto metrov nad Mrtvaško glavo (nem. *Totenkuppe*, 1583 m). Ker so bili poraščeni z ruševjem, so jih Italijani imenovali *Pini Mughhi* (op. prev.).

² Vrh Rombona (op. prev.).

³ M. Pelloia, *1915–1917. Destinazione Rombon. Due anni di guerra del Battaglione Alpini Ceva* (Smer Rombon. Dve vojni leti alpskega bataljona Ceva), edizioni DBS, Rasai di Seren del Grappa, 2018, str. 210.

ja precej drugačne, še starejše podatke, po katerih je bilo med mrtvimi, ranjenimi in pogrešanimi 63 častnikov in 1557 vojakov.⁴

Tistega dne so tri napadalne kolone doživele različno usodo. Na levi strani je dvema vodoma bataljona *Ceva* uspelo preplezati steno pod tretjim rombonskim zobom in doseči točko pod avstrijskimi strelskimi jarki na vrhu Rombona. »Toda vod, ki se je prebil najbližje sovražnikovim položajem in se oklepal stene pod vrhom Rombona, je ustavil strojnični ogenj, tako da so zadeti alpinci strmoglavljali v prepad«.⁵ Na srednjem odseku se je tridesetina alpincev nad točko G povzpela po srednjem žlebu in dosegla področje med prvim in drugim rombonskim zobom, toda kot piše Pelloia »jih je sovražnik ustavil z ročnimi bombami, kamenjem in strojničnim ognjem«,⁶ tako da so bili prisiljeni ostati na tem položaju do večera. Manj znano je, kaj se je zgodilo z desno kolono, ki je napadala nad točko F.

Namen tega članka ni povzemati bitke, marveč dodati majhen kamenček v mozaik operacij udeleženih enot in posameznikov. Vendar ostaja bela lisa, ki je razpoložljivi dokumenti o dejavnostih ene od stotnij bataljona *Bicocca* niso mogli zapolniti. Ti dokumenti predstavljajo uradne dnevnikе udeleženih enot in osebne spomine bojevnikov. Bataljon *Bicocca* so tik pred bitko razdelili v dva dela: 101. in 123. stotnija sta ostali pod poveljstvom bataljona, 81. stotnija pa je ostala v rezervi in je bila pod poveljstvom levega rombonskega pododseka, se pravi pododseka majorja Giacomo, poveljnika bataljona *Bicocca*, ki pa je tistega dne poveljeval vsem alpskim bataljonom pododseka, poveljstvo nad bataljonom *Bicocca* pa prepustil stotniku Giuliu Robuschiju, poveljniku 81. stotnije.

Toda rekonstruirajmo zdaj operacije napadalne enote, ki je delovala nad točko F na desni strani grebena Rombona in v katerih je sodelovala tudi 81. stotnija. Po dveurni topniški pripravi je s točke F krenil 3. vod 1. stotnije bataljona *Ceva* in se napotil proti grebenu, ki se z vrha Rombona spušča proti področju, poraščenemu z ruševjem (*Pini Mughì*). Prodor bataljona *Ceva* se je začel dobro, »in ko si je prizadeval povzpeti po jarku, ki

Za objavo fotografije uredništvo Sistory ni prejelo dovoljenja.

Zemljevid napada na Rombon 16. septembra 1916
(*Relazione Ufficiale Italiana*)

je vodil proti vrhu, mu je uspelo s pomočjo konopljinih vrvi preplezati skalnate previse«, je v svoji knjigi zapisal Emilio Faldella.⁷ Pelloia je pa bolj podrobno opisal napad zadnje kolone, ki je morala napadati po desni strani in so jo sestavljali vojaki 1. stotnije. Ob 8¹⁵ se je njen 3. vod pod poveljstvom stotnika Ermanna Oggerina s pomočjo konopljinih vrvi lotil plezanja čez skalnate previse pri točki F. Videti je bilo, da mu je uspelo, saj je v 20 minutah stopil na prvo polico. Na tem mestu, piše Pelloia, je stotnik Oggerino dal ukaz, da se vodu pridruži še 1. strojnični oddelek z vsemi strojnicami.⁸

Ob tem začetnem uspehu se je major Domenico Giacomina, katerega taktično poveljstvo je bilo v zaklonišču pod steno Čukle, odločil ta šibki oddelek bataljona *Ceva* okrepiti z no-

⁴ E. Faldella (a cura di), *Storia delle truppe alpine 1872-1972* (Zgodovina alpskih enot), Cavallotti – Landoni, Milano, 1972, str. 542.

⁵ Pelloia, 1915-1917. *Destinazione Rombon*, str. 213.

⁶ Pelloia, 1915-1917. *Destinazione Rombon*, str. 216.

⁷ E. Faldella, *Storia delle truppe alpine*, str. 541.

⁸ M. Pelloia, str. 216–217.

Na sliki, posneti nekaj minut pred začetkom napada 16. septembra 1916, stojijo od leve proti desni major Domenico Giacomina, poveljnik bataljona Bicocca, polkovnik Emilio Alliney, poveljnik rombonskega odseka, in stotnik Michele Celestino Bes. V podnapisu slike je zapisano: "Na Rombonu junaško padli major, poveljnik bataljona Bicocca, prejema na Čukli dne 16. 9. 1916 ukaze za napad". (zbirka Guida Allineyja)

vimi močmi. 4. vodu 101. stotnije bataljona *Bicocca*, podprtemu s 1. strojničnim bataljonskim oddelkom, je ukazal, da se razvije v frontno črto pred avstro-ogrskimi položaji *Pini Mughi*, kjer je že nastopal preostanek stotnije, in napreduje nad točko F. Na to napadalno črto je major Giacomina poslal tudi 81. stotnijo, ki je bila kot rezerva pod njegovim neposrednim poveljstvom.

Ko so podporni oddelki, ki so tako kot alpinci bataljona *Ceva* med prodorom uporabili vrvi, dosegli rob police nad skalnatimi previsi, so takoj naleteli na močan odpor branilcev, ki so nanje usmerili topniški in strojnični ogenj ter metali nanje tudi kamenje. O tem govori nekaj pričevanj udeležencev te bitke. Poročnik Guarneri, poveljnik 1. strojničnega oddelka bataljona

Bicocca, v svoj dnevnik zapiše, da »se je eno od orožij takoj zaskočilo«, omeni še »zastrašujoči prizor z ranjenci« in ugotavlja, da »se napad slabo razvija«. Doda še: *Avstrijci nas tolčejo s topovi kalibra 240 in 350 mm na vsej črti [...]. Zelo slabe četrt ure zame. Smrt Pasquera⁹ in umik na točko F.¹⁰* Podporočnik Dante Orani, poveljnik 4. voda 101. stotnije, je po več letih v reviji *L'Alpino* podrobneje izpovedal potek napada: *Imel sem ukaz, da čelno napadam vrh [...] z izhodišča na točki F, medtem ko naj bi preostanek stotnije napadal položaje Pini Mughi. Ko smo z vrvmi preplezali višje ležeči jarek in dosegli rob police nasproti sovražnikovih žičnih ovir, smo krenili v odločen napad, ki je stal življenje tudi bataljonskega poveljnika, majorja Gaicome, ki me je malo pred tem mladostno dohitel in po skoku takoj padel.¹¹* Res je ob 9³⁰ krogla zadela majorja Giacomina, ki se

⁹ Gre za alpinca Giovannija Pasquera, rojenega 15. novembra 1890 v Guarenah v pokrajini Cuneo (Piemont).

¹⁰ E. Guarneri, *Diario*, 18 settembre 1916, v A. Vazzaz, *Un alpino in guerra. Enea Guarneri dalla Carnia all'Isonzo*, Gaspari editore, Videm, 2017, str. 97.

¹¹ D. Orani v reviji *L'Alpino*, 1.X.1938, citirano v *Peloia, 1915–1917. Destinazione Rombon*, str. 218.

je podal s poveljniškega mesta in »se postavil na čelo 4. voda 101. stotnije, toda svoj pogum plačal z življenjem.«¹²

Oddelke napadalne kolone so ustavili izstrelki topov in avtomatskega orožja branilcev. V silovitem ognju je bil najprej v levo laket, potem še v glavo ranjen stotnik Oggerino, poveljnik 1. stotnije bataljona *Ceva*, in morali so ga odnesti v obvezovališče.¹³

Poveljstvo voda bataljona *Ceva* je tedaj prevzel poročnik Baima, toda tudi njega je v lopatico ranila krogla ene od strojnic, ki so kosile po napadalcih, tako da je moral zapustiti bojno črto in prepustiti poveljstvo podporočniku bataljona *Bicocca*. Vodi so ostali ukleščeni na grebenu vse do mraka, ko so ob 18. uri redki alpinci zapustili najbolj naprej pomaknjene položaje. Dnevnik bataljona *Bicocca* poroča, da » se je bitka končala ob 12. uri in da so se stotnije proti večeru vrnile na prvotne položaje na sedelcu Čukle in na točki F.«¹⁴

Če se je takšen potek napada po razmeroma kratkem času sprevrgel v boleč polom, se po drugi strani malo ve, kaj se je zgodilo z 81. stotnijo, razporejeno sredi odseka, ki je z levim vodom bataljona *Ceva* in z desnim vodom bataljona *Bicocca* tvorila najčvrstejše jedro napadalne kolone. Ni znano, zakaj je stotnija spadala pod neposredno poveljstvo rombonskega pododseka, zaradi česar dnevnik bataljona *Bicocca* tudi ne poroča o njenih premikih. Drugi možni vir bi lahko bilo poročilo podpolkovnika Emilia Allineyja, poveljnika rombonskega odseka, ki je precej jedrnato in razkriva dogajanja stotnije bataljonov *Ceva* in *Bicocca* na desni strani, pri čemer se omeji na poročanje o napadu polstotnije bataljonov *Ceva* in *Bicocca* proti sedelcu na položajih *Pini Mughì*. Po Allineyjevem poročilu so njeni prednji oddelki dosegli greben, ki se je spuščal s kote 2208, in se začeli vzpenjati. Dvakrat so vdrli v sovražnikov strelski jarek,¹⁵ a jih je potem iz njega pregnal prečni strojnični ogenj. Pri tem je padel major Domenico Giacomina

in so bili mnogi častniki ranjeni, »tako da so se enote brž umaknile nekaj metrov pod doseženi greben, na točko F.«¹⁶ Omenjena *Zgodovina alpskih enot* Emilia Faldelle je nekoliko bolj točna, in ne da bi omenila številko stotnije, potrjuje, da je po začetnem uspehu bataljona *Ceva* »krenila v napad stotnija bataljona *Bicocca*, a so jo branilci odbili s kamenjem in ročnimi bombami.«¹⁷

Dnevnik bataljona *Ceva* pravzaprav dodaja novo prvino, ko potrjuje, da 81. stotnija, stotnija bataljona *Bicocca*, ni dosegla voda bataljona *Ceva* na točki njegovega največjega pomika, kajti »največji del te stotnije je prišel pod ogenj lastnega topništva in se je zato umaknil na točko F«, alpinci bataljona *Ceva* pa so ostali sami na naprej pomaknjem položaju vse do 18. ure, ne da bi vedeli, kaj se dogaja drugje. Doseglo jih je le nekaj mož bataljona *Bicocca*, med njimi tudi častnik, ki je zamenjal poročnika Baima, »potem ko se je ta spustil do točke F in prepustil poveljstvo podporočniku bataljona *Bicocca*, ki je prispel sem s približno dvajsetimi možmi.«¹⁸ V skladu z dnevnikom bataljona *Ceva* Peloia v svoji knjigi z določeno previdnostjo ponovi, da so po smrti majorja Giacomina »81. stotnijo baje zadevali tudi kratki streli lastnega topništva in se je začela umikati proti točki F.«¹⁹

Seveda je nemogoča podrobna rekonstrukcija bližinskega boja, ki je verjetno trajal malce več kot eno uro, toda več podatkov o dogajanjih 81. stotnije je vendarle mogoče povzeti iz pričevanj enega od častnikov, ki je sodeloval v napadu. Nedavno sem namreč naletel na knjižico, izdano leta 1919 v spomin na Piera Borlo, ki je kot alpski poročnik padel na Monte Grappi. Že ob prvem branju se je izkazalo, da knjižica razkriva določene pomembne in zanimive prvine za razumevanje napada, ki ga obravnavamo. 16. septembra 1916 je namreč Piero Borla, takrat še kot podporočnik, začasno poveljeval prav 81. stotniji bataljona *Bicocca* in že čez nekaj dni, 24. septembra, poslal

¹² Peloia, *1915–1917. Destinazione Rombon*, str. 220.

¹³ O bitki in stotniku Ermannu Oggeriniju velja prebrati tudi: W. Schachinger, *I bosniaci sul fronte italiano 1915–1918*, Leg Edizioni, Gorica, 2018, str. 91–103.

¹⁴ *Diario storico* (Zgodovinski dnevnik), Battaglione alpino *Bicocca*, 16 settembre 1916, AUSSME, Rim.

¹⁵ Omenjeni strelski jarek bi lahko bil jarek na položajih *Pini Mughì*, ki ga je napadala 101. stotnija bataljona *Bicocca*.

¹⁶ *Relazione sul fatto d'armi del 16 settembre 1916*, Comando Sottosegretario Rombon, AUSSME, Rim.

¹⁷ E. Faldella, *Storia delle truppe alpine*, p. 541.

¹⁸ *Diario storico*, Battaglione alpino *Ceva*, 16 settembre 1916, AUSSME, Roma.

¹⁹ Peloia, *1915–1917. Destinazione Rombon*, str. 221.

prijatelju pismo s presunljivo in iskreno izpovedjo dogodkov nad točko F. Kot bomo videli, pismo osvetljuje te dogodke, a tudi izključuje, da bi omenjeno enoto obstreljevalo italijansko topništvo in da bi ta zaradi tega ne nadaljevala prodora. Opisuje tudi trd boj tesnih telesnih stikov z branilci na grebenu, ki so ga napadalci skoraj dosegli. Pismo, napisano 24. septembra, si zasluži, da ga v celoti objavimo.

Vrnil sem se v stotnijo, medtem ko se je ta pripravljala na veliko nalogo. Čakali so name, moj stotnik mi je že nekaj pisal o tem. Po prihodu so mi zaupali poveljstvo celotne stotnije, ker so prejšnjemu poveljniku dodelili drugo nalogo.²⁰ In tako sem povedel skoraj tristo mož v napad. Ta naloga je pomenila zame veliko čast, toda ob mojem pomanjkljivem poznavanju strategije tudi veliko odgovornost. Vendar kljub temu je steklo dobro. Lahko sem izpolnil svojo dolžnost in se poleg tega vrnil v dokaj dobrem stanju! Iskreno ti povem, da sem bil tistega jutra prepričan, da se ne vrnem več, in svoje kože ne bi dal za deset centezimov. Kakšen pekel! Vojno gledam že skoraj enajst mesecev, toda o takšnem trušču nisem prej še nikoli slišal. Bili smo v bednem položaju. Zaman je bila hrabrost vojakov, za katero bi lahko ponovili besede generala, ki je ob junaštvu alpincev z občudovanjem vzklikal: »Poljubljam zemljo, po kateri so hodili!« Zaman je bila žrtev poveljnikov, ki so padli kot junaki in se žrtvovali za zemljo, na kateri bo nekoč zaplapolala naša zastava. Na težko prehodnem terenu se je zdel napad nadvse drzen, in čeprav se ni iztekel po načrtih, ni ostal brezploden, kajti zasedli smo nov položaj in onim odurnežem tam pokazali, da so italijanski vojaki, alpinci, nepremagljivi. In to govorim z velikim ponosom.

Tik preden sem se pridružil napadu in nam je naše topništvo utiralo pot prodora, sem zbral svoje može in častnike in jih nagovoril z nekaj besedami, ki se običajno uporabljajo v takih trenutkih. Tedaj sem opazil, da je vse preveval poseben duh ... Spomnil sem se na skupino teh vojakov, ki mi je pisala, ko sem bil v bolnišnici. Takrat mi je bilo milo pri srcu in zasmejal sem se ob

njihovih besedah: »Hitro ozdravite in se vrnite, ker vas nestrpnost pričakujemo. Z vami bi šli tudi v pekel.«

Naš major je imel raztreščeno čelo in je junaško umrl na bojnem polju. Stotnik Sala,²¹ ki mi ni bil nadrejen, marveč mi je bil kot brat, in še dva tovariša²² so tudi umrli. Ubogi fantje! Jaz sem imel veliko srečo. Brž ko sem skočil iz našega strelskega jarka, me je v brado zadel majhen drobec bombarde, toda le oplazil mi je. Že čez dva ali tri dni bo vse dobro. Brez poškodb sem nadaljeval prodor po področju, ki ga je parala stotina strelcev, in ga prešel z vsemi možmi. Nekdo je padel ranjen, drugi so mi v teku sledili. Potem smo kmalu začeli plezati ter se pri tem oprijemali skal in vrvi. Rinil sem naprej, dokler sem mogel. Nenadoma so Avstrijci poskusili z zadnjo možnostjo in zavalili na nas kamenje, mrtve, ranjene, vse, kar jim je prišlo pod roke. Skušali smo si najti zaklon pred to točo. Bil sem na skali, ki je strmo padala pet ali šest metrov globoko. Mojega pribočnika in dva ordonanca²³ so odnesla trupla, ki jih je odvrigel sovražnik. Mene je zadel kamen v glavo in bi me ubil, če ne bi nosil železne čelade. Tako pa sem samo izgubil ravnotežje in strmoglavil s skale. Ko sem se potem znašel spodaj, sem se čudil, da sem ostal živ. V prvem hipu sem začutil močno bolečino v nogi, tako da sem mislil, da sem jo zlomil, potem pa sem spoznal, da sem utrpel le rahel zvin. Neki vojak me je videl in mi priskočil na pomoč.

Toda naš odpor je bil nesmiseln, kajti znašli smo se v zelo kočljivem položaju. V tistem trenutku sem izvedel, da je major preminil in da se prodor na levi strani ni posrečil. Ustavili smo se. Najprej se je zazdelo, da so hoteli Avstrijci preiti v protinapad, toda spoznali so, da smo preveč večši vojskovanja in se niso drznili napasti. Pehotni in topniški ogenj sta se nadaljevala ves dan in noč. Nismo se ganili.

Potem je boj prenehal in zdaj počivamo. Moje koleno je zdravo in ne šepam več. Toda to, kar sem videl in občutil, mi bo za vedno ostalo v spominu. Tudi vnema in polet mojih vojakov,

²⁰ Stotnik Robuschi, poveljnik 81. stotnije, je prevzel začasno poveljstvo bataljona od majorja Giacomo, ko je ta postal poveljnik levega rombonskega pododseka.

²¹ Stotnik Armando Sala, rojen 17. oktobra 1892 v Casaleju Monferratu (Alessandria), poveljnik 123. stotnije. Več podatkov o njem in drugih omenjenih vojščakah bo bralec našel v knjigi Massima Peloie 1915-1917. *Destinazione Rombon*.

²² Podporočnika Luigi Camia, rojen 31. maja 1891 v Doglianijih (Cuneo), in Antonio Bonaldi, rojen 29. junija 1895 v Schilpariu (Bergamo), oba iz 123. stotnije.

²³ Podčastnik za zvezo, za prenašanje povelj in obvestil (op. prev.).

Za objavo fotografije uredništvo Sistory ni prejelo dovoljenja.

*Slika Rombona z izhodiščnimi točkami napada italijanskih enot
(arhiv Museo del Risorgimento, Milano)*

*mojih alpincev! Naj živijo alpinci! Mladi in starejši z družinami, vsi so za nekaj časa pozabili na svojce, žene, drage otroke in so bili samo še alpinci! Bila je to tragična in veličastna stvar. Čast in večna slava mrtvim in ranjenim!*²⁴

Pričevanje podporočnika Borle nam razodeva neizprosno in srdit spopad na grebenu Rombona. Čeprav bi njegov opis prizora, v katerem branilci mečejo mrtve in ranjene na alpince, oklepajoče se skal, lahko bil plod njegovih osebnih podoživljanj in bi bil torej lahko potvorjen, se prav gotovo nanaša na bližinski boj, v katerem so bosansko-hercegovski vojaki mostarskega 4. pehotnega polka, ki so zasedali položaje na gori, verjetno padali preko skal in odnašali s seboj plezajoče alpince, potem ko so bili v spopadu zadeti. V vsakem primeru je očitno, da se je napad 81. stotnije zaustavil zaradi izjemnega odpora branilcev, ki so uporabili vsa sredstva, da bi napadalcem preprečili pot proti grebenu in vrhu gore.

Iz besed podporočnika Borle lahko torej sklepamo, da so se v nasprotju z vodom bataljona Ceva, ki je preplezal skalnati pre-

vis in potem nadaljeval po pobočju naprej, alpinci 81. stotnije morali bolj proti jugu zaustaviti med težavnim plezanjem čez skale, ki so na desni strani višje, in potem do mraka ždeti pod grebenom, po katerem so bili speljani sovražnikovi strelni jarki.

Izgube bataljona *Bicocca* so bile težke. Med vojaki je bilo 21 mrtvih, 159 ranjenih in 15 pogrešanih, med častniki pa so umrli štirje (major Domenico Giacoma, stotnik Armando Sala, podporočnika Antonio Bonaldi in Luigi Camia), dva pa sta bila ranjena (poročnik Giovanni Sacchi in podporočnik Piero D'Ambrogio). Slednja dva se bosta kasneje spominjala pozornosti, ki jih jima je posvečal Piero Borla. Sacchi bo izpovedal, »da je bil v bataljonu *Bicocca* deležen njegovih številnih ljubečih pozornosti, potem ko je bil ranjen v napadu na Rombon.«²⁵ Tudi D'Ambrogio se bo spomnil njegove bratske skrbi: *16. septembra, ko sem bil ranjen, mi je naklanjal ljubečo skrb in tople besede. In jokal je, tako je bil dober.*²⁶

Poveljnik rombonskega odseka, podpolkovnik Emilio Alliney, je poslal bataljonu *Bicocca* pohvalno poslanico in odlok, s katerim

²⁴ P. Borla, *Lettera del 24 settembre 1916*, in A. Freschi, *Il tenente degli alpini Piero Borla ed alcuni suoi compagni di martirio e di gloria*, Paravia, Torino, 1919, str. 78–81

²⁵ Freschi, *Il tenente degli alpini Piero Borla*, str. 142.

²⁶ Freschi, *Il tenente degli alpini Piero Borla*, str. 137.

je greben, do katerega je potekal napad 81. stotnije, v čast tam padlega majorja poimenoval Greben Giacomina.

Čast in večna slava mrtvim in ranjenim! Že čez nekaj dni se bo bataljon Bicocca vrnil v matični polk. Jaz in tudi bataljoni, ki bodo ostali na rombonskem bojišču, bi ga želeli pospremiti z nadvse toplo hvaležnostjo in priznanjem za vse, kar je storil v nesrečnem, a junaškem poskusu, da zavzame čvrste sovražnikove položaje na Rombonu.

Bataljon Bicocca je 16. tega meseca pokazal sijajno držo, s katero si je prislužil občudovanje enot, ki so se z njim borile z ramo ob rami. Njegovi častniki in vojaki so izpolnili svojo dolžnost, celoten bataljon se je pokazal vreden svojega poveljnika, saj je ta bataljon s poletom in zanosom, z občudovanja vrednim zgledom in prezirrom nevarnosti povedel vse do sovražnikovih položajev. Ustavil se je le pred nemogočim. Z žalostnim pozdravom se obračam k tu padlim junakom bataljona Bicocca in sporočam, da sem greben, na katerega je major Giacomina povedel svoje vrle alpince in tam padel kot junak, poimenoval Greben Giacomina.²⁷

Lik Piera Borle

Čutim dolžnost, da v spomin na podporočnika Piera Borle, padlega 29 mesecev po začetku vojne v starosti enaindvajsetih let, povzamem nekaj podrobnosti iz njegovega življenja. Piero Borla se je rodil 1. februarja 1896 v Mathiju v pokrajini Torino kot eden od štirih sinov očeta Domenica, zdravnika, in matere Vincenzine. Bil je študent medicine in kirurgije na torinski univerzi, ko je bil 10. junija 1915 vpoklican v vojsko. Po opravljenem tečaju rezervnih častnikov v Modeni so ga kot podporočnika poslali v Karnijske Alpe, kamor je prispel 22. novembra in se vključil v 81. stotnijo alpinskega bataljona *Dronero*, nameščenega na gori Navagiust.²⁸

Marca 1916 sta se 81. in 101. stotnija bataljona *Dronero* združili v 123. stotnijo za ustanovitev novega bataljona *Bicocca*, ki se je potem zbral v Drežnici. Konec junija se je bataljon

Slika poročnika Piera Borle, posneta iz knjige, izdane v njegov spomin (zbirka Guida Allineja)

namestil na Batognici in v noči s 27. na 28. junija je stotniji Piera Borle uspelo vdreti v avstro-ogrske strelske järke. Borla je o tem pisal domov. *Včeraj ponoči smo šli v napad. Srdit boj. Jaz nepoškodovan. Stotnik težko ranjen v hrbtenico.²⁹ Poročnik Barbero mrtev.³⁰ Podporočnik Mendici ranjen. Ostal samo en častnik z dvema kadetoma, jaz sem na čelu stotnije. Že tri noči ne spim in sem strašno utrujen.*³¹

Bataljon so potem umaknili s prve bojne črte na Batognici in ga premestili v zaledne položaje na Kožljaku. 8. avgusta je

²⁷ Freschi, *Il tenente degli alpini Piero Borla*, str. 81–82.

²⁸ Monte Navagiust (2129 m), gora v zahodnih Karnijskih Alpah nad krajem Forni Avoltri (Pierabech).

²⁹ Gre za Giulia Robuschija, rojenega 8. avgusta 1887 v Goleseju, v pokrajini Parma, ki je umrl 3. avgusta 1917 na gori Pal Grande (Karnijske Alpe).

³⁰ Ugo Barbero, rojen 1. junija 1896 v Albi, v pokrajini Cuneo.

³¹ Freschi, *Il tenente degli alpini Piero Borla*, str. 67.

granata kalibra 305 mm zadela bataljonske častnike, ki so stali pred barako, in v hipu ubila zdravnika poročnika Renza Piazzija iz Milana. Eksplozija je skopala v zemljo lijak, v kateri je padel Piero Borla, ki je pri tem občutil, da se je telo tovariša zvrnilo nanj, v njegovo naročje, ter ga poškrbilo s krvjo in mozgom. Ko so ga sobojevniki izvlekli iz jame in ga prenesli v notranjost barake, jim je, še preden so se zavedeli njegovih ran, zavpil: »Pojdite, hitro pojdite in poberite poročnika Violo, ki ga je granata morala težko raniti.« Toda ko so se ti čez nekaj trenutkov vrnili, so prinesli s seboj truplo zdravnika Renza Piazzija, ki mu je velik granatni drobec razparal lobanjo ... Piero Borla, povsem zaslepljen od krvi, ki mu je tekla po sencih, in od prsti, ki se je dvignila od eksplozije, ni več mogel jasno videti okrog sebe. Kmalu zatem so tudi ubogega podporočnika Violo zadeli drobci in je kasneje umrl v strašnih mukah, dva druga častnika, ki ju je tudi zadelo, enega v kolk in drugega v koleno, sta si za čuda rešila življenji.³²

Piero Borla se je pozdravil v bolnišnici v Drežnici. Čeprav so se mu številni drobci zarili v noge, roke in obraz, njegovo stanje ni bilo težko. Po dveh mesecih zdravljenja v Vidmu se je 7. septembra pravočasno vrnil k enoti, da se je lahko 16. septembra udeležil napada na Rombon.

V novembru 1916 so ga poslali na smučarski tečaj v Valle Stretta pri Bardonecchii, februarja 1917 pa je napredoval v poročnika in prešel v 3. smučarsko stotnijo. V maju so ga pa premestili v 299. strojnično stotnijo, ki so jo le nekaj dni pred napadom na Ortigaro dodelili bataljonu *Cuneo* v 2. alpskem polku, nekdanjem polku bataljonov *Dronero* in *Bicocca*. Borla je brez ran preživel bitko, vendar ga je ta vidno pretresla. *Grozno je bilo, dragi moji, je 16. junija pisal domov, mislim, da sem preživel najstrašnejši teden v življenju ... Večkrat bi že moral umreti, čutil sem vroči piš granat, zakopala me je ena od njih, videl sem umirati tovariše ... O, bog, noro je bilo! V treh dneh bojev mi je lebdel svetniški sij nad glavo, skoraj se mi je zmešalo.*³³

V naslednjih dneh je Borlo v levo nogo ranila krogla ostrostrelca, toda konec julija je že okreval in zaupali so mu poveljstvo 299. strojnične stotnije, v kateri je služil do oktobra, ko so ga poslali za inštruktorja na strojnični tečaj v Bresci. 1. decembra se je spet vrnil na fronto, kjer so mu dodelili poveljstvo nad 264. stotnijo bataljona Val Crismon v 7. alpskem polku. Bataljon je bil razporejen na Monte Grappi,³⁴ kjer je v dneh okrog 15. decembra na Solarolijih³⁵ kljuboval avstrijskim napadom. Tu je umrl Piero Borla, ki je do takrat preživel najhujše vojne dogodke. Podrobnosti njegove smrti niso povsem znane. *Piero Borla je padel v noči s 15. na 16. december, ob zori, proti 4³⁰ uri, kot naj bi sporočili njegovemu prijatelju stotniku Giovanniju Sacchiju. Ne vemo točno. Kot piše v pismu, ki ga je poveljstvo bataljona Val Cisono poslalo njegovi družini in ki je po osmih mesecih prispelo v Balangero, ga je zadela ročna granata ali pa izstrelek v srce, kot bi lahko sklepali po njegovi torbi za zemljevide, ki so jo našli povsem raztrgano skupaj z dokumenti v njej. Ne vemo.*³⁶

V njegov spomin je bila podeljena srebrna medalja za hrabrost z naslednjo utemeljitvijo: *Z občudovanja vrednim zanosom se je na čelu svojega voda pognal v napad močno utrjenega sovražnikovega položaja in pri tem spodbujal vojake z glasom in zgledom, dokler ni junaško padel na bojnem polju le nekaj korakov od sovražnikovega strelskega jarka. Bil je že večkrat ranjen in se je izkazal v drugih bojih. Monte Solarolo³⁷ (pogorje Monte Grappa), 17. decembra 1917.*

27. maja 1918 je torinska univerza Pieru Borli podelila častno diplomu medicine in kirurgije.

Na koncu bi se želel zahvaliti Massimu Peloiu, da mi je nesebično posredoval podatke in arhivske dokumente, ki so bili sicer zaradi epidemije nedostopni. Hvala za raznovrstno pomoč tudi Mitji Jurnu in Andrei Vazzazu.

Iz italijanščine prevedel Vinko Avsenak.

³² Freschi, *Il tenente degli alpini Piero Borla*, str. 149–150.

³³ Freschi, *Il tenente degli alpini Piero Borla*, str. 95.

³⁴ Razvejan gorski masiv (1775 m) beneškega predalpskega gorovja (op. prev.)

³⁵ Dolga gorska veriga v pogorju Monte Grappa (op. prev.).

³⁶ Freschi, *Il tenente degli alpini Piero Borla*, str. 113.

³⁷ Najvišji vrh gorske verige Solaroli (1676 m) v pogorju Monte Grappa (op. prev.).

UJETNIKI RAVELNIKA (2. DEL)*

Mitja Juren

Ko so se boji na Ravelniku končali, so morali vsi zajeti častniki in moštvo stopiti pred posebno komisijo, katere naloga je bila zaslišati vse, ki so se predali. Med njimi niso manjkali častniki 6. bersaljskega polka, poročnika Vasco Bivini in Alberto Romagnoli ter podporočnik Domenico Cantone, ki so bili zaslišani konec novembra 1918. Njihova pričevanja so bila dokaj podobna in so se ujemala skoraj v vsem. Po vsej verjetnosti so tri leta skupnega ujetništva v raznih avstrijskih zbirnih taboriščih (prvi za vse tri je bil Mauthausen) omogočila številnim častnikom, da so uskladili pogled na vojne dogodke. Glede dogodkov na Ravelniku je najpodrobnejši opis podal poročnik Vasco Bivini, poveljnik 1. stotnije v VI. bataljonu 6. bersaljskega polka: ... *Na večer 17. septembra 1915 je bila 1. stotnja, ki sem ji pove-ljeval, razporejena v bovški kotlini pred sovražnikovimi položaji na Ravelniku, na jugozahodni strani, in jo je podpirala 5. stotnja. Proti istim položajem je na severozahodni strani, se pravi na moji levi strani, v razmiku okrog 100 metrov napredovala 4. stotnja, ki jo je podpirala 6. stotnja.*

Obrambne položaje na Ravelniku tvori Svinjak, ki se kot klin dviga sredi bovške kotline, jo popolnoma nadzoruje in jo ločuje od dveh dolin, Soče in Koritnice. Ta klin je bil del stalnega obrambnega sistema v bovški kotlini. Premogel je trivrstne prečne strelske jarke v obliki polžastega klobčiča. Teren pred njim je bil povsem raven in ni omogočal najmanjšega zaklona izza kakega grma. Pred sovražnikovim prvim strelskim jarkom ob vznožju klina se je razprostiral pas močnih žičnih ovir, širok okrog 150 m.

Na večer 17. septembra sem prejel ustni ukaz, da 18. septembra ob 4. uri z omenjenimi stotnjami usklajeno preidem s teh položajev v napad. Gospod major Veglia, kateremu je bila zaupano vodstvo te naloge, je predvidel, da bosta 1. in 5. stotnja odločno napredovali v strelski črti s po dvema vodoma, tako da bi s tem ustvarili štiri zaporedne valove. Mislim, da so isti ukaz dali tudi 4. in 6. stotnji. Med napredovanjem bi moje levo krilo moralo vzpostaviti stik z desnim krilom 4.

stotnije in se usklajeno pomikati v napad Ravelnika, ki bi ga tako zavzeli s stiskanjem tako oblikovanih klešč.¹

Poročnik Alberto Romagnoli je na tej točki v svoji izpovedi dodal nekaj, česar v Bivinijevi ni bilo, a se je nanašalo na vedenje majorja Veglie v teh razmerah. *Ko je padel mrak, je prispel sem major Veglia, poveljnik te napadalne akcije, in zbranim štirim poveljnikom stotnij rekel naslednje: »Torej jutri ob 4. zjutraj vsi v napad, stotnije prve črte in podporne enote vse naenkrat. Videti je, da je naše topništvo uničilo vse tam gori. Če me potrebujete, sem tam zadaj,« je nejasno pokazal z roko. Niso mi bili znani drugi ukazi višjih poveljstev. Od tega trenutka dalje smo bili prepuščeni samim sebi.²*

Nadaljujemo z Bivinijevo izpovedjo. *Ponoči sem preuredil stotnijo za napad in postavil naprej dva voda, v katerem so bili možje, opremljeni s kleščami za rezanje žice in ročnimi bombami, zadaj pa dva voda z izbranimi možmi, veččimi rokovanja s cevmi z eksplozivno želatino. Pogovoril sem se še s poveljnikoma 4. in 5. stotnije, da bi napad potekal usklajeno kot dogovorjeno.*

Točno ob 4. uri sem ukazal, da prinesejo možem dve cevi, ter potem držal stotnijo v pripravljenosti in pričakovanju eksplozije, ki naj bi bila znak za začetek napada. Toda sovražnik, ki je medtem zaznal naše premike, je z žarometi nenehno močno osvetljeval naše položaje. Zaradi tega se je čakanje podaljšalo za dobre pol ure. Končno je bilo pri 4. stotnji slišati močno eksplozijo in hkrati bojne krike »Savoia!«. Ob teh krikih je sovražnik začel poudarjeno streljati s puškami in strojnicami tudi v moji smeri. Počakal sem še nekaj nadaljnjih minut in upal, da bosta eksplodirali tudi moji cevi. Toda ker se to ni zgodilo, sem ukazal začetek napada, da ne bi 4. stotnije pustil osamljene in da bi z njo družno stopil naprej. Tu moram pripomniti, da je moja stotnja v prejšnjih dneh prejela v popolnitev 102 moža, ki so bili skoraj vsi začetniki s pičlim vojaškim znanjem in

* Prvi del članka pod istim imenom smo objavili v reviji Na fronti št. 14. (op. uredništva)

¹ A.U.S.S.M.E. (Ufficio Storico dello Stato Maggiore), Rim, Faldoni del prontuario F11 dei prigionieri bersaglieri, deposizione tenente Vasco Bivini (Mape priročnika F11 bersaljskih ujetnikov, izpoved poročnika Vasca Bivinja).

² A.U.S.S.M.E., Rim, Faldoni del prontuario F11 dei prigionieri bersaglieri, deposizione tenente Alberto Romagnoli (Mape priročnika F11 bersaljskih ujetnikov, izpoved poročnika Alberta Romagnolija).

Pogled na Ravelnik s pobočja Ravnega Laza (fototeka Društva soška fronta 1915–1917)

povsem neizkušeni v boju. Bili so precej zmedeni in morali smo uporabiti silo, da so se pomaknili naprej, a pri tem izgubili dosti dragocenega časa. Med napredovanjem je okrog šestdeset mož ostalo izven boja, med njimi podporočnik Natale, ki je bil ranjen v obraz in se je moral zateči v zdravstveno oskrbo. Po začetnem naskoku so se štiri valovi razdrobili in obtičali pred nedotaknjenimi in neprehtnimi žičnimi ovirami. Možje, opremljeni s kleščami, so skoraj vsi padli in redke klešče, ki so še ostale, so bile neuporabne, saj niso mogle rezati predebele žice, spletene iz treh žic. Medtem se je zdaniło in sovražnik je z izjemo nekaj posamičnih strelcov prenehal streljati na nas. Ukazal sem, da se utrdimo ob vznožju klina in si uredimo primerne zaklone, ter poslal bersaljerja Colleonija, da preveri, ali je 4. stotnija na moji levi strani uspelo odpreti v žičnih ovirah kakšno vrzel. Čez nekaj časa se je vrnil z odgovorom, da 4. stotnija tam sploh ni, da ni prodrla, marveč se je umaknila. Takoj sem razumel, da je postal moj položaj dokaj kočljiv, zato sem majorju poslal sporočilo o razmerah in ga prosil za nasvet. Medtem je krogla zadela v desni bok edinega častnika, ki mi je še ostal, podporočnika Domenica Cantoneja. Skušal sem z umikom in večkrat ukazal skupinam po osem, deset bersaljerjev, da se eden po eden umaknejo na varno, toda že po nekaj korakih so vsi padli. Čeprav

smo se že zgodaj zjutraj odločili, da počakamo na položajih do noči, smo vendarle upali, da nam bodo naši v tej strašni zagati priskočili na pomoč. Sovražnik nas je nekaj časa pustil pri miru, potem pa se je zaslišal večkratni klic v italijanščini: »Poberite ranjence, ker ne bomo streljali na vas!« Presenečen od te velikodušnosti sem naročil dvema bersaljerjema, da pobereta ranjenca in se potem umakneta na varno. Brž ko sta stopila naprej, sta padla pod streli in takoj se je zaslišal glas: »Kdor gre nazaj, je mrtev. Zdaj ste vsi v naših rokah. Ranjence morate prinesiti k nam in se vsi vdati.« Potem smo zagledali avstrijskega vojaka, ki je stopil iz strelskega jarka in se napotil proti nam. Neki bersaljer je pomeril in ga ustrelil. Tedaj se je zgodil pokol. Sovražnik je s strojnico spet divje udaril po nas, a mi smo mu bili brez zaklonov in obrambe prepuščeni na milost in nemilost. Obenem nas je v polno tolklo sovražnikovo topništvo, postavljeno na pobočjih Javorščka. Ta nepotrebni pokol je trajal malo časa, kajti prestrašeni preživeli bersaljerji so, odločeni, da se predajo, vstali in začeli vpiti »dosti, dosti!« Sovražnik je prenehal s smrtonosnim ognjem in pokazal na prehod med žičnimi ovirami, skozi katerega so se potem podali naši vojaki proti sovražnikovim položajem. Ničesar nismo mogli storiti, da bi to preprečili. Okrog mene in poveljnika 5. stotnije, poročnika Romagnolija, ki se mi

Pogled iz strelskega jarka na Ravelniku proti Bovcu (fototeka Društva soška fronta 1915–1917)

je približal in me povprašal za nasvet, kaj v tem obupnem položaju storiti, je ostala desetina vojakov. Naenkrat smo zagledali sovražnikove oddelke, ki so stopali proti nam s hrbta, s strani Soče in tudi od tam, kjer bi morala biti 4. stotnija. Pobeg ni bil več mogoč, a tudi za kakršen koli odpor ni bilo več možnosti: padli smo v ujetništvo tudi mi ...³

Poleg teh izpovedi, tako rekoč »uradnih«, pogledjmo zdaj še izpoved navadnega vojaka iz istega polka. Giuseppe Garzoni iz Buje (Videm), letnik 1888, je v svojem dnevniku v ne najboljši italijanščini, a jasno in brez nepotrebnih leporečij opisal dramo, ki so jo doživljali italijanski vojaki na večer 17. septembra in v jutru 18. septembra. »... 1., 4. in 5. stotnija so prejele ukaz, da zavzamejo položaje na griču Rovenich,⁴ ki ga je sovražnik močno zasedal in s katerega je nadzoroval vso široko ravnino, po kateri so bili razporejeni naši strelski jarki. Sovražnikova moč je naše poveljstvo napačno ocenilo kot skromno in je zato pričakovalo, da se bomo teh položajev zlahka polastili. Ponoči smo zapustili strelske jarke in se pomaknili do žičnih ovir, ki so bile zelo trdne in globoke okrog 30 m. Naš cilj je bil naprej po-

maknjeni grič, ki se je raztezal od severozahoda proti jugu in ki je bil močno utrjen s tremi pokritimi, od daleč nevidnimi strelskimi jarki. Poleg tega smo bili zaradi dveh gorskih topniških baterij, ene na desni, druge na levi strani, prikovani v strelskih jarkih. Podnevi nisem smel pomoliti glave iz jarka.

Ko so se stotnije približale, je sovražnik okrog 4. ure prižgal žaromete, s pomočjo katerih je lahko opazoval vse naše premike. Prve patrolje s cevmi in želatino so prodrle, podtaknile cevi pod žične ovire in prižgale zažigalno vrstico. Cevi so gromko eksplodirale in vrgle v zrak del tamkajšnjega ogromnega klobčiča žičnih ovir.

Tedaj so častniki dali ukaz za napad. S strašnim bojnim krikom smo se pognali naprej, toda ko smo se znašli nekaj deset metrov pred sovražnikom, ki je bil vse do takrat neopazen in je streljal le z redkimi posamičnimi strelji, se je zgrnila na nas peklenska toča strojníc, ki nas je silila v vdajo ali v iskanje zaklonov. Pod smrtonosnimi rafali smo z lopaticami in nohti kopali v zemljo luknje, da bi se vsaj malo zakrili ...

³ A.U.S.S.M.E., izpoved poročnika Vasca Bivinija.

⁴ Napačen vojakov zapis Ravelnika.

Sovražnik je spregledal naše namene in je ponoči postavil na položaje 18 strojnic, tako da so naše tri stotnije padle v pravo zanko, iz katere je bilo nemogoče uiti.

Ob prvem jutranjem svitu je bil pred našimi očmi prizor obupa. Častniki so nas bodrili, toda bili so še bolj obupani kot mi. Ko se je zdanilo, se je našim očem ponudil strašljiv prizor. Ranjenci so stokali in klicali na pomoč. Mi se nismo mogli ganiti, da bi jim pomagali. Videli smo, da so Avstrijci iz strelskih jarkov merili na nas, in če se je kdo premaknil, so ga takoj zasuli s krogli. In na to razdaljo je bilo težko zgrešiti. Bila je to tragična in obupna izkušnja 6. bersaljskega polka, ki je v štirih mesecih na prvi bojni črti poznal le zmage.

Proti 6. uri zjutraj, 18. septembra, je avstrijski vojak v italijanščini zavpil: »Bersaljerji, vdajte se!« In naši so odgovorili z ne. Potem je zavpil še enkrat. Ker se ni nihče vdal, se je začela strašna tragedija, ki bo vsem preživelim ostala v trajnem spominu. Streljalo je topništvo in strojnice, v kratkem času je bilo vsepovsod polno mrtvih in ranjenih.

Avstrijci so spet ustavili ogenj in nam rekli: »Vdajte se, poberte svoje ranjence in jih prenesite sem. Ne umrite tako. Sami vidite, da nimate izhoda.« Ranjenci so začeli vpiti: »Tovariši, vdajte se, ker se sicer ne bo nihče rešil.«

Bili so to klici groze, ki bi se jih usmililo še kamnito srce. Začela se je torej predaja. Odšli smo brez orožja in nosili s seboj ranjence. Avstrijci so stopili iz strelskih jarkov z nosili, nam pomagali in zagotavljali, da ne bodo streljali. Ko smo prispeli na sovražnikovo bojno črto, so nam tamkajšnji vojaki in častniki segli v roke ter ravnali z nami prijazno in viteško.⁵

Kot smo že spoznali, je bil eden od preživelih v tem napadu bersaljer Lorenzo Staderini.⁶ V njegovih pismih v dneh 20., 22.

in 24. septembra, poslanih očetu in materi, je na svoj način opisal ta tragična dneva in pri tem celo prelisčil cenzuro, ki je pogosto pregledovala vojaško pošto. Najbrž teh pisem na srečo niso izbrali za pregled ali pa so bila predana zaupnemu sobojevniku, ki je odhajal na dopust in jih je vtaknil v poštni nabiralnik izven območja vojaške cenzure.

... Do danes sem bil v strelskem jarku. Borili smo se kot pravi junaki. Polk je dobil svoje. O njih iz Borga⁷ ne vem nič, toda mislim, da so dobili pošto.⁸ Dragi očka, imel sem srečo, vse krogle so švignile mimo mene, a se me niso dotaknile. Veliko poljubov od vašega dragega sina in moža Lorenza. Oni iz Borga so lažje ranjeni. Obdržite to zase. Skoraj ves bataljon v ujetništvu, bodite tiho.

Na koncu pisma je Lorenzo želel izraziti, da se je dan končal z bridkim porazom (»skoraj bataljon v ujetništvu«), a domačim priporoča, da to novico obdržijo zase. Drugo pismo, najbrž od 22. septembra, je že bolj podrobno: ... Mnogi dvomijo, da so bili v bitki od 18. septembra zajeti ujetniki, zaradi česar je bil polk potem onečaščen in so nam za kazen odvzeli perje.⁹ Jaz sem izgubil tudi klobuk. Ko sem se umikal, so okrog mene žvižgale krogle in ga nisem utegnil pobrati. Ne vem, ali so oni iz Borga teže ranjeni in je ubogi Pesci v ujetništvu ...

Drugo pismo, ki omenja neuspeli napad 18. septembra, je datirano s 24. septembrom: ... Preden se je zdanilo, sta se dva bataljona pomaknila preveč naprej. Sovražnik ju je videl in ju pustil napredovati, nato pa jih je zaprl v ogenj šestih strojnic in skoraj vse zajel. Mrtvih in ranjenih ni bilo dosti, kajti sovražnik je bil sočuten. Zdaj so poslali še 12. bersaljski polk, toda mislim, da je sovražnik zajel tudi njegovi dve stotnji.¹⁰

Tudi Renzo Dalmazzo nam je o teh dnevih zapustil pričevanje, ki pa se precej razhaja z izpovedima Giuseppeja Garzonija in

⁵ Giuseppe Garzoni, Giuseppe Bernardis, *La Guerra vissuta: diari e memorie da Buja* (Doživeta vojna: dnevniški zapisi in spomini iz Buje, uredil Lucio Fabi, Associazione Culturale El Tomât, Persico Edizioni, 2008, pag. 49–50).

⁶ Bersaljerja Lorenza Staderinija iz Toskane omenja že prvi del članka z istim naslovom avtorja Mitje Jurna, objavljenega v reviji Na fronti št. 14 (opomba urednika V. A.).

⁷ Verjetno njegovi sobojevniki, toskanski rojaki iz kraja Borgo Toscano (op. ur. V. A.).

⁸ Ta izraz (»dobili pošto«) je posrečen Staderinijev poskus preslepitve cenzure, da mu ni bilo treba omenjati »bojnih izgub«.

⁹ Bersaljerji so spadali v elitnejše enote italijanske vojske in so se od drugih ločevali tudi po perjanici, ki je krasila njihove klobuke (op. ur. V. A.).

¹⁰ *Vostro Aff.mo Figlio e Sposo* (Vaš ljubeči sin in mož), Pisma s fronte vojaka Lorenza Staderinija, zbral in uredil vnuk Sergio Staderini, Accademia Valdarnese del Poggio, 2018, str. 27, 29 in 32.

Prebiranje vojnega plena na Ravelniku (fototeka Društva soška fronta 1915–1917)

Lorenza Staderinija. ... *Neizbežna usoda je gnala 6. bersaljski polk proti gričema Ravelnika in Ravnega laza, odlično utrjenima od vznožja do vrha s prikritimi betonskimi kavernami, zavarovanima s trojnimi vrstami zelo gostih, od šest do osem metrov globokih žičnih ovir in z mogočnimi topovi v kavernah. Bilo je usojeno, da bo bovška kotlina vrelec vseh obupov in žrtvenik bersaljske divizije.*¹¹ Opis utrjenih avstro-ogrskih položajev je zanimiv, toda o neuspelem napadu in predaji 350 bersaljerjev ni v njem niti besede.

Tudi avstro-ogrška stran je ta dneva preživljala tragično in napeto. Branilci iz enot 44. domobranske pehotne divizije so bili v nezavidljivem položaju, toda ob pomoči topniških baterij, havbic in možnarja Škoda 30,5 cm, postavljenega v Fužinah, jim je uspelo zaustaviti italijanski prodor. Silovito italijansko topniško obstreljevanje je uničilo avstro-ogrške položaje na grebenu Ravelnika in na vsem vzhodnem robu bovške kotline ter manjše postojanke na prvi bojni črti. Avstrijski zapisi omenjajo pravi čudež, da so se branilci ubranili, kajti njihove položaje so držale samo stotnije 21. domobranskega pehotnega polka¹² in polstotnija 20. lovskega bataljona.¹³

Uganka se je kmalu razjasnila. Ko pridemo v Bovec, je treba samo prehoditi mestece in kmalu se na severovzhodu pred nami pojavi Ravelnik. Videti je kot majhna vzpetina, ki na naraven način zapira dolino in se na levi strani povezuje s pobočji Rombona, na desni pa Javorščka. Avstrijci so za to vzpetino uporabljali imeni *Kleine* (mali) in *Große* (veliki) Ravelnik. Temu dvignjenemu gozdnatemu svetu je narava namenila vlogo zapore. Avstrijci, pravi mojstri za koriščenje terena za obrambne namene, so samo izkopali strelski jarek pred gričem in potem utrdili vrh z globokim jarkom, v katerega so postavili strojnice Schwarzlose. Tako je bilo skoraj nemogoče prodreti do vršne kote 519. Ob vsem tem je bila vzpetina videti kot srednjeveški grad z obrambnim jarkom. Manjkala je samo voda, toda namesto nje so bile tu strojnice. Sčasoma so uredili še prostor za sedež bataljona, topniško opazovalnico in barake za moštvo in rezerve. Zgradili so tudi dodatne obrambne strelske in povezovalne jarke.

V teh dneh poznega poletja je Ravelnik zasedal častnik Dörrer s svojimi vojaki. Njegovo pričevanje je bilo skoraj odgovor na pričevanje bersaljerja Giuseppeja Garzonija: ... *17. septembra se je sovražnik pognal v napad naših položajev in le ob 10.*

¹¹ Renzo Dalmazzo, *I bersaglieri nella guerra mondiale* (Bersaljeri v svetovni vojni), L. Cappelli Editore, 1934, str. 58.

¹² 21. domobranski pehotni polk (nem. *Ladnwehr-infanterieregiment Nr. 21*) iz St. Pöltna, glavnega mesta dežele Spodnja Avstrija (op. ur. V. A.).

¹³ 20. lovski bataljon (nem. *Feldjägerbataillon Nr. 20*) je imel naborni sedež v Trstu, sedež garnizije pa v Krminu. Polovica njegovega moštva je bila slovenskega rodu (op. ur. V. A.).

uri zvečer je topniški ogenj pojenjal. Proti polnoči smo slišali strele in vpijte na levi strani položajev. Naši žarometi so osvetljevali vso fronto in videli smo, kako so se Italijani približevali in potem planili proti žičnim oviram. Brezupno so jih skušali prekoračiti. Kakšen je padel, drugi je obtičal na ovirah. Naši so jim klicali in jih nagovarjali k predaji. Poveljnik ene od naših stotnij, Furlan po rodu, jih je nenehno klical kot brate, jih rotil, da naj se vdajo, in se jim predstavljal kot rojak. Italijani so v strašnem strojničnem ognju omahovali in vpili, da se bojijo svojega poveljnika. Da bi nas prepričali, so metali ob tla puške. Našim je bilo ukazano, da prenehajo z ognjem, in potem so Italijani eden za drugim v skupinah prešli na našo stran. Predali so se tudi mnogi častniki. Nekateri med njimi so bili ranjeni. Niso imeli možnosti vrnitve, ker bi jih sicer zadelo naše topništvo, a bili so tudi na dosegu lastnih strojnic.

Bili smo prepričani, da bi se lahko predal ves polk, toda naše topništvo, ki bi jim lahko preprečilo umik, je bila obveščeno prepozno. Napadi so bili odklonjeni. Število ujetnikov, vojakov in častnikov je bilo okrog 400. Po izjavah ujetnikov so Italijani ta in prejšnji dan imeli od 500 do 600 mrtvih in ranjenih. Gledali smo ujetnike, ki so se v skupinah gnetli za skalnatim klinom griča. Bili so fantje črnih in kostanjevih las, nizke rasti, med dvajsetimi in tridesetimi leti starosti. Niso bili videti utrujeni, toda bili so lačni in dišal jim je naš tobak. Nosili so zeleno sive uniforme s suknjiči dvorednih gumbov. Njihova oblačila so bila skromna, prav tako njihova obutev, običajni vojaški čevlji z vezalkami. Na glavah so nosili klobukom podobna pokrivala, obrobljena z usnjem in okrašena z velikim šopom perja. Imeli so oznake s številko enote, ki so ji pripadali. Nekateri so nosili kar pletene baretke. Opazili smo, da je skoraj vsem manjkalo kaj od opreme. Prešteli smo skoraj 400 ujetnikov, med njimi tudi tri častnike.¹⁴

Zvečer so Avstrijci zažgali Čezsočo, Bovec in Dvor. Italijani so v povračilo zažgali ob vznožju Svinjaka vasico Kal-Koritnico. 9. bersaljerskemu polku je uspelo obstati na pobočjih Javorščka in zasesti področje proti Jablanci, toda v celoti ni opravil nalog poveljstva. XXXIX. bataljon 11. bersaljerskega polka je zasedel streliški jarek na zahodnem pobočju. 19. septembra so prodor

na Javoršček prekinili, ker so dosegli le skromne rezultate. Tudi na tem področju se je tamkajšnji teren pokazal kot nadvse ugoden za obrambo. Na splošno je načrt operacij na avstro-ogrsko obrambne položaje v bovški kotlini dosegel le pičle rezultate.

V akcijah od 24. do 28. avgusta so italijanske enote le prešle Bovec in ustje Slatenika pri Čezsoči, toda septembra so že utrdili svoje položaje na severu in vzhodu kotline, medtem ko so množični napadi proti zapori Ravni laz–Ravelnik–Humčič samo oprasnili avstro-ogrsko obrambo, a italijanskim poveljstvom dali vedeti, da je ta na teh točkah dobro zastavljena. Za avstro-ogrsko poveljstva je bila obramba na vzhodu bovške kotline ključnega pomena za vso alpsko fronto Zgornjega Posočja. Boji v tej dolini so se nadaljevali vse do 24. oktobra 1917, toda niso nikoli dosegli obsega napadov v septembru 1915.

Poročnik brigade Friuli, Giovanni Alessandro Polidoro, je prišel v Bovec v juliju 1917. Krenil je iz Čedadada in se potem preko Stupice, Robiča, Kobarida, Trnova, Seprenice in Žage napotil v Bovec. Sočo je prešel po ozkem mostu pri Žagi, ko je že začel padati mrak. *V dveh vrstah tiho nadaljujemo svojo pot ob desnem robu ceste. Hiše, mimo katerih smo hodili, so vse v ruševinah ... Slišim žuborenje vode. Soča je ... Končno se nastanimo v baraki za rezerve ... 19. julij 1917. Lepo! Sijajno! To so bile moje prve besede, ko sem zjutraj stopil iz barake. Čudovita pokrajina! Razen Rombona, visoke gore, polne prepadov, sten in melišč, so mi bila neznana imena vrhov, ki so obdajali kotlinu. Nisem imel nobenega zemljevida.*¹⁵

Ta zapis nam razodeva, da italijanski častniki nikakor niso poznali fronte, na kateri so se morali boriti. Nasprotno pa je bilo na avstro-ogrski strani proučevanje zemljevidov in krajev spopadov tako bistvenega pomena kot taktično usposabljanje.

Na poveljstvu bataljona, nameščenem v kaverni, so poročniku Polidoro opisali položaj na fronti. *Povedel me je pred topografsko skico, obešeno na zadnjem zidu. Prostor so razsvetljevale sveče. »Vidite,« pravi major in pokaže s palico, »na severu stoji Rombon, visok več kot 2000 m, a pod*

¹⁴ Vasja Klavara, *Plavi križ, Soška fronta Bovec 1915–1917*, Lipa, Koper, 1991, str. 11.

¹⁵ Giovanni Alessandro Polidoro, *Il memoriale di uno studente, dal 1915 all'attacco dei gas a Plezzo il 24 ottobre 1917* (Spomini študenta, od leta 1915 do plinskega napada 24. oktobra 1917), Gaspari Editore, 2016, str. 96.

Bersaljerji, zajeti na Ravelniku 17. in 18. septembra 1915 (fototeka Društva soška fronta 1915–1917)

njim Čukla, nekoliko nižja gora. Na vzhodu se s svojo konico dviguje Svinjak. Pod njim leži Ravelnik, ki je tisti mali grič, ste ga videli, poročnik? Tisti, ki stoji nasproti bataljona. Z njega Avstrijci nadzorujejo vse. Tu, na desni strani, na levem bregu Soče, se vzpenjata Mali in Veliki Javoršček. Proti jugu se razteza Polovnik, ki s Stolom in Kaninom tvori sotesko pri Žagi. Črto, ki se skoraj navpično spušča do kote 1100, držijo alpinci. Držijo jo tudi od te kote vse do Soče.»¹⁶

Majorjev opis italijanske prve frontne črte je podoben stanju fronte v septembru 1915. Razen izgube Čukle 12. februarja 1916 in njenega ponovnega zavzeta 10. maja 1916 fronta na Bovškem kljub večkratnim napadom na Rombon in Javoršček ni doživela omembe vrednih strateških sprememb. Na tem alpskem področju vojaki niso umirali samo od orožja, marveč pogosto od surovih vremenskih vplivov, tipičnih za visokogorski svet. Vojak Giuseppe Chinaglia, rojen 26. marca 1887 v Fratti Polesine v pokrajini Rovigo, je kot vojak 11. bersaljerškega polka umrl 12. novembra 1915 od mraza in snežne-

ga meteža v strelskem jarku na Javorščku.¹⁷ Gre za tipičen primer podhladitve in verjetno tudi suhe gangrene, pri kateri so spodnje okončine zaradi pomanjkanja kisika in posledično oteženega krvnega obtoka postajale rubinaste, potem vijoličaste in na koncu črnorjave. V takih primerih je bila edina rešitev amputacija mrtvega dela uda, da bi s tem preprečili zastrupitev krvi. Amputaciji je sledilo zdravljenje s sodijevim hipokloritom (varekina) in z antistreptokoknim serumom, ki je ob odsotnosti antibiotikov omogočal dobro dezinfekcijo. Toda na žalost vse to ni pomagalo bersaljerju Giuseppeju Chinagli kot tudi ne številnim italijanskim in avstro-ogrskim vojakom med boji v Zgornjem Posočju.

Vojna, surova narava in tudi nesrečni položaji so povzročali gorje, kot je zelo dobro razvidno iz pisma, ki ga je 23. oktobra 1915 napisal Lorenzo Staderini. *Tu je obramba frontne črte zelo otežena, kajti smo pod grebenom, s katerega nas Avstrijci obstreljujejo z granatami, ki dvigujejo velike kamne. Gorje nam, če se bo začelo slabo vreme, ker smo na prostem. Ponoči nam prinašajo*

¹⁶ Prav tam, str. 96–97.

¹⁷ Ta dokument izhaja iz katalogizacije raziskovalca vojaške zgodovine dr. Alberta Burata iz Guardie Venete (Rovigo), ki jo je ta opravil v dokumentarnem centru vojaškega odseka v Padovi.

Bersaljerji, zajeti na Ravelniku 17. in 18. septembra 1915 (fototeka Društva soška fronta 1915–1917)

potrebno, toda podnevi ne smemo dvigniti glav in tudi svoje potrebe opravljamo s težavo, kajti sovražnikovi strelski jarki so oddaljeni samo 100 m od nas ... Pišem vam to pismo, skrčen v nekem kotu kot piščanček, ki je zagledal sokola.¹⁸

Ko se primerja s piščančkom, Staderini skoraj vzbuja nežno pomilovanje lahke žrtve avstrijskega sokola. Iz teh nekaj besed vrlega kmeta lahko razberemo razmere, v katerih so morali preživeti in se boriti italijanski vojaki na fronti Zgornjega Posočja.

Smrtna sled septembrskega napada je privedla do tragičnega konca. 25. oktobra 1915 je odjeknil strel pištole v Žagi, v neposrednem zaledju bovške fronte. Ko so pritekli bersaljerji, so zagledali na tleh pred seboj truplo. Bil je major 6. bersaljerskega polka, Giovanni Battista Veglia. Vsi so obstali kot okameneli. Rana na desnem sencu ni potrebovala pojasnila. Na kartico umrlega so kot vzrok smrti zapisali »vojno nesrečo«, toda v zgodovinskem poročilu 6. bersaljerskega polka se je pojavila

beseda »samomor«. 29. oktobra so tri hladne vrste v časopisu obvestile prebivalce Maiola¹⁹ o usodi njihovega rojaka: *Prispela je vest o vojni smrti viteza Giovannija Battiste Veglie, majorja bersaljerjev in župana Maiola, njegovega rodnega kraja.*

Posmrtno ostanke so pokopali na malem pokopališču v Srpenici, a po vojni (pokopališče so ukinili leta 1936) so jih prenesli v kostnico v Kobaridu, kjer počivajo v niši št. 4075. Major Veglia verjetno ni mogel vzdržati nakopičenih napetosti, nakopičenih v teh dveh dneh bojev, ki so bili neuspešni in tragični za njegove bersaljerje. Ker se ni mogel pomiriti s tem pokolom, je vzel slovo od tega sveta.

Toda za njegovo skrajno dejanje bi lahko bila še drugačna oziroma dodatna razlaga. Po zaslugi prijatelja Guida Allineyja sem v trenutku, ko je bil ta članek že v pripravi za tisk, našel še en kamenček v mozaiku te žalostne zgodbe. V knjigi Brune Bianchi,²⁰ ki govori o vojni živčnosti, je Guido zasledil nekaj

¹⁸ *Vostro Aff.mo Figlio e Sposo*, str. 34.

¹⁹ Maiola, kraj v pokrajini Riminija (Emilija-Romanja) (op. ur. V. A.).

²⁰ Bruna Bianchi, *La follia e la fuga. Nevrosi di guerra, diserzione e disobbedienza nell'esercito italiano (1915–1918)* (Norost in beg. Vojna živčnost, dezertstvo in neposlušnost v italijanski vojski), Bulzoni Editore, Rim, 2001, str. 431.

Poseben vojni spominek avstro-ogrskega vojaka. Dve kokardi za bersaljerski klobuk in torbica iz tkanine, verjetno sešita iz kosa uniforme. Priloženi listek pojasnjuje vse: 18. 9. 1915 je narednik Kasparek na Ravelniku pri Bovcu te predmete odvezel italijanskemu bersaljerskemu častniku. (iz zbirke Radovana Grešaka)

vrstic, ki se nanašajo na majorja Veglio: *Leta 1915 je moral major Veglia kot poveljnik 4 stotnij za vsako ceno zasesti pomemben grič Ravelnik pri Bovcu. Prva stotnija se je vrgla preko žičnih ovir, a je bila uničena, četrta je obtičala v jarku pred ovirami, prepuščena sovražnikovemu ognju, a tudi ostali stotniji sta utrpeli ogromne izgube in se razkropili. Major se je skril v neki jarek, ne da bi vodil napad. Ko so ga ovadili sodišču IV. armadnega korpusa, da je zapustil poveljstvo, se je ubil, preden se je začel proces.*

To je ena od številnih zgodb, v katerih so glavno vlogo igrali s perjem okrašeni pešaki. Retorika, ki jo je v dvajsetih letih in v prvih letih po vojni postavil režim, je razprostrla zlati plašč nad temi krutimi dejstvi. Ildebrando Fiocca²¹ je leta 1929 zapisal: *Vrnimo se v mislih v Goito.²² K izvorom! Ko je zletel v zrak most na Minciu, so vojaki, okrašeni s peresi, prihiteli k reki, a so se morali ustaviti na prodišču desnega brega, na prostem in pod natančnim ognjem topov in pušk, ki je tolkel iz Giraffe ... Odločno jih je ustavila surovost snovne ovire ... dokler ni Guastonijeva izjemna drznost duha pre-*

magala nepremično snov! To je bila resnično prva potrditev bersaljerskega duha!

Taki so se bersaljerji – nič več in nič manj – hoteli pokazati tudi v letu 1915, ko so se spopadali s prvimi ovirami in strelskimi jarki, na katere so naleteli na svoji poti, zaupani njihovi drznosti. Morali so premagati hudo oviro z močjo svoje vere, s pogumom in zaupanjem, ki so mejili celo na domišljavost, ter s strastjo najodličnejših italijanskih državljanov. Toda vemo, da snovna ovira tokrat ni bila obvladljiva in premagljiva v kratkem času, treba je bilo vztrajati, zamenjati zagnanost z vztrajnostjo. Toda tako zagnanost kot vztrajnost oblikuje ista vera. Skratka, bersaljerjem je poleg prirojene gorečnosti oživel najskromnejši, toda dejaven duh mračnega žrtvovanja, ki je presegal meje nemogočega.²³

Ti stavki se skrbno izogibajo omembe smrti, ki so jo pa bersaljerji pogosto srečevali na fronti. Vse to bi lahko strnili v stavek: *Kadar je bilo dano vse, še ni bilo dano dovolj.*

Iz italijanščine prevedel Vinko Avsenak.

²¹ Italijanski visoki častnik in poveljni vojni publicist (op. ur. V. A.).

²² Mesto v pokrajini Mantova, znano po italijanski osamosvojitveni vojni v letu 1848 (op. ur. V. A.).

²³ Ildebrando Fiocca, *Le nobili fanterie*, Libreria del Littorio, Rim, 1929, str. 110 in 111.

STOTNIK GUSTAV SONNEWEND – JUNAK HRIBA SV. MARKA

Renato Podbersič ml.

Uvod

V naši reviji smo že predstavili posamezne častnike judovskega rodu, ki so se odlikovali tudi na soški fronti. Naj omenimo samo žalostno zgodbo podmaršala Johanna Georga Franza Friedländerja (1882–1945), ki je svoje življenje končal med prisilno evakuacijo iz uničevalnega taborišča Auschwitz. Tokrat pa bomo spoznali bojne uspehe stotnika Gustava Sonnewenda (1885–1960), ki se je odlikoval v naših krajih med deseto soško ofenzivo spomladi 1917. Njegova zgodba, ki se je med drugo svetovno vojno srečno končala, je bolj izjema kot pravilo.

Mitologija in zato tudi sovraštvo do Judov sta »od vedno« prisotna v evropski zavesti, pogosto že samo zaradi tega, ker so Judje skozi zgodovino ohranjali močno etnično-religiozno identiteto v okoljih drugih etničnih skupin. Verskim predsodkom in nepoznavanju njihovega »čudnega« jezika pa so se pridružili še stereotipi o drugačnosti in nepoštenosti Judov, skopuštvu in oderuštvu. Pravzaprav je antisemitizem že stalnica v evropski družbi. Razsvetljenstvo je v drugi polovici 18. stoletja prineslo Judom v zahodni in srednji Evropi krizo identitete. Veliko Judov, še posebej v vojski, je zavrglo staro tradicionalno pojmovanje judovstva ter stopilo na pot emancipacije in asimilacije.¹

Mlada leta

Gustav Sonnewend se je rodil 10. marca 1885 v bukovinski prestolnici Černovice (*Czernowitz*). Oče Ferdinand Sonnewend, rojen leta 1843 v Prostějovu (*Prossnitz*) na Moravskem, je bil polkovni zdravnik v 41. pehotnem polku, mati Kamilla Maria se je kot Krampla rodila leta 1858 na Ogrskem. Najverjetneje zaradi boljših možnosti v vojaški karieri je oče Ferdinand prestopil v rimskokatoliško vero. Poročila sta se leta 1880 v katoliški cerkvi v kraju Nagyszőlős, danes Vinohragyiv v Ukrajini, ko je Ferdinand kot vojaški zdravnik služboval pri 3. pehotnem polku nadvojvode Karla. Veliko avstro-ogrskih Judov namreč najdemo med rezervnimi častniki, sorazmerno največ pa med vojaškimi zdravniki in v vojaških administrativnih službah.² Gustava so 5. aprila 1885 krsti-

Za objavo fotografije uredništvo Sistory ni prejelo dovoljenja.

Gustav Sonnewend (1885–1960)

(vir: *ÖstA/KA, Pers, Quall, Ktn. 3260, Sonnewend Gustav*)

li v katoliški cerkvi v Černovicah. Odražal je vso zapleteno stvarnost podonavske monarhije. Rojen na skrajnem severovzhodu habsburške monarhije je kar nekaj mladih let preživel v Avstrijskem primorju, torej je te kraje spoznal že veliko pred začetkom spopadov na soški fronti. Oče Ferdinand se je namreč kot vojaški zdravnik z družino precej selil in se po službovanjih v Tuzli in Zadru spomladi 1903 ustalil v Trstu. Kot višji štabni zdravnik I. razreda je postal poveljnik tamkajšnje garnizijske bolnišnice št. 9 (*Garnisons-Spital Nr. 9 Triest*). Ferdinand Sonnewend se je upokojil kot generalštabni zdravnik leta 1903, umrl je 30. maja 1912 v Gradcu.³

¹ Več o tem: Erwin A. Schmidl, *Juden in der k.u.k. Armee 1788–1918*, Eisenstadt, 1989; Istvan Deak, *Gli ufficiali della monarchia asburgica*, Editrice Goriziana, Gorica, 1994; Jean Nouzille, *L'Antisemitisme dans l'armee Austro-Hongroise*. V: *Austriaca*, št. 57: Antijudaïsme et antisémitisme en Autriche du 17e au 20e siècle, Rouen, 2004.

² Schmidl, *Juden in der k.u.k. Armee*, str. 73–76.

³ *Schematismus für das k. u. k. Heer und für die k. u. k. Kriegs-Marine 1901*, Dunaj 1900, str. 1052; *Grazer Volksblatt*, 31. maj 1912, str. 4.

Mladi Gustav je obiskoval pet razredov nemške ljudske šole v Trstu in štiri razrede nemške realke v Gorici, leta 1901 pa se je vpisal v pehotno kadetsko šolo v Trstu in jo uspešno zaključil 18. avgusta 1904. Kot kadet-častniški namestnik (*Kadett-Offiziersstellvertreter*) je službo nastopil v celovškem 7. pehotnem polku (IR 7), in sicer v garnizonu v Gradcu. Ko je leta 1904 nastopil službo v tem polku, slovenščine še ni znal, a ker je bila tudi ta polkovni jezik, so mu dali tri leta časa, da se je nauči. Potreben izpit iz slovenščine pa je uspešno opravil že čez dve leti. Vojaške oblasti so tudi sicer zabeležile njegovo poznavanje jezikov. Poleg nemščine, maternega jezika, je za službene potrebe govoril še hrvaščino, italijanščino in slovenščino. Novembra 1906 je napredoval v poročnika. Predpostavljeni so zabeležili tudi njegovo poznavanje avstrijskih dežel, mladi poročnik je očitno dobro poznal Štajersko, Koroško, Kranjsko, Primorsko, Istro in Dalmacijo. Leta 1911 je bil premeščen v 72. pehotni polk (IR 72)⁴ v Tuzli, kjer je napredoval v nadporočnika (*Oberleutnant*), leto kasneje pa ga najdemo v Dubrovniku. Sonnewend je po končanem telegrafskem tečaju do začetka prve svetovne vojne služil kot telegrafski častnik v II. bataljonu 72. pehotnega polka, razporejenega v Boki Kotorski.⁵

Na začetku prve svetovne vojne je Sonnewend poveljeval telefonskemu oddelku 4. gorske brigade. Sodeloval je v ofenzivi proti Srbiji (Šabac, Valjevo), kjer je bil tudi ranjen. Od decembra 1914 do maja 1915 je bil referent za telegrafijo v poveljstvu balkanskih sil (*Kommandos der Balkanstreitkräfte*), nato pa armadni načelnik za telegrafijo za Bosno, Hercegovino in Dalmacijo. Po napredovanju v čin stotnika 1. julija 1915 je Sonnewend 15. novembra 1915 prevzel poveljstvo v IV. bataljonu 39. črnovojniškega pehotnega polka (K. k. Lst. B. IV/39), ki so ga v glavnem sestavljali dunajski veterani. S to enoto je ostal do konca vojne. Predstojniki so ga redno označevali kot »sposobnega in zanesljivega bataljonskega poveljnika«. Omenjeni črnovojniški bataljon je sodeloval pri osvajanju Srbije in Črne gore. Dunajski črnovojniki so januarja 1916 bili hude boje tudi na Lovčenu in se 9. januarja 1916 še posebej izkazali pri napadu na pomembno

koto Bjeloš. Sredi maja 1916 pa je bataljon prispel na soško fronto in se namestil na rezervnih položajih pri Doberdobu.⁶

Na soški fronti

Stotnik Sonnewend je veljal za priljubljenega častnika pri podrejenih možeh in je s svojo enoto sodeloval v vseh nadaljnjih soških ofenzivah, od 6. do 12., torej do preboja pri Kobari-du jeseni 1917. Njegov bataljon je od prihoda na soško bojišče v glavnem deloval na bojišču okrog Gorice. Pred padcem mesta avgusta 1916 ga najdemo pri Pevmi in Podgori, v jesenskih bojih 1916 pa v jarkih na gričevju vzhodno od Gorice. Kot polkovna rezerva je počival v okolici Črnič in Oseka. Formalno je stotnik Sonnewend do konca vojne ostal pripadnik IR 72.⁷ Za svoje poveljevanje je prejel vrsto odlikovanj, tudi dve zlati medalji za hrabrost za častnike (*Goldene Tapferkeitsmedaille für Offiziere*). Največjo slavo pa sta mu prinesla uspešen protinapad in obramba hriba Sv. Marka nad Šempetrom pri Gorici med 10. soško bitko, v prvih junijskih dneh leta 1917.

Italijanska vojska je po polletnem zatišju odločno krenila v ponoven napad in sprožila prvo ofenzivo v letu 1917 (12. maj–5. junij). Do maja 1917 je dobila sveže, na novo vpoklicane vojake in se tako zelo okrepila. Napad si je zamislila v treh fazah. Najprej je s topništvom obstreljevala celotno fronto, potem pa je sledil silovit napad na hribe vzhodno od Gorice (Sv. Danijel, Sv. Gabrijel, Sveta Gora, Vodice, Kuk), ki so branili vstop v Vipavsko dolino. Na Krasu so si Italijani prizadevali zavzeti avstro-ogrske položaje med Grmado in Trsteljem, ki so zapirali pot do Trsta. Toda tudi avstro-ogrska vojska je kazala svojo moč, z vzhodne oziroma ruske fronte so namreč prišle na pomoč številne enote, kajti tamkajšnje razmere so se po februarški ruski revoluciji umirile. Italijanski napad se je začel s silovitim topniškim obstreljevanjem, ki je trajalo kar tri dni. Ponoči drugega dne so Italijani napadli Sveto Goro in jo zasedli, toda le z enim samim bataljonom, zato so jih avstro-ogrski vojaki nato s protinapadom pregnali. Na Vodica, severno od Svete Gore, sta se obe strani vkopali vsaka na svoji strani hri-

⁴ 72. pehotni polk (*Infanterie-Regiment Nr. 72*) je imel naborni okraj polka v Bratislavi, več kot polovico moštva so sestavljali Slovaki.

⁵ Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv (ÖstA/KA), Pers, Quall, Ktn. 3260, Sonnewend Gustav; ÖstA/KA, Militär-Schulen, Karton Nr. 1066, Triest, 1904. Za posredovane dokumente iz dunajskega Vojnega arhiva se zahvaljujem prijatelju in zgodovinarju dr. Mihi Šimcu.

⁶ ÖstA/KA, Pers, Quall, Ktn. 3260, Sonnewend Gustav; *Ranglisten des Kaiserlichen und Königlichen Heeres*, Dunaj, 1918, str. 128.

⁷ *Ranglisten des Kaiserlichen und Königlichen Heeres*, Dunaj, 1918, str. 695.

*Italijansko obstreljevanje avstro-ogrskih položajev na hribu svetega Marka
(fototeka Društva soška fronta 1915–1917)*

ba. Druga faza bojev se je začela 23. maja 1917, ko so Italijani napadli na Krasu in zasedli Kremenjak (236 m), Trnič (247 m), Srnjak (240 m) in Županov vrh (237 m). Toda avstro-ogrška vojska je 4. in 5. junija 1917 s protinapadi ponovno zavzela izgubljene položaje na Krasu in se utrdila na črti Flondar–Frnaža–Veršič. V protinapadu je zajela več kot 10.000 italijanskih vojakov, izmučenih in naveličanih bojev. Izgube napadalcev so bile ogromne, saj je bilo iz boja izločenih kar 132.000 vojakov, medtem ko so branilci izgubili 52.000 vojakov.⁸

Poveljstvo 58. pehotne divizije je v boje poslalo tudi popolnjen IV. bataljon 39. črnovojniškega pehotnega polka pod poveljstvom stotnika Sonnewenda, ki se je 14. maja 1917 ob štirih zjutraj odpravil na položaje iz Oseka in po pohodu čez Ajševico in Rožno Dolino zasedel položaje na Grčni (Grazigna), severovzhodno od Gorice. Med 10. soško ofenzivo je skupaj z IR 96, IV/28, FJB2, Lst.B. 75 in 4. komp/Sap.B.6 sestavljal 5. gorsko brigado 58. divizije.

15. maja je italijansko topništvo v zgodnjih popoldanskih urah začelo močno obstreljevati položaje branilcev, zato se je večina posadke umaknila v kaverne. Topniško obstreljevanje je trajalo do večera, nato je spet izbruhnilo uro pred polnočjo in se nadaljevalo do jutranjih ur 16. maja, ko so Italijani napadli s plinskimi granatami. Ob sedmih zjutraj se je začel italijanski pehotni napad, toda branilec je pod poveljstvo stotnika Sonnewenda uspelo ubraniti položaje okrog kote 126 na Grčni. Dva meseca po koncu teh bojev je ljubljanski *Slovenec* med drugim poročal: *16. maja so zastavili Italijani eno svojih najboljših brigad, Emilio, ki je s priznanja vrednim vzletom naskočila proti Damberju. Dunajska črna vojska je sunek prestregla, vrgla Italijane nazaj in jim otela nad 400 ujetnikov. Redkokdaj so se laški vojaki tako hrabro bili kakor ljudje brigade Emilia. Nobeden se ni hotel udati. Toda naša črna vojska jih je zmogla.*⁹

Italijani so poleg številnih mrtvih in ranjenih imeli zajetih tudi 12 častnikov in okrog šeststo vojakov. Ob tem je brigada Emilia

⁸ Marko Simić, *Po sledah soške fronte*, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1996, str. 144–154; Ministero della Guerra – *l'Esercito Italiano Nella Grande Guerra. Volume IV, Le operazioni del 1917*, Roma, 1940.

⁹ *Slovenec*, 14. julij 1917, O bojih pred Gorico.

Skica Sonnewendovega napada na koto 171
(vir: ÖstA/KA, BA Militär-Maria Theresien-Orden (MMThO) IV S 459, Sonnewend Gustav)

utrpele tako hude izgube, da je postala ponovno operativna šele čez nekaj mesecev. Bataljon stotnika Sonnewenda pa so naslednjo noč poslali v frontno zaledje.¹⁰

Zavzetje kote 171 na hribu sv. Marka

Čprav je bilo težišče italijanskega napada med 10. soško ofenzivo na grebenu Kuk–Vodice–Sv. Gora, so se napadalci srdito zaganjali tudi v hrib sv. Marka (227 m) nad Šempetrom. Pripadniki 1. in 2. polka brigade Re v sestavi italijanske 48. divizije so med 23. in 25. majem 1917 silovito napadali na goriškem odseku soške fronte in zavzeli ključno avstro-ogrsko obrambno koto 171 na severni strani hriba Sv. Marka (227 m) nad Šempetrom. Nujno jih je bilo treba pregnati, saj bi drugače s te pomembne višinske točke nemoteno opazovali in streljali po zadnji avstro-ogrski obrambni črti. Za to nalogo se je stotnik

Sonnewend prostovoljno prijavil v poveljstvu 58. divizije. Za ponovno zasedbo izgubljenih položajev so Sonnewendovemu bataljonu priključili še dve stotniji 2. lovskega bataljona (FJB 2), pionirski (inženirski) vod in nekaj patrolj 16. korpusnega jurišnega bataljona. V noči z 2. na 3. junij 1917 je stotnik Sonnewend izvršil načrtovani napad na koto 171, pol kilometra severno od vršne kote in v jutranjih urah napad uspešno končal. Italijani so razen izgubljenega položaja, ki so ga že začeli utrjevati, imeli precej mrtvih in ranjenih vojakov, zajetih pa je bilo tudi deset častnikov in okrog petsto vojakov. Poznejše osvajanje položajev na Sv. Marku bi bilo možno samo ob podpori mnogo močnejših sil in ob velikih izgubah, ker 58. pehotna divizija poleg Sonnewendovega bataljona ni imela drugih rezerv. Z akcijo stotnika Sonnewenda je bil ohranjen najpomembnejši obrambni odsek XVI. avstro-ogrskega korpusa.¹¹

¹⁰ ÖstA/KA, BA Militär-Maria Theresien-Orden (MMThO) IV S 459, Sonnewend Gustav John R. Schindler, *Isonzo – Il massacro dimenticato della Grande Guerra*, Editrice Goriziana, Gorica 2002, str. 324–325; Oskar von Hofmann, Gustav von Hubka, *Der Militär-Maria Theresien-Orden die Auszeichnungen im Weltkrieg 1914–1918*, Dunaj/Wien 1944, str. 303–304; Gaetano V. Cavallaro, *The Beginning of Futility: Diplomatic, Political, Military and Naval Events on the Austro-Italian Front in the First World War 1914–1917*, vol. 1, Xlibris 2010, str. 332–358.

¹¹ Prav tam.

O hrabri akciji stotnika Sonnewenda je poročalo tudi časopisje na Slovenskem. Ljubljanski *Slovenec* je povzel uradno poročilo: *Od-delki stotnika Sonnewenda so vrgli pri Sv. Marku pri Gorici sovražnika s krepkim sunkom iz njegovega najsrednjšega jarka. Pustil nam je 10 častnikov, 500 mož in 4 strojne puške.*¹² Enako, le v nemščini, je zapisal tudi celjski *Deutsche Wacht*.¹³ Mariborski časopis *Slovenski gospodar* je zapisal, da je stotnik Sonnewend »na višinah vzhodno od Gorice« v bojih 16. maja 1917 Italijanom »zadal občuten poraz«.¹⁴ Dober mesec po koncu bojev na Sv. Marku se je ponovno razpisal ljubljanski *Slovenec*: *Vsi napadi, ki so jih še pozneje izvedli, so bili istotako odbiti. Potrebovali so čas do 23. maja. Da so si opomogli in izmenjali svoje izmučene čete. Ta dan ob 11. uri dopoldne so nastopili k močnemu napadu na koto 171, v čemer so jih podpirali mino- in ognjemetalci. Ob 4. uri popoldne so naskočili v drugič, dve uri kasneje tretjič. Vsi napadi so jim prinesli le izgube in nobenega dobička. Naslednji dan so hoteli še enkrat poizkusiti svojo srečo, toda naša artilerija jim je vzela vsako veselje za naskok. 25. maja so tvegali še en zalet proti Panoviškemu gozdu in Sv. Marku –zadnjega velikega. Boji so tu polagoma zaspali, dokler nismo 3. junija napravili Italijanom velikega presenečenja. Pod stotnikom Sonnewendom je naskočila posebna četa in zopet osvojila naše najsrednješe črte. Razen tega so izgubili Lahi na ujetnikih 11 častnikov in 600 mož ter 9 strojnih pušk; boji v tem odseku so torej končali zanje na malo vesel način. Tu so samo izgubili in ničesar pridobili.*¹⁵

Rešilno odlikovanje

Stotnik Sonnewend je za svoje zasluge pri obrambi hriba sv. Marka prejel najvišje odlikovanje v avstro-ogrski vojski, Vi-teški križec vojaškega reda Marije Terezije¹⁶ (*Ritterkreuz des Militär-Maria-Theresien-Orden*). Predpostavljeni poveljnik korpusa Rudolf Kraliček, poveljnik divizije Erwin Zeidler von Görz in armadni poveljnik Svetozar Borojević so ga za to odli-

kovanje prvič predlagali že 5. avgusta 1917 in predložili tri obširna poročila o njegovi hrabrosti (*Tapferkeitszeugnis*). Predstavili so njegovo pomembno vlogo v bojih na Lovčenu (Bjeloš) januarja 1916, pri Podgori avgusta 1916, pri Grčni (Grazigna) in na hribu sv. Marka maja in junija 1917. Sam stotnik Sonnewend je, sodeč po dokumentih, pisno vlogo za visoko odlikovanje vložil 1. junija 1918 na cesarsko-kraljevo vrhovno vojaško poveljstvo (*k.u.k. Armeeeoberkommando*) in podrobno popisal svoje poveljevanje v omenjenih bojih. Toda vmes se je prva svetovna vojna končala in dvojna monarhija je razpadla. Do priznanja vojnih zaslug in podelitve odlikovanja je tako prišlo šele 21. aprila 1924 z utemeljitvijo, da se je stotnik Sonnewend kot poveljnik 39. črnovojniškega bataljona prostovoljno javil za vodenje protinapada in dosegel umik sovražnika na pomembnem odseku bojišča na Sv. Marku.

Odlikovanec Sonnewend bi bil sicer tudi plemeniten in bi prejel predikat »von«, toda to se ni zgodilo zaradi ukinitve plemiških nazivov v povojni avstrijski republiki dne 19. aprila 1919.¹⁷ Po preboju pri Kobaridu in zasedbi Benečije (Veneto) je stotnik Sonnewend od aprila do septembra 1918 poveljeval pododseku Livenza (*Subabschnittes Livenza*). Po vojni je vstopil v novo vojsko Republike Avstrije in potem napredoval po vojaški lestvici. V času bojev za severno mejo je deželno poveljstvo v Gradcu zaprosilo za častnika, ki bi obvladal slovenski jezik in vojaške oblasti so jim februarja 1919 poslale stotnika Sonnewenda. V utemeljitvi so zapisali, da gre za častnika, ki se je pred sovražnikom še posebej izkazal s svojo strokovnostjo in pogumom.¹⁸ Tako je do maja 1920 deloval kot novinar-častnik pri deželnem poveljstvu v Gradcu in Hartbergu, septembra 1921 pa napredoval v majorja. Leta 1936 ga najdemo v Spittalau ob Dravi kot poveljnika (koroškega) alpskega lovskega bataljona št. 1. Podpiral je tudi delovanje Zveze judovskih frontnih vojakov

¹² *Slovenec*, 4. junij 1917, Avstrijsko uradno poročilo.

¹³ *Deutsche Wacht*, 6. junij 1917, Der Krieg gegen Italien.

¹⁴ *Slovenski gospodar*, 24. maj 1917, Laška ofenziva.

¹⁵ *Slovenec*, 14. julij 1917, O bojih pred Gorico.

¹⁶ Omenjeno odlikovanje so podeljevali od leta 1756. Odlikovance so razglašali tudi po končani prvi svetovni vojni in vzpostavitvi Republike Avstrije, zadnjič oktobra 1931.

¹⁷ ÖstA/KA, BA MMThO IV S 459, Sonnewend Gustav; *Liste der Träger des Ritterkreuzes des Militär-Maria-Theresien-Ordens des Ersten Weltkrieges*, str. 302–304; Hofmann, Gustav von Hubka, *Der Militär-Maria Theresien-Orden*, str. 302–303.

¹⁸ ÖstA/KA, Pers, Quall, Ktn. 3260, Sonnewend Gustav

Avstrije (*Bund jüdischer Frontsoldaten Österreichs*), ki je leta 1938 štela 24.000 članov.¹⁹ Junija 1937 je bil povišan v podpolkovnika, aprila 1938 pa so ga po priključitvi Avstrije predčasno upokojili. Formalno so ga iz vojske odpustili s činom polkovnika 27. avgusta 1939, ob 25. obletnici začetka prve svetovne vojne.

Po očetu je bil judovskega rodu, toda nacističnega preganjanja ga rešilo visoko vojaško odlikovanje iz prve svetovne vojne. Tega so celo nacisti priznavali kot izjemo pri preganjanju Judov. Z nürnberškimi rasnimi zakoni iz leta 1935 je bila namreč judovska pripadnost v nacistični Nemčiji zelo natančno definirana. Za »celega Juda« (nem. *Volljude*) je veljala oseba s tremi ali štirimi starimi starši, ki so izpovedovali judovsko vero. Pri tem sploh ni bilo pomembno, ali so sami oziroma njihovi starši sploh še izpovedovali judovsko vero. Tisti, katerih sta bila oba od starih staršev Juda, so bili označeni za »mešance prve stopnje« ali za »Poljude« (*Halbjude*). Kdor je imel enega izmed starih staršev judovskega porekla, je veljal za »mešanca druge stopnje« oz. za »Četrtojuda« (nem. *Vierteljude*). Nacisti so k Judom prav tako prištevali vse tiste »mešance prve stopnje«, ki so bili poročeni s »celim Judom« ali so izpovedovali judovsko vero. K »celim Judom« so prištevali tudi vse tiste, ki so izhajali iz zakona z Judom, če je bil ta sklenjen po 15. septembru 1935, ali pa so imeli enega izmed zunajzакonskih judovskih staršev in so bili rojeni po 31. juliju 1936. Nacisti torej niso priznavali odrekanja judovski veri, kajti iskali so tako imenovani rasni izvor judovstva. Sonnewend in številni njegovi nekdanji frontni tovariši judovskega rodu temu niso mogli ubežati. Tako so nacisti v Avstriji med marcem in decembrom 1938 iz vojske odpustili vsaj 238 častnikov judovskega rodu, nekatere mešanega rodu pa do leta 1940.²⁰

Gustav Sonnewend se je leta 1939 poročil s precej mlajšo Irene Müller, rojeno leta 1906 v Celovcu. Otrok nista imela. Vojno je preživel v nekakšnem hišnem priporu na Dunaju. Lahko je le

Osmrtnica za Gustava Sonnewenda iz leta 1960
(vir: ÖstA/KA, BA MMThO IV S 459, Sonnewend Gustav)

žalostno opazoval na tisoče svojih nekdanjih bojnih tovarišev judovskega rodu, ki so jih nacisti deportirali v uničevalna taborišča in so potem izginili. Ob koncu spopadov v Evropi in ob sovjetskem vkorakanju na Dunaj sredi aprila 1945 je Sonnewend spadal med redke vojake judovskega rodu iz nekdanje habsburške monarhije, ki so preživelii nacistični holokavst.²¹

Gustav Sonnewend je po težki bolezni umrl 21. marca 1960 na Dunaju, bil je med zadnjimi živečimi, ki so nosili najvišje avstrijsko vojaško odlikovanje. Pokopali so ga na Baumgartner Friedhofu v predmestju Dunaja.²²

¹⁹ Michael Berger, *Eisernes Kreuz – Doppeladler – Davidstern. Juden in deutschen und österreichisch-ungarischen Armeen. Der Militärdienst jüdischer Soldaten durch zwei Jahrhunderte*, Trafo Verlag, Berlin, 2010, str. 154–159 in 329–331; Martin Senekowitsch, *Gleichberechtigte in einer grossen Armee: zur Geschichte des Bundes Jüdischer Frontsoldaten Österreichs, 1932–1938*, Militärkommando Wien, Abt. für Öffentlichkeitsarbeit, Dunaj/Wien, 1994, str. 10–18.

²⁰ Schmidl, *Juden in der k.u.k. Armee*, str. 90.

²¹ Schindler, *Isonzo*, str. 476, 483, 487; Renato Podbersič, »Junaki in žrtve: (o avstro-ogrskih častnikih judovskega rodu na soški fronti, ki so trpeli med holokavstom)«, v: *Slovenski Judje: zgodovina in holokavst II. Razprave in članki z znanstvenih srečanj Šoa – spominjajmo se 2012/2013*. Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, Maribor, 2013, str. 124–127.

²² ÖstA/KA, BA MMThO IV S 459, Sonnewend Gustav.

MICHELE CELESTINO BES IN NJEGOVI SPOMENIKI

David Erik Pipan

Pred nekaj leti so se na zbirateljskem tržišču pojavile zanimive italijanske fotografije, neprecenljiv vir novih podatkov. Pretežno so izhajale s soške in tirolske fronte, toda med njimi je bilo tudi nekaj predvojnih fotografij iz Libije, iz zgodnjega povojnega obdobja ter tudi fotografije alpincev in pehote. Skratka, na prvi pogled je šlo za nenavadno celoto. Ker je bilo med njimi več fotografij raznih, manj znanih vojaških spomenikov in kapelic, so takoj pritegnile mojo pozornost. Zanimivo je bilo tudi, da so na hrbtni strani večinoma nosile obsežne opise fotografiranih motivov. Čeprav so jih ponujali različni prodajalci, se je kmalu izkazalo, da vse izvirajo iz zapuščine italijanskega častnika Michela Celestina Besa. Ker so jih prodajali ločeno, je sedaj zapuščina kot celota za vedno izgubljena. Na srečo mi je s pomočjo prijateljev uspelo pridobiti več pomembnejših fotografij.

Michele Celestino Bes se je rodil 25. aprila 1871 v Chivassu. Po končani vojaški akademiji za pehoto in konjenico v Modeni je bil septembra 1892 dodeljen 50. pehotnemu polku, vendar je bil že leta 1895 premeščen v 2. alpski polk. Z alpskim bataljonom Saluzzo se je udeležil vojne v Libiji, ob začetku prve svetovne vojne pa je služboval v alpskem bataljonu Ceva. Med vojno je poveljeval Posebnemu bataljonu Bes, alpskemu bataljonu Val Tanaro, 260. pehotnemu polku in nazadnje 10. skupini alpincev. Po vojni je nadaljeval vojaško kariero najprej kot poveljnik 6. in nato 2. alpskega polka ter na raznih drugih visokih vojaških položajih. Svojo bogato kariero, v kateri je prejel več visokih odlikovanj, je zaključil leta 1936 kot inšpektor alpskih enot s činom generala armadnega korpusa. Zaradi svojih številnih vrlin je bil tako med svojimi vojaki kot tudi širše zelo cenjen in spoštovan. Za vojaške je organiziral kmetijske tečaje, za prebivalstvo alpskih dolin pa smučarske. Njegova zasluga je bila ustanovitev centralne vojaške alpinistične šole v Aosti leta 1934, pripisuje se mu pa tudi avtorstvo *Molitve alpincev*. Poleg globoke vere in govorniške nadarjenosti je imel tudi pesniško žilico. Napisal je več pesmi, ki jih je podpisoval s psevdonimom *Can da Guêra* – Vojni pes in ki so postale med alpinci zelo priljubljene. Med njimi izstopa pesem *Alpin an bataia* – Alpinci v boju, posvečena alpincem, ki so se bojevali na Čukli in Rombonu. Umrli je 17. aprila 1953 v Torinu.

Besa pri nas poznamo predvsem po kapeli pod Planico, vendar to ni bil niti prvi niti edini, sploh pa ne največji spominski

Major Michele Celestino Bes (1871–1953)
(iz avtorjeve zbirke)

objekt, ki je bil zgrajen po njegovi zamisli. Zanimiv pregled spominskih objektov, ki jih je načrtoval, če že ne vseh, pa gotovo večino, nam nudijo prav fotografije in razglednice iz njegove zapuščine.

Spomenik padlim v Libiji

Ohranjene fotografije razkrivajo, da je Bes sodeloval že pri izdelavi spomenika padlim v Libiji, ki so ga postavili v kraju Tende v zgornji dolini Roye. Ker ta kraj od septembra 1947 leži v Franciji, je spomenik danes poznan pod francoskim imenom *Monument de l'Aigle* – spomenik z orlom. Odkrit je bil 4. decembra 1913, izdelal pa ga je kipar Gaetano Orsolini. Na pročelju njegovega podstavka, zidanega iz kamnitih blokov, so spominski napis in imena padlih, medtem ko so imena bojišč iz let 1911–1913 izpisana na stranicah. Na vrhu podstavka stoji lepo modeliran orel z razprtimi krili, ki v krempljih drži puško in vojaški prapor. Čeprav spomenik že močno načenja zob časa, je še vedno dobro ohranjen.

Kapelica Srca Jezusovega na Rombonskih podih

Ob začetku prve svetovne vojne je stotnik Bes služboval v alpinskem bataljonu Ceva. Ta je že avgusta 1914 zapustil svoj sedež v Cuneu in se nastanil v dolini Bele. Ko je ob vstopu Italije v vojno, maja 1915, bataljon zasedel položaje v gorah nad zgornjo dolino Avpe, je Bes poveljeval njegovi 4. stotniji.

Za potrebe vojaških operacij, ki jih je italijanska vojska načrtovala na Rombonu in Čukli, so sredi avgusta 1915 ustanovili začasno enoto, ki so jo sestavili iz 1. in 4. stotnije alpskega bataljona Ceva in 3. stotnije alpskega bataljona Pieve di Teco. Ker so za njenega poveljnika določili stotnika Besa, so enoto poimenovali Posebni bataljon Bes. Bataljonu je že 23. avgusta uspelo zavzeti Čuklo in zajeti 30 pripadnikov ljubljanskega 27. domobranskega pehotnega polka ter dve strojnici. 2. oktobra 1915 je bil Bes povišan v majorja. Istega meseca so v vojaškem taboru na Rombonskih podih, na območju, ki ga domačini imenujejo Zgornje stene, v spomin na padle tovariše zgradili manjšo kamnito kapelico *Srca Jezusovega* (*Cappella del Sacro Cuore*). To je bila najverjetneje prva v seriji spominskih kapelic, ki so jih v vojnem času zgradili po njegovi zamisli. Žal se ni ohranila.

Spoštovanje do padlih je Bes skušal prenašati tudi na svoje vojake in je od njih pričakoval, da padlih ne bodo puščali na bojišču. Čeprav so jih lahko pokrili le s prgiščem zemlje ali kupčkom kamenja, je želel, da njihov grob zaznamujejo tudi s križem, tudi če je bil ta zgolj v obliki zloženega kamenja.

Kapelica žalostne Matere Božje

Meseca novembra 1915 so Posebni bataljon Bes razpustili, njegove stotnije pa vrnilo matičnim enotam. 15. januarja 1916 je major Bes prevzel poveljstvo alpskega bataljona Val Tanaro v 1. alpskem polku, s katerim je ostal na rombonskem bojišču. Spomladi 1916 so pripadniki tega bataljona začeli padle vojake pokopavati na vojaškem pokopališču pri planini Goričica pod Čuklo. Ob njem so zgradili manjšo kapelico *Žalostne Matere Božje* (*Cappella dell'Addolorata*), na pročelje oltarja pa izpisali ime svoje enote *1° ALPINI – VAL TANARO*. Kapelica je kasneje dobila lesen nadstrešek, napisu na oltarju pa sta se pridružili imeni bataljona Borgo San Dalmazzo iz 2. alpskega polka in bataljona Val Camonica iz 5. alpskega polka, ki sta na rombonsko bojišče prišla kasneje. Kapelica je danes še ohranjena, vendar jo je zob časa že močno načel. Zaradi velike podobnosti s kape-

Kapelica Srca Jezusovega na Rombonskih podih. Fotografijo je majorju Besu poklonil poročnik alpskega topništva, Augusto Del'Aquila, ki je kasneje padel pod Čuklo. (iz avtorjeve zbirke)

licama *Srca Jezusovega* na Rombonskih podih in na Batognici obstaja velika možnost, da je tudi zanjo izdelal osnutek Bes.

Kapelica Srca Jezusovega na Batognici

Sredi maja 1916 so alpski bataljon Val Tanaro premestili na območje Krna in Batognice, kjer se je takoj zapletel v hude boje. V spomin nanje so na skali ob izteku stopnišča, ki iz Krnske škrbine še vedno vodi proti vrhu Batognice, zgradili manjšo spominsko kapelico. Tako kot ostale kapelice, ki so bile med vojno zgrajene na Besovo pobudo, je bila tudi ta bogato okrašena z deli granat. V njej je najprej stala slika Srca Jezusovega, a ko se je razbila, so jo zamenjali z nekoliko večjo sliko sv. Veronike. Pod sliko so v beton vrezali napis *1° ALPINI 1-6-916 VAL TANARO*, v skalo nad kapelico pa vgradili še križ iz kovinskih nosilcev za žične ovire, na katerega je bil obešen venec iz bodeče žice.

*Kapelica Srca Jezusovega na Batognici. Kasneje so Jezusovo sliko zamenjali z nekoliko večjo sliko sv. Veronike.
(iz zbirke Guida Allineyja)*

Skromne ostanke kapelice na Batognici danes prepozna le oko pozornega opazovalca, saj pozornost večine pohodnikov preusmerjata kovinski križ in daljši latinski napis na sosednji skali. Čeprav se latinsko besedilo neposredno nanaša na kapelico, trenutno ni znana nobena fotografija, ki bi potrjevala njegov vojni izvor. Znana pa je vojna fotografija kapelice iz leta 1917, na kateri se jasno vidi, da v času nastanka fotografije napisa na skali še ni bilo.

Kapela Tolažnice žalostnih

Dolgo časa edina, a najbolj znana Besova stvaritev pri nas je kapela *Tolažnice žalostnih* pod Planico, za katero se je po vojni uveljavilo ljudsko poimenovanje *Kapela Bes*. Čeprav so se glede takega poimenovanja v preteklosti porajali številni dvomi, danes njemu v bran stopajo prav ohranjene fotografije. Zapisi

*Oltar v kapeli Tolažnice žalostnih pod Planico
(iz avtorjeve zbirke)*

na njih namreč razodevajo, da so kapelo po zamisli in naročilu majorja Besa, takratnega poveljnika alpskega bataljona Val Tanaro, pozno jeseni leta 1916 zgradili pripadniki alpskih bataljonov Val Tanaro, Dronero in Monte Bicocca.

Kapela stoji na jugozahodni strani sedla med Pleči in Planico pod Krnom, na posebej zanjo zgrajeni kamniti terasi, ki je med vojno ležala na zgornjem robu večjega italijanskega vojaškega tabora. Njeno pročelje so lepo okrasili z vzdanimi granatami in reliefno upodobljenimi, med seboj prekržanimi puškami in cepini. Latinski napis *CONSOLATRIX AFFLICTORUM* nad vrati naznanja, da je posvečena Mariji Tolažnici žalostnih. Na vrhu pročelja je bil tik pod križem najprej upodobljen simbol italijanske vojske, peterokraka zvezda, ki so jo kmalu odstranili, namesto nje pa so nekoliko niže pritrdili simbol alpskih enot, večjega orla z razprtimi krili, ki ga je iz gline modeliral sam

major Bes. V notranjosti kapele je stal zanimiv oltar, ki je bil v celoti sezidan iz tulcev topovskih granat, na katerem je bila velika Marijina slika. Njeno nekoliko prirejeno reprodukcijo so natisnili na razglednici in nanjo pripisali, da prikazuje sliko Tolažnice žalostnih v kapeli, ki so jo alpinci zgradili na osvojenem ozemlju na območju Krna.

Kot številni drugi, med vojno zgrajeni objekti, kapela pod Planico po vojni ni več služila svojemu namenu in je zapuščena počasi propadala. Zaradi lahke dostopnosti je kmalu postala tarča ljudi, ki so se preživljali z nabiranjem kovinskih vojnih ostankov. Njeno skrunjenje je opazil eden od častnikov italjanske vojske, ki je služboval v Bovcu. 27. maja 1938 je Besu, ki je bil takrat že upokojen, poslal fotografijo kapele in poročal: »Vaša ekselencija lahko na fotografiji vidi, kako so »vandalni« poškodovali naš ljubi spomenik, da bi zaslužili nekaj lir s prodajo železa. Alpini so pod vodstvom poročnika Capellana iz tolimskega prezidija že začeli z njegovo obnovo. Poslal vam bom tudi fotografijo, ko bodo dela končana.«

Fotografija kapele Tolažnice žalostnih, ki je bila leta 1938 poslana Besu. (iz avtorjeve zbirke)

Vojna razglednica z nekoliko prirejeno reprodukcijo slike Tolažnice žalostnih, ki je stala na oltarju kapele pod Planico

Na poslani fotografiji je lepo vidno, da so bili s pročelja odstranjeni vsi deli granat, močno so bile razbite štukature, manjkal je napis nad vhodom. Ni pa jasna usoda oltarja, ki je bil zgrajen iz medeninastih in železnih tulcev granat, vendar lahko predvidevam, da so ga razbili. Presenetljivo je, da je pod vrhom kapele še vedno ostal orel. Kapelo so pripadniki alpskega bataljona Vicenza lepo obnovili. Njena zunanost se je od izvirne razlikovala le v tem, da so manjkajoče granate nadomestili z betonskimi odlitki. Kasneje je bila kapela še večkrat obnovljena, nazadnje leta 2020. Žal so ob obnovi tudi zaradi pomanjkanja izvirnega fotografskega gradiva nekatere podrobnosti poenostavili, tako da danes niso najbolj zveste izvirniku.

Kapelica Srca Jezusovega pri Komarjih

27. maja 1917 se je podpolkovnik Bes poslovil od alpskega bataljona Val Tanaro in dva dni kasneje na kraškem bojišču prevzel poveljstvo 260. pehotnega polka iz brigade Murge. Ta novoustanovljeni polk je bil že v svoji prvi bitki, v bojih pri Frankišču (*Flondar*) med 10. ofenzivo močno razredčen. Zato so ga še med bitko umaknili z bojišča in poslali na počitek.

*Kapelica Srca Jezusovega pri Komarjih v Brestoviški dolini poleti 1917
(iz avtorjeve zbirke)*

V mesecih po 10. ofenzivi je imel Bes svoje poveljstvo v manjši dolini, imenovani *Buffa*, ki leži jugozahodno od zaselka Komarji pri Jamljah. V prvi polovici julija 1917 so v njej zgradili kapelico, ki so jo posvetili *junaškim mučenikom (Agli Eroi Martiri)*, številnim padlim soborcem. V skladu z že utečeno Besovo navado so vanjo vgradili sliko Srca Jezusovega, kar so poudarili tudi z napisom *SACRO CUORE* (Srce Jezusovo), ki je bil s šrapnelskimi kroglicami izpisan na srednjem delu kapelice. Od nekoč lepega znamenja, ki je bilo bogato okrašeno z deli granat, so se do danes ohranili le še njegovi betonski temelji. Poleg bojev, ki so v njegovi bližini potekali tudi med 11. ofenzivo, je bilo zaradi svoje lahke dostopnosti po vojni izpostavljeno tudi zbiralcem kovinskih vojnih ostalin.

Kapele na Tridentinskem

260. pehotni polk je na kraškem bojišču ostal do konca septembra 1917, po počitku v zaledju pa je bila sredi oktobra celotna brigada Murge premeščena na Tridentinsko, kjer je zasedla položaje v dolini Arsa. Že 18. novembra 1917 je Bes prevzel poveljstvo 10. skupine alpincev, ki se je do konca

vojne bojevala na različnih območjih zahodnega dela Asijske planote. Iz tega obdobja so dokumentirani trije spominski objekti, ki so nastali na njegovo pobudo.

Od vseh najbolj izstopa kapela na hribu Col Piangrande nad Valstagno. Tam se je Bes zaradi težko prehodnih prepadnih pobočij odločil za podzemno kapelo *Madone na prestolu (Madonna della Seggiola)*. V ta namen je služila lepo zgrajena kaverna, v kateri so stene okoli prostora, v katerem je vojaški duhovnik postavil svoj prenosni oltar, okrasil z vklesanimi motivi lovorovih vejic. Drugi dve kapelici sta si bili zelo podobni. Obe sta bili približno enakih dimenzij in zidani iz kamnja, pod pločevinasto štirikapno streho pa je bila večja slika s podobo Marije. Prvo so zgradili 24. julija 1918 v dolini Scausse vzhodno od Asiaga, kjer se je 10. skupina alpincev v juliju 1917 zadrževala le krajše obdobje. Napis *AI CADUTI, VAL ADIGE* (Padlim, Val Adige), sestavljen iz šrapnelskih kroglic, je razodeval, da so jo posvetili padlim iz alpinskega bataljona Val Adige. Čeprav so v povojnem obdobju iz kapelice odstranili vse kovinske dele, so njeni ostanki še vedno ohranjeni. Drugo kapelico pa so zgradili na bližnjem frontnem

Posnetek glinenega osnutka za kapelo na Batognici iz leta 1918
(iz avtorjeve zbirke)

odseku med Col del Rosso in Monte Melago, na katerem se je 10. skupina alincev zadrževala med 24. septembrom in 8. oktobrom. Pripadniki alpinskih bataljonov Val Adige, Vicenza in Monte Berico, ki so takrat sestavljali omenjeno skupino, so jo posvetili neznanim vojakom, ki so obležali na bojišču brez grobov, kar so poudarili z napisom *AI SENZA TOMBA E SENZA NOME* (Onim brez groba in imena). V njej je stala slika Marijinega vnebovzvetja. Kot je Bes na zadnjo stran ene od njenih fotografij zabeležil, so jo blagoslovili na predvečer Rožnovenske Matere Božje, 6. oktobra 1918, le mesec dni pred koncem vojne. Njena poveljna usoda mi ni znana.

Osnutek za kapelo Jezusa, ki moli v puščavi

Iz Besovih fotografij je razvidno, da je bil leta 1919, takrat že kot polkovnik in poveljnik 10. skupine alincev, ponovno v Kobaridu. Obiskal je tudi nekatera območja, na katerih je bil med vojno, med drugim tudi Batognico. Njegova želja je bila, da bi na vrhu te gore zgradili kapelo, posvečeno *Jezusu, ki moli v puščavi*. Zanj in za Jezusov kip je že leta 1918 (verjetno takoj po koncu vojne) izdelal osnutek iz gline.

Zanimivo je, da so nekateri elementi, kot na primer koničast obok na pročelju in orel nad njim, močno spominjali na elemente na kapeli *Tolažnice žalostnih* pod Planico. Ker do izgradnje kapele na Batognici ni prišlo, predvidevam, da so latinski napis na skali ob kapelici *Srca Jezusovega* na Batognici vklesali kot nadomestilo zanjo.

Spomenik padlim iz 2. alpinskega polka

Kljub vedno zahtevnejšim zadolžitvam je Bes tudi po vojni nadaljeval s svojim umetniškim delovanjem. V obdobju, ko je v Cuneu poveljeval 2. alpinskemu polku, je zasnoval večji spomenik padlim iz 2. alpinskega polka, ki ga je nato izdelal kipar Michelangelo Monti in so ga postavili na dvorišču vojašnice. Njegovega svečanega odkritja se je 21. oktobra 1923 udeležil takratni najvišji italijanski državni vrh, na čelu s kraljem Viktorjem Emanuelom III. Kasneje je bil spomenik prenesen na Corso Dante Aligheri, kjer stoji še danes.

V letih 1923–1924 je Bes izdelal tudi glinen osnutek spomenika, ki ga je poimenoval *Vzpon in zavzetje vrha* (*La scalata e conquista della vetta*), ki podobno kot kapela na Batognici ni bil nikoli uresničen. Tako danes nanj in na vse ostale objekte, ki niso bili udejanjeni ali pa se niso ohranili, spominjajo le še v tem prispevku objavljene fotografije iz Besove zapuščine.

Viri in literatura:

- Fotografije iz Besove zapuščine, ki jih hranijo Guido Alliney, Mitja Juren, Marco Mantini, Massimo Peloia in David Erik Pipan.
- Antonio Scrimali, Furio Scrimali, *Alpi Giulie, escursioni e testimonianze sui monti della Grande Guerra*, Panorama, Trento, 1995.
- Guido Alliney, Mitja Juren, *Alla ricerca del "Sacro Cuore". Celestino Bes e il monumento perduto*, objavljeno v *Aquile in Guerra Nr. 27*, Società Storica per la Guerra Bianca, Milano, 2019.
- Marco Mantini, *Da Tolmino a Caporetto lungo in percorsi della Grande Guerra tra Italia e Slovenia*, Gaspari editore, Udine, 2006, 2011, 2020.
- Massimo Peloia, 1915–1917. Destinazione Rombon, Due anni di guerra del Battaglione Alpini Ceva, Edizioni DBS, Rasai di Sereen del Grappa, 2018.
- Tadej Koren: *Pot miru od Alp do Jadrana, Vodnik po soški fronti*, Ustanova Fundacija Poti miru v Posočju, Kobarid, 2015.
- https://it.wikipedia.org/wiki/Celestino_Bes
- stari.forum.prohereditate.com/s/f24.m11.php
- www.noialpini.it/preghiera_1919.htm

GROB NEMŠKIH TOPNIČARJEV V VRTOJBI

David Erik Pipan

Konec poletja 2017 je v Posočju dopustovala gospa Ulrike Finn iz Nemčije. Seveda k nam ni zašla po naključju, temveč zato, da bi spoznala območje, na katerem je potekala soška fronta, še posebej pa kraje, v katerih se je med prvo svetovno vojno boril njen praded Ernst Pauleit iz saške Pirne.

Med obiskom je izvedela tudi za naše *Društvo soška fronta* in razstavo *Šempeter in okolica med prvo svetovno vojno*. Klicev oseb, ki si želijo ogledati razstavo, sem že vajen, a njen klic je bil drugačen. Bolj kot razstava jo je zanimalo, ali imamo v društvu kakšno gradivo o nemških topničarjih, ki so bili v letih 1915–1916 nameščeni pri Vrtojbi. Njeno vprašanje me je nekoliko presenetilo, saj razen najboljših poznavalcev le redki vedo, da so bili nemški topničarji na soški fronti prisotni že od samega začetka bojev, čeprav Nemčija takrat še ni bila v vojni z Italijo. Res sem poznal nekaj fotografij nemške 106. topniške baterije, posnetih na začetku leta 1916 pri Vrtojbi, ki jih hrani Vojni arhiv na Dunaju. Na omenjeni razstavi predstavljamo tudi vojno fotografijo lepo urejenega groba dveh pripadnikov te baterije, ki je bila posneta na vrtojbenskem civilnem pokopališču. Že pred tem me je prijatelj Renato Podbersič obvestil, da je ta grob z glavnimi deli nekoč lepega nagrobnika še vedno ohranjen. Teh mojih novic

je bila gospa Ulrike zelo vesela. Da bi bilo presenečenje oziroma navdušenje obojestransko, mi je omenila, da je prav v tej bateriji služboval njen praded in da je ves čas vojne pisal dnevnik, v katerem je omenil tudi nesrečno smrt dveh topničarjev. Žal v dnevniku ni zapisal njihovih polnih imen in priimkov, temveč le začetni črki priimkov: Po. in Kl. Ko sem začetnice iz dnevnika primerjal z napisom na povečani vojni fotografiji nagrobnika – ohranjena napisna plošča je namreč hudo poškodovana in napis težko berljiv – so se na najino veselje vse črke ujemale, saj se je dalo lepo prebrati imeni M. Klapper in M. Pose.

Ulrike mi je razkrila, da je bil njen praded že oktobra 1913 vpoklican na služenje vojaškega roka v nemški 7. topniški polk s sedežem v Kölnu. Ob izbruhu prve svetovne vojne je s to enoto odšel na francosko bojišče, kjer je bil premeščen v 50. topniški bataljon. Kot podčastnik in baterijski pisar je dokončno pristal v 1. bateriji 106. topniškega bataljona, eni od prvih nemških topniških baterij, ki so jih po vstopu Italije v vojno kot zavezniško pomoč posodili avstro-ogrski vojski. Po prihodu na soško fronto je bila 1. julija 1915 dodeljena 57. pehotni diviziji, ki je spadala v VII. korpus, katerega naloga je bila obramba kraškega bojišča. Nemški topničarji so svoje topove dolgega dometa

Položaj 106. nemške topniške baterije pri Vrtojbi (iz zapuščine Ernsta Pauleita, hrani Ulrike Finn)

Tabor nemških topničarjev pri vrtojbenski frnazi (iz zapuščine Ernsta Pauleita, hrani Ulrike Finn)

kalibra 13 cm najprej namestili pri Palkišču v doberdobskem Dolu, kasneje pa so jih premestili h Gabrjam in na območje med Biljami in Dolnjo Vrtojbo, kjer so pri vrtojbenski opekarni imeli svoj tabor. Na soški fronti je Pauleit doživel več zanimivih dogodkov. Celotno poglavje, ki v dnevniku govori o soški fronti, bi si pravzaprav zaslužilo prevod v slovenščino, a navajam le nekaj zanimivejših odstavkov.

Na božični večer 1915 je Ernst Pauleit prejel avstrijsko bronasto medaljo za hrabrost, toda sam je menil, da nezasluženo. Svečani dogodek, ki se je skoraj spremenil v komedijo, je opisal takole:

24. 12. 1915

... Tudi sam sem bil deležen posebne časti. Z nekaterimi tovariši sem prejel avstrijsko bronasto medaljo za hrabrost. To pomeni: »Nedolžno sem si umil roke.« Dodelili so mi jo proti moji volji, kajti že od začetka sem se zavedal, da bivanje v pisarni takšne nagrade ne bo upravičilo. Toda kaj naj stori hvalevredno korpusno poveljstvo, ko pa se z njim ukvarjajo vse »avtoritete« baterije. Navada je, da se na božični zabavi blagoslovijo odlikovanja, a na voljo je le tako imenovani »klump«. Potolažim se torej s številnimi drugimi, ki »v tej vojni tudi niso sejali, a vendar žanjejo!«

02. 01. 1916

Za nami je čudovit dan. Poveljnik 7. korpusa nadvojvoda Jožef je napovedal svoj nastop. Celotna baterija je zjutraj od-

hitela do strelnega položaja in se tam namestila. Kot novo-imenovani podčastnik sem prvič stal v sprednji vrsti. Vame se je prikradel nenavaden občutek pomembnosti. Ampak kmalu me je bilo do smrti sram. Ko je nadvojvoda končal govor in se sprehodil pred sprednjo vrsto, je nenadoma med zbranimi poklical tiste, ki so bili na božični večer odlikovani z medaljo za hrabrost. Podrobno se je pozanimal o imenu, statusu, starših in vojnem času vsakega in na koncu želel vedeti, kakšna »junaška dejanja« smo doživeli na soški fronti. Škandal je bil pred vrati! Meni je nekako uspelo zaobiti to občutljivo točko, toda moj levi sosed se je odrezal drugače. Med njima je stekel naslednji pogovor:

Nadvojvoda: »No, dragi moj, od kod si?«

Topničar: »Iz Bavarske, vaše cesarsko visočanstvo!«

Nadvojvoda: »In tvoji starši so še živi?«

Topničar: »Da, vaše cesarsko visočanstvo!«

Nadvojvoda: »Kako dolgo ste že na terenu?«

Topničar: »Od junija, vaše cesarsko visočanstvo!«

Nadvojvoda: »In kakšen položaj imate v bateriji?«

Topničar: »Sem baterijski kuhar, vaše cesarsko visočanstvo!«

Zaradi teh presenečenj se je nadvojvodi zdelo smiselno ustaviti spraševanje. In tako je bilo prav. Zdi se mi, da se tudi naš poveljnik baterije, iz roke katerega so prihajali predlogi za nagrado »pogumnih«, ni več počutil prijetno. Če bi po baterijskem pisarju in baterijskem kuharju dobil besedo še baterijski čevljar, bi lahko prišlo do blamaže. A tako, kot je bilo, je vse potekalo v popolni harmoniji. Praznovanja je bilo

Sestreljen italijanski Caproni pri Orehovljah (iz zapuščine Ernsta Pauleita, hrani Ulrike Finn)

kmalu konec in po največjem sranju, ki si ga lahko predstavljamo na božji zemlji, smo dobro razpoloženi in z veseljem petjem odšli domov.

Ernst Pauleit je bil priča tudi sestrelitvi italijanskega bombnika Capronija, ki se je vračal z bombardiranja Ljubljane.¹

18. 2. 1916

Danes se je zgodil dogodek, ki sem si ga ves čas, kar sem na tej fronti, pobožno želel, a nikoli videl na lastne oči – »sestrelitev sovražnikovega letala«. Ob jasnem vremenu so postali obiski italijanskih letalcev stalnica. Čeprav so naše protiletalske baterije in lovski piloti nadlegovalce prestrezali, je tem pogosto uspelo pobegniti. Postajali smo jezni, ker so nam bili nedosegljivi. A danes se je zgodilo drugače. Že v zgodnjih jutranjih urah sta se pojavili dve sovražni letali, kmalu nato še tretje, četrto in več, dokler jih ni nad našimi glavami letelo sedem. V bojnem razporedu so letela proti severovzhodu. Tudi naša letala, ki so bila končno dovolj zgodaj obveščena, so se kmalu pojavila v zraku in jih zasledovala. Kmalu nam je jata velikih ptic izginila izpred oči. Nekaj ur kasneje je v zraku ponovno

odmeval znan brneč in žvižgajoč zvok, ki je naznanjal njihovo vrnitev. Prvi je prispel italijanski dvokrilec. Z ugasnjenim motorjem je letel nizko nad nami in počasi jadral proti lastnim linijam. Kljub močnemu obstreljevanju mu je uspelo pristati za svojimi položaji. Nekaj minut kasneje se je ponovno zasiljal hrup. Avstrijska lovška letala so ujela še eno italijansko dvokrilno letalo, ki se je z jadranjem spuščalo proti tlam, a tokrat še na naši strani. Kasneje smo izvedeli, da je naše letalo s streli strojnice ubilo pilota in prisililo spremljevalca, da predčasno pristane. Odleglo nam je, ko smo končno videli, da je eden od teh škodljivcev postal neškodljiv. Mesto zasilnega pristanka je bilo blizu nas, zato sem izkoristil priložnost in si podrobneje ogledal »ptico ujedo«. Bil sem presenečen nad njegovo velikostjo. Imelo je tri propelerje in veliko napravo za spuščanje bomb. 20 m stran je stalo avstrijsko lovsko letalo, ki je moralo pristati zaradi okvare motorja. Čeprav je bilo na njem prostora za dve osebi, je bilo proti sovražnikovemu letalu videti kot palček. Italijanski letalski napad je bil verjetno mišljen kot povračilo za bombardiranje Milana in drugih italijanskih zalednih krajev, ki so ga Avstrijci izvedli pred nekaj dnevi. Mislim

¹ O italijanskem letalskem bombardiranju Ljubljane je leta 2003 v reviji Na fronti št. 2. izšel članek *Prvi letalski napad na Ljubljano* avtorjev Renata Podbersiča ml. in Vilija Prinčiča, leta 2012 pa v št. 7 članek *Bombe na Ljubljano* avtorja Vinka Avsenaka.

pa, da se je za »makaronarje« slabo končalo. Doslej mi še ni uspelo izvedeti ničesar o usodi ostalih pilotov.

Ob tej priložnosti je Ernst Pauleit s sestreljenega Capronija odrezal košček letalskega platna, nanj zapisal podatke o dogodku in si ga shranil za spomin.

Konec marca je 106. topniško baterijo tik pred odhodom s soške fronte doletela že omenjena nesreča, ki jo je Pauleit v dnevniku opisal takole:

28. marec 1916

Našo baterijo doleti težka nesreča. Ob 2. uri popoldne telefon sporoča: »Zaradi zadetka v polno je bilo na topniškem položaju več ljudi ranjenih!« Sanitetna služba začne delovati takoj. 3 lažje ranjene osebe (podčastnik Hö., telefonist Schl. in nosač ranjencev We.) so hitro oskrbeli in jih prepeljali v tabor. 3 hudo ranjeni (telefonist desetnik Po. in Kla., a tudi topničar La.) morajo v goriško bolnišnico. Njihovo stanje je izredno resno. Zaradi ranjenega telefonskega podčastnika sem bil premeščen na njegovo delovno mesto, a več ne vem, kajti kmalu po nesreči je prispel ukaz poveljstva korpusa, da naj bomo pripravljene na odhod. Govori se, da gremo na počitek v Breslau k svoji nadomestni oziroma matični enoti, kjer bomo dopolnili tamkajšnji 6. topniški polk. Na splošno nam je ta možnost zelo všeč. Zdaj se južno sonce že neprijetno čuti, tako da do pričakovane poletne vročine nimamo posebne želje. Po drugi strani pa je bila zima na tem območju precej znosna.

Hkrati sem opazil, da danes zaključujem svoje 24. leto življenja varno in zdravo. Zunanje okoliščine dneva pa ne ustvarjajo pravega prazničnega razpoloženja.

30.3.

Tovariša Po. in Kl. sta včeraj podlegla ranam. Njun pogreb je danes v dežju na pokopališču v Vrtojbi. Pridigo ima divizijski katoliški duhovnik. Avstrijska pehotna godba zaihra svoje melodije. Tako svečanega pogreba je deležen le redkokdod od tisočev padlih. Potrti odidemo. Kako kruta je lahko usoda. Tudi ti tovariši so v tistem hrepenenju dolgo živeli v upanju, da bodo spet videli svojo domovino in zdaj morajo ostati na tuji zemlji. Je to zadnji davek, ki ga bomo plačali Italijanom?

Čeprav so bateriji že konec januarja 1916 napovedali vrnitev na zahodno fronto, se je to zgodilo komaj dva meseca kasneje in le dan po pogrebu dveh njenih pripadnikov. 31. marca je

Del platna s sestreljenega Capronija s spominskim napisom (iz zapuščine Ernsta Pauleita, hrani Ulrike Finn)

nemška 106. topniška baterija zapustila Vrtojbo in se z vlakom prek Prvačine in Ljubljane vrnila v Nemčijo.

Komu je bila zaupana ureditev grobov padlih tovarišev v Vrtojbi, ni znano. Njegovo ime je bilo sicer izpisano ob desnem vznožju nagrobnika, vendar na starih fotografijah ni berljivo. Najverjetneje je bil avtor nagrobnika in pa bližnjega nagrobnika dveh slovenskih topničarjev ista oseba, saj gre za podobnosti. V obeh primerih sta bila v ospredju dva, z betonskimi okvirji obrobjena ločena grobova. Grobova slovenskih topničarjev je povezovala v kraško kamenje leže vzdana neeksplozirana granata kalibra 30.5 cm, za katero je stal večji, iz kamenja zidan nagrobnik trikotne oblike, z vzdanimi poškodovanim topovskim kolesom in napisno ploščo. Grobova nemških topničarjev je pa povezoval v kraško kamenje vzdani betonski lovorov venec, vrh katerega je stala ravno tako iz betona modelirana tradicionalna čelada nemških topničarjev, v ozadju pa večji, iz kamenja zidan nagrobnik trikotne oblike, v katerega sta bili pokončno vzdani neeksplozirani granati kalibra 21 in 42 cm ter napisna plošča.

Ker sta oba nagrobnika izstopala od drugih, so se njune fotografije večkrat pojavile v časopisih. Pritegnila sta tudi pozornost italijanskih vojakov, ki so le dobre štiri mesece po odhodu nemške baterije zasedli Vrtojbo. Jeseni 1916 je namreč frontne položaje pri Vrtojbi zasedla brigada Ravenna. V njenem 37. pehotnem polku je takrat kot poročnik služboval Vincenzo Lojali, ki si je med vojno redno dopisoval s škofom msgr. Francescom Mario Bertijem iz Amelie. Med ohranjenimi pismi je tudi pismo, ki ga je 8. januarja

Vojaška grobova na vrtojbenskem civilnem pokopališču. V desnem grobu sta pripadnika 106. nemške topniške baterije. (iz zbirke Davida Erika Pipana)

1917 poslal iz Vrtojbe in v katerem omenja tudi spomenik na vrtojbenskem pokopališču:

... Zunaj slišim redke strele iz avstrijskih pušk in občasno kakšno salvo našega topništva. Škoda, da motijo tako lepo noč s čudovito mesečino! Pesnik bi zapisal, da je videti kot zvezdnata, božična noč. Kakšen čudovit spektakel bi bil, če bi lahko videli ruševine te vasi v tako jasni mesečini! Bližnje pokopališče je od avstrijskih zadetkov skoraj v celoti opustošeno. In vztrajajo z obstreljevanjem, ker se bojijo, da je tam kakšno naše poveljstvo ali skladišče streliva. Ker je odprto pogledom, sva se danes s poveljnikom mojega bataljona odplazila tja, da bi fotografirala poseben grob avstrijskega stotnika,² ki je res vreden spomina. Nagrobnik je bil zgrajen iz neeksplozivnih granat kalibra 75 do 420 mm. To je nekaj lepega! Ni nama ga uspelo fotografirati, ker je bil v senci. Ampak vrnila se bova ... Lojali je v pismu še omenil, da je bilo vrtojbensko pokopališče takrat skoraj v celoti opustošeno. Tudi nekatere fotografije pokopališča, ki so jih v letu 1917 posneli drugi italijanski vojaki, to potrjujejo, in na njih so opazne poškodbe tudi na obeh opisanih grobovih.

² Zaradi posebnosti nagrobnika je Lojali zmotno mislil, da gre za grob častnika.

Po vojni sta oba nagrobnika delila usodo številnih drugih spominskih objektov, v katere so bile vzdane topovske granate, saj sta zaradi lahke dostopnosti kmalu postala tarča ljudi, ki so se preživljali z nabiranjem kovinskih vojnih ostankov. S povojnimi preureditvami in širjenjem pokopališča je grob slovenskih topničarjev izginil, medtem ko sta na grobu nemških topničarjev še vedno ohranjena zgornji del nagrobnika z napisno ploščo in betonski lovorov venec.

Za pomoč pri pisanju članka se zahvaljujem gospe Ulrike Finn, Marcu Mantiniju in dr. Renatu Podbersiču ml.

Viri in literatura:

- *Am Isonzo 1. 7. 1915–31. 3. 1916 in Slowenien. Urlaub August–September 2017 – Spurensuche 1. Weltkrieg, Isonzofront* (dosegljivo na <http://www.vierzehnachtzehn.de>).
- *Mons. Vincenzo Lojali: dalle trincee della Grande Guerra (1915–1918) a Vescovo di Amelia*, ur. Emilio Lucci, Associazione ex alunni monsignor Vincenzo Lojali di Amelia, 2014.

ZLOČINI AVSTRO-OGRSKE VOJSKE – SRBIJA 1914

Matjaž Bizjak

Na Slovenskem kot tudi na celotnem nekdanjem področju Avstro-Ogrske so skoraj neznani vojni zločini, ki so jih avstro-ogrške vojaške enote zagrešile v času prve svetovne vojne. Prva svetovna vojna tako v zavesti zgodovinarjev kot tudi ljubiteljev vojne zgodovine v veliki meri še zmeraj velja za korektno vojno, kar pa je zgolj utvara in potvarjanje resnice. Nekateri vojaški teoretiki, kot je francoski podpolkovnik Paul Azan, so že ob koncu vojne v svojih razpravah poudarjali, da je bila prva vojna drugačna tudi zaradi nasilja nad civilisti.

Ne samo, da je vsako vojskovanje zločin nad človekom, ampak vsaka vojna zmeraj preide tiste okvire, ki so nekako še sprejemljivi in ki jih določa vojno-humanitarno pravo. Šele danes raziskovalci ocenjujejo, da je avstro-ogrška vojska v prvi svetovni vojni zelo verjetno zagrešila največ vojnih zločinov tako nad lastnim kot tudi tujim civilnim prebivalstvom.

Zakaj nasilje avstro-ogrške vojske v Srbiji

Galicija in Srbija sta v kontekstu vojnega nasilja nedvomno najbolj izstopali, čeprav so se vojni zločini dogajali po vsej Evropi. Nasilje nad civilisti je bila ena od značilnosti prvega leta vojne, ko so se fronte vsaj na začetku hitro premikale in je vojaštvo posledično prihajalo v stik s tujerodnim prebivalstvom, ki mu ni bilo naklonjeno. Ko govorimo o avstro-ogrskem nasilju v Srbiji, je treba poudariti, da je sicer do njega prihajalo celo vojno, najhujše stvari pa so se vseeno dogajale v letu 1914. Preseneča, da so vsaj v Srbiji največ zločinov storile avstro-ogrške enote prvega poziva, to je enote, ki so bile najbolj pripravljene za bojno delovanje. Treba pa se je zavedati, da vsak bojni stik predstavlja hud stres in da začetek spopadov v letu 1914 v tem kontekstu ni bil nič drugačen. Bojišče je nedvomno zelo težko nadzorovati, in če častniki ne uveljavijo železne discipline, se nad vojaki zelo preprosto izgubi nadzor. Tukaj se pojavlja vprašanje, v kolikšni meri so avstro-ogrski častniki ta nadzor sploh imeli, ga predvsem želeli imeti in ga uveljaviti. Nasilje kaže, da so bila vojaška poveljstva, častniki in sami vojaki slabo pripravljene na srečanje s civilnim prebivalstvom, ki je nenadoma vstopilo in postalo del bojišča. To dimenzijo vojnih zločinov poudarja tudi Alexander Watson v

svoji najnovejši študiji iz leta 2014. Civilno prebivalstvo je bilo pojmovano kot del sovražne sile, ki jo je treba fizično odstraniti in uničiti. Na sami fronti prevladuje fizična sila, in če ni nadzora, ta preprosto preide okvirje vojskovanja. To se je nedvomno zgodilo v primeru obeh avstro-ogrskih ofenziv proti Srbiji. Pozneje, ko se nasprotnikovo ozemlje zasede in se vzpostavi okupacijska oblast, se tudi nasilje omeji in postane »institucionalno«, kar se je dogajalo tudi v okupirani Srbiji po letu 1915. Ob tem nenadzorovanem terorju je pa v primeru Srbije treba omeniti še dodaten element. Gre za načrtno vzgajanje in stopnjevanje sovraštva do Srbov s strani avstro-ogrskih oblasti. Srbi in Srbija so bili v avstro-ogrskem časopisju demonizirani, nenehno predstavljeni zgolj v negativni luči in kot divjaki, in ti medijski pritiski so se po aneksijski krizi in balkanskih vojnah samo še stopnjevali. Sarajevski atentat je to razpoloženje še dodatno poslabševal, kar je bilo najbolj razvidno v Bosni in Hercegovini, kjer oblasti prehoda s sovraštva na nasilje nad svojim lastnim srbskim prebivalstvom niso samo dopustile, ampak celo spodbujale.¹ Avstro-ogrski Srbi so bili dobesedno postavljeni izven zakona, dopuščeni so bili pogromi, ropanje in tudi ubijanje. Nedvomno so se celo vrhovne vojaške oblasti na Dunaju bale, da bodo zadeve ušle izpod nadzora, na kar nakazuje pismo načelnika generalštaba generala Franza Conrada von Hötzendorfa, napisano 30. 6. 1914 guvernerju Bosne in Hercegovine, generalu Oskarju Potioreku. V pismu ga namreč opozarja pred pretiranim nasiljem, ker bi to lahko povečalo razdor med slovanskim prebivalstvom. Hötzendorfa zagotovo k temu ni vodila pravičnost, ampak izključno vojaški razlogi. Bal se je negativnega odziva med lokalnim »bosanskim« vojaštvom, ki je bilo že koncentrirano za napad na Srbijo in so ga v približno 30–40 odstotkih sestavljali Srbi.

Sovraštvo do Srbov je bilo posledično vpeto tudi v vojaške »glave«, vendar se je do nedavnega ocenjevalo, da to sovraštvo in nasilje ni bilo institucionalizirano s strani najvišjih vojaških poveljstev Avstro-Ogrske, vključno z generalštabom, kar pa ne drži. Vsaka vojska namreč išče možnosti, kako vzdrževati in izboljšati svojo bojno moralo, kar je bilo za avstro-ogrsko vojsko še bolj pomembno. Pri njej ni bilo mogoče izpostavljati pojma nacionalnosti ali državnosti. Zvestoba cesarju je sicer bila iz-

¹ Tudi slovensko področje v tem primeru ni bilo izjema. To je bil čas, ko je Marko Natlačen objavil pesem *Bojni grom*, v kateri je Srbom obljubljal hladen dom ob Vrbi.

*Armedo Inspektori T. A. M.
Oskar Potiorek?*

Topniški general Oskar Potiorek (1853–1933), poveljnik avstro-ogrsko vojske na balkanskem bojišču (vir: wikipedia.org)

postavljena, vendar je bila to navadnemu vojaku le prazna fraza in del vojaškega protokola. Zato je bilo za dvig bojne morale treba vzvode iskati v nasprotniku, ga prikazati v najslabši in najbolj kruti obliki ter ilustrirati prihodnji konflikt kot spopad dveh svetov, dobrega in zlega. Zasllišanja avstro-ogrskih vojnih ujetnikov so jasno pokazala, da so častniki zelo verjetno pod vplivom te medijske kampanje vojakom Srbe prikazovali kot krute Balkance, ki ne samo, da ujetnikov ne sprejemajo, marveč jih pred smrtjo vse fizično mučijo. Neuradno se je junija 1914 v celotni avstro-ogrski državni administraciji govorilo o kazenski ekspediciji proti Srbiji in ta »potreba« po kaznovanju Srbije se je posledično v najsurovejši obliki prenesla tudi na vojaške enote. Potrebo po kaznovanju Srbije je stalno poudarjal tudi sam

načelnik generalštaba avstro-ogrsko vojske general Hötendorf. Pričakovali bi, da so vsaj avstro-ogrski častniki, med katerimi so bili mnogi visoko izobraženi, bolj pripravljeni, bolj presodni in humani v svojem odnosu do srbskih civilistov. Vendar so tudi oni bili prepuščeni samim sebi, svojemu prepričanju, vesti in odločitvam. In v večini primerov niso bili ob intenzivnem bojnem stresu nič bolje pripravljeni ali »zrelejši« od svojih vojakov. V srbskem prebivalstvu so videli sovražnika, ki ga je treba fizično odstraniti, načini in sredstva pa pri tem niso bili pomembni. Iz ohranjenega arhivskega materiala tega odnosa ni mogoče v celoti opredeliti. Največ so povedali avstro-ogrski vojni ujetniki srbskim zasliševalcem, ki pa so omenili tudi nekatere pozitivne primere. Tako so zatrjevali, da je general Ignaz Trollmann, poveljnik 18. pehotne divizije s smrtno kaznijo prepovedal kakršno koli nasilje nad civilisti. Eden od ujetnikov je omenil primer polkovnika Wildeja iz 37. pehotnega polka, ki svojim vojakom ni dovolil plenjenja in požiganja in naj bi vojaka iz nekega drugega polka celo ustrelil, ker je izvajal nasilje nad civilisti. Vendar je mogoče iz istih zaslišanj razbrati, da so bile te izjeme redke. V mnogih primerih so častniki začeli z nasiljem ali so celo ukazali vojakom, da so do civilistov neizprosni, v večini primerov pa so to nasilje vsaj dopuščali.

Po začetku prve ofenzive se je v avstro-ogrskih enotah začelo govoriti o praktičnih primerih slabega ravnanja z avstro-ogrskimi vojnimi ujetniki s srbske strani. Vsi so o tem govorili, nihče pa tega ni doživel ali videl, ampak je te strašne zgodbe zgolj »slišal« in jih prenašal naprej. Eden od ujetih avstro-ogrskih vojakov iz 53. pehotnega polka je pri zaslišanju povedal, da so še pred prehodom na srbsko ozemlje pred enoto na konju pripeljali moškega, oblečenega v avstro-ogrsko uniformo z odrezanimi ušesi in rokami. Nihče ni poznal tega človeka, govorilo se je, da je Hrvat, častniki pa so vojakom govorili, da se jim bo to zgodilo, če se bodo predali Srbom.² Vprašanje je, koliko so v te zgodbe verjeli sami častniki, verjetno na taktični ravni precej bolj kot na strateški, saj so na njej doživljali intenzivnejši bojni stres. Te umetno sprožene govornice so pri vojaki in nižjih častnikih izzivale dodaten strah in sovraštvo do Srbov, kar se je kazalo tudi v njihovem odnosu do srbskega civilnega prebivalstva.

² O tem dogodku se je ohranilo samo eno zabeleženo pričevanje in niti ni jasno, kdo je bil vojak na konju. Po mnenju švicarskega raziskovalca dr. Rudolpha Archibalda Reissa, ki je pričevanje zabeležil, je bil to zelo verjetno srbski vojak, kar je možno.

Srbski ujetniki v osrednji Srbiji (fototeka Društva soška fronta 1915–1917)

Večina preživelih prič za najbolj krute omenja madžarske enote, kar pa zelo verjetno spet izvira iz nepoznavanja tujih jezikov in širjenja govoric, po katerih so bili Madžari nabolj divji in kruti. Če samo pogledamo razpored avstro-ogrskih enot za prvo ofenzivo proti Srbiji, je razvidno, da je večina enot prihajala iz južnoslovanskih področij. Edina prava madžarska enota je bila 40. honvedska divizija, ki je delovala v okviru VI. armade. Manj so priče omenjale hrvaške enote, čeprav so po teh pričevanjih grozodejstva zagrešili tudi vojaki hrvaške narodnosti. Češke enote so po navadi skozi naselja hodile brez nasilja.

Avstro-ogrške vojne zločine v Srbiji je treba za boljše razumevanje umestiti tudi v časovni okvir. Avstro-ogrška vojska je v letu 1914 izvedla dve neuspeli ofenzivi na srbsko ozemlje. V prvi, ki je bila znatno krajša in je trajala samo 12 dni,³ je bilo storjeno precej več vojnih zločinov kot v drugi (trajala 115 dni). Najbrž je temu botrovalo več razlogov. V drugi ofenzivi so se mnogi srbski civilisti zavedali, kaj lahko od avstro-ogrške vojske pričakujejo in so se pravočasno umaknili. Po nekaterih

srbskih poročilih so se iz Mačve umaknile tri četrtine prebivalstva. Poleg tega je bil mednarodni pritisk na Avstro-Ogrsko zaradi grozodejstev v času prve ofenzive zelo močan, antantno in nevtralnno časopisje je o tem veliko pisalo. Posledično je bila tudi avstro-ogrška vojska prisiljena, da je odnos do srbskih civilistov v drugi ofenzivi vsaj malo spremenila. To ne pomeni, da je bil v jesenski ofenzivi ta odnos korekten, daleč od tega, vendar je bilo v številčnem smislu storjeno precej manj vojnih zločinov kot v prvi ofenzivi. Celo mnogi avstro-ogrski vojaki, ki so bili ujeti v drugem neuspelem poskusu zasedbe Srbije, so v svojih izpovedih poudarjali razliko med obema ofenzivama v letu 1914. Zagotovo so bili vojaki v »drugem poskusu« tudi bolj pripravljeni, saj so za sabo že imeli izkušnjo iz Srbije. Nekateri so povedali, da jim v drugi ofenzivi ni bilo dovoljeno ubijati in požigati vasi, lahko pa so še zmeraj internirali civiliste, kar so v svojih zaslišanjih vojaki imenovali kot »jemanje ujetnikov«. Najhuje se je avstro-ogrška soldateska nad srbskimi civilisti znesla takoj po porazu na Ceru, ko se je umikala proti Savi in Drini. Po pričevanju samih avstro-ogrskih vojakov ni šlo za urejen in vojaško orga-

³ Avstro-ogrška vojska je s prehodom Drine začela 12. 8. 1914. Ofenziva se je zaključila s spopadi pri Šabcu (21.–24. 8. 1914) in dokončnim umikom avstro-ogrške vojske preko Save. Jesenska ofenziva se je začela 6. 9. 1914 in se končala 15. 12. 1914 z zapustitvijo Beograda in umikom preko Save in Donave.

niziran umik, ampak za kaos in popolnoma brezglavi beg proti mostiščem na obeh rekah. O tem begu je najbolj pristna pričevanja zapustil novinar Egon Erwin Kisch, ki je takrat prešel Savo kot desetnik 11. pehotnega polka v sestavi VIII. praškega armadnega zbora.⁴ Pravega nadzora nad vojaki nedvomno ni bilo več in vojaki so se mnogokrat za poraz kruto znesli nad srbskimi civilisti. K temu je treba dodati še namišljene napade srbskih četnikov, ki so jih avstro-ogrski poveljstva okrivila za vsako svojo napačno odločitev in posledično, skladno z ukazi, izvajala povračilne represalije nad civilisti.

Odgovornost avstro-ogrskih vojaških poveljstev

Dolgo je prevladovalo mnenje, da je bilo nasilje »spontana stvar« taktičnih vojaških ravni. Danes se ve, da je avstro-ogrski generalštab 13. 8. 1914 posredoval telegram vojaškemu poveljstvu v Petrovaradinu, v katerem je dovolil jemanje srbskih talcev tako na avstro-ogrski kot tudi na srbski strani, v primeru napada na avstro-ogrške vojake pa tudi njihovo kaznovanje in požiganje naselij. Nekateri raziskovalci poudarjajo, da je do tega telegrama, ki je bil poslan pozno zvečer, prišlo zaradi napačnega ali celo lažnivega poročanja podrejenih, vendar to ne more opravičiti njegove vsebine in pomena. Telegram prinaša tem vojnim zločinom drugačno dimenzijo, pomeni, da so bili dopuščeni in dejansko legitimizirani z najvišje strateške vojaške ravni. Poleg tega je obveščevalni oddelek avstro-ogrškega generalštaba (*Evidenzbüro*) v juliju 1914 izdal tudi posebno navodilo z naslovom *Narava, oprema in načini bojevanja komitov*.⁵ Obveščevalni oddelek je takrat vodil polkovnik Oskar Hranilović von Czvetassin, ki je 24. 5. 1914 zaradi afere Redl zamenjal polkovnika Augusta Urbaškega. V tem navodilu so obveščevalci poudarili, da srbske »komitske bande« ne spadajo v kontekst mednarodnega prava. Treba jih je fizično uničiti, izvajati pa tudi brezkompromisne kazenske ekspedicije proti centrom (naseljem), ki jih podpirajo. Navodilo je predvidevalo tudi zastraševanje ostalega prebivalstva. Nikjer pa ni bilo zapisano opozorilo, da

mnogi srbski vojaki drugega ali tretjega poziva nimajo vojaških uniform in nosijo civilne obleke. Ta napoved izvajanja terorja nad civilnim prebivalstvom je bila v avstro-ogrski vojaški praksi nekaj novega, kajti tudi v boju proti upornikom v Bosni in Hercegovini leta 1882, ki so ga avstro-ogrške sile izvajale brezkompromisno, takih postopkov proti civilnemu prebivalstvu ni bilo. To vojaško samovoljo in prepotentnost napram civilistom je mogoče do neke mere umestiti tudi v avstro-ogrsko državno prakso. Vsebinsko zelo kompleksna avstro-ogrška ustava sicer vojaškim pravilom in zakonom ni dajala prednosti pred StGG (*Staatsgrundgesetz über die allgemeinen Rechte der Staatsbürger*),⁶ prav tako ni bil sprejet poseben zakon, ki bi natančneje urejal vlogo vojske pri zagotavljanju notranjega reda in varnosti. Toliko bolj pa so bila v tem kontekstu eksplicitna Pravila službe cesarsko-kraljeve vojske (*Dienst-reglement für das Kaiserlich-königliche Heer*). XI. poglavje je bilo v celoti namenjeno nastopu vojaških avtoritet v primeru civilnih neredov. Skladno s tem členom je imel vojaški poveljnik popolno diskrecijsko pravico in tudi odgovornost za uporabo vojaške sile pri vzpostavljanju javnega reda in varnosti. Vojaška sila se je smela uporabiti, ko je bila civilna oblast »paralizirana«,⁷ vendar je o trenutku in načinu posredovanja odločal samo vojaški poveljnik. V tem smislu so bile vojaške oblasti postavljene nad civilne avtoritete in so lahko vojaško posredovale zgolj po svoji presoji.

Zgoraj omenjeni telegram je sprožil plaz podobnih usmeritev vojaških poveljnikov na nižji operativni ravni. Srbski zgodovinarji navajajo direktivo poveljnika 5. avstro-ogrške armade generala Liboriusa von Franka, ki jo je izdal 27. 8. 1914. V njej naj bi svojim vojakom med drugim naročil: *Vaša je dolžnost, da lastnino, moške in ženske te nesrečne države uničite*.⁸ Ohranjeno je nedatirano navodilo poveljnika avstro-ogrškega IX. armadnega zbora, ki je bilo poimenovano *Direktiva za odnos do srbskega prebivalstva*. Ohranjen dokument ima nedvomno zelo pomenljivo ime in večina srbskih raziskovalcev, ki ga zelo verjetno v originalu ne pozna, vidi v njem zgolj in samo zločinski

⁴ Egon Erwin Kisch, *Schreib das auf, Kisch!*, Das Kriegstagebuch, Erich Reiss, 1930. Kisch je znan po tem da je dejansko odkril afero Alfred Redl in tudi prvi objavil informacijo v časopisu. O tem je pozneje tudi napisal knjigo *Der Fall des Generalstabs Chefs Redl*, Die Schmiede, Berlin, 1924. Zbor – starejši izraz za korpus.

⁵ *Über Wesen, Ausrüstung und Kampfesart der Komitadschis*.

⁶ *Državni temeljni zakon o splošnih pravicah državljanov (nem.)*.

⁷ *Sorge zu tragen, wenn nach seiner Ansicht die Wirksamkeit der Behörden »gelähmt« erscheint*.

⁸ Direktiva ni ohranjena v originalni obliki. Srbi naj bi jo našli pri ujetem avstro-ogrskem častniku avgusta 1914. Objavljena je bila leta 1914 v srbskem časopisu v Skopju, ki ga je urejal Branislav Nušić. Nikola Pašić je leta 1919 predlagal, da bi to direktivo uporabili tudi pri določanju krivde za začetek vojne na mirovni konferenci v Parizu.

Avstro-ogrška vojska obeša srbske civiliste. (iz zbirke Matjaža Bizjaka)

dokument, namenjen legitimiziranju krutega ravnanja in iztrebljanja srbskih civilistov oziroma celotnega srbskega naroda. Natančnejša analiza dokumenta pokaže, da gre za tipičen vojaški dokument tistega časa, namenjen zaščiti lastnih enot. Je pa iz navodila viden izrazit strah poveljstva IX. armadnega zbora pred srbskimi četniki⁹ in njihovim delovanjem, ki je bil označen kot eden glavnih načinov delovanja srbske vojske in tudi srbskega civilnega prebivalstva. Ta direktiva je označevala srbsko prebivalstvo kot potencialno nevarno in sovražno in to je nedvomno bila jasna kršitev podpisane Haške konvencije.

Treba pa se je vprašati, od kod tak strah visokih avstro-ogrskih vojaških poveljstev pred vesplošno gverilsko vojno v Srbiji. Ta in predvsem vojaška previdnost sta nedvomno izhajala iz vojaških analiz načina angažiranja redne srbske vojske in drugih njenih oboroženih formacij v obeh balkanskih vojnah. Predvsem v prvi balkanski vojni so bile pred uradnim začet-

kom sovražnosti na turško ozemlje poslani enote četnikov pod vodstvom aktivnih srbskih častnikov, ki so v turškem zaledju povzročale zmedo, napadale turške oskrbovalne kolone, izvajale nasilje nad turškim in muslimanskim civilnim prebivalstvom. Te enote velikosti čete oziroma še manjše so precej pripomogle, da se je organizirana turška obramba hitro sesula. Enote so delovale v civilnih oblekah, brez oznak, in so bile pri svojem delovanju zelo krute in brezkompromisne tudi do nesrbskega civilnega prebivalstva. Prisotno je bilo pobijanje in mučenje civilistov vseh starosti, vojnih ujetnikov, zažiganje naselij. Ko so bili četniki ogroženi, so odvrgli ali skrili orožje ter se pomešali s srbskim prebivalstvom. Prav tako je srbsko prebivalstvo na »osvobojenih«¹⁰ področjih pogosto v trenutku prihoda srbske vojske tudi samo od sebe začelo napadati turške formacije in se pridružilo srbski vojski. Tudi to prebivalstvo je bilo brez vseh oznak in je na turške vojake streljalo tudi po mestih in drugih naseljih.¹⁰ Avstro-ogrška vojska je te načine

⁹ Gverilski način bojevanja je v takratni vojaški teoriji veljal za nesprejemljivega in nečastnega. V večini primerov so ga povezovali z balkanskimi narodi in Turčijo.

¹⁰ Vojne zločine je izvajala tudi redna srbska vojska in te zločine je tako po številu kot tudi po krutosti mogoče primerjati z avstro-ogrskimi zločini na srbskem ozemlju v drugi polovici leta 1914. Vse to je privedlo srbskega častnika Dimitrija Tucoviča do sklepa, da so Turki vodili poštenejšo vojno kot Srbi. Glede na njegovo pisanje so bili srbski vojaki pod močnim vplivom srbskih časopisov, ki so tendenciozno pisali o krvoločnih »Arbanasih«, njihovemu nasilju nad srbskim prebivalstvom ipd. To je sicer zelo splošna primerjava, vendar ta pripomba kaže, da je srbska politika, podobno kot avstro-ogrška, načrtno vzgajala sovraštvo do sosednjih narodov in drugih veroizpovedi: Albancev, Turkov in muslimanov. O tem nasilju je pisal takrat tudi novinar Lev Trocki. O tem več: Lev Trocki, *Kosovsko vprašanje*, DZS, Ljubljana, 1989.

bojevanja poznala in nedvomno se je nanje pripravljala, visoki častniki so se zavedali nevarnosti. Vojaški načrtovalci so se odločili za model popolne pacifikacije osvojenega področja, kar pa je pomenilo tudi nasilje nad civilnim prebivalstvom. Ukrep intenzivne zaščite lastnih sil je bil povsem legitimen, predvsem pa v vojaškem smislu povsem razumljiv, česar pa srbski pisci ne navajajo. Srbsko vrhovno poveljstvo se je namreč že 29. 7. 1914 obrnilo na vojno ministrstvo z namenom organiziranja četniškega delovanja v vojni z Avstro-Ogrsko, napravljen je bil tudi spisek aktivnih častnikov, ki bi te četniške akcije vodili in izvajali. Vrhovno poveljstvo je pripravilo *Navodilo za četniško delovanje v vojni z Avstro-Ogrsko*. Po tem navodilu bi se prostovoljci lahko uporabili tudi na področju Bosne in Hercegovine za pripravo vstaje. 18. 8. 1914 je obveščevalni oddelek srbskega vrhovnega poveljstva pod vodstvom polkovnika Dragutina Dimitrijevića Apisa pripravil *Navodilo za teroristične in vstajniške akcije*. Srbska vlada je ta navodila odobrila. Navodila so predvidevala izključno gverilski način delovanja na avstro-ogrskem ozemlju oziroma v zaledju avstro-ogrskih enot, uporabo lokalnega civilnega prebivalstva in tudi atentate na visoke sovražnikove vojaške poveljnike. Da je bil glavni namen omenjenega avstro-ogrškega dokumenta varovanje lastnih enot in pacifikacija osvojenega območja, kaže tudi določilo, po katerem je bilo prepovedano ropanje zasebne lastnine in plačilo zasežene hrane, kar pa s strani podrejenih enot zagotovo ni bilo spoštovano. Kar v dokumentu ni sprejemljivo, je jemanje talcev in njihovo morebitno kaznovanje kot tudi zažiganje hiš in naselij v primeru napada na avstro-ogrške vojake. Dokument je predvideval tudi usmritev vsake osebe, ki bi se našla v gozdu ali izven naselja in jo je dokument enačil s četnikom. Dokument je nedvomno prešel vojaški okvir, ni ga pa mogoče definirati za zločinskega in z izključnim namenom etničnega čiščenja, kamor ga umešča večina srbskih avtorjev.

Mednarodna pravna izhodišča obvezujoča za avstro-ogrsko vojsko

Avstro-Ogrska je bila kot velika sila podpisnica različnih mednarodnih pogodb, med drugim tudi IV. Haške konvencije iz leta 1907. Podpisala jo je na dan nastanka, 18. 10. 1907, ratificirala novembra 1909 in je nato zanjo postala obvezujoča

26. 1. 1910. Predvsem 50. člen te konvencije je prepovedoval kakršne koli kolektivne ali druge sankcije nad civilnim prebivalstvom, če zanje ni bilo odgovorno, poudarjala pa je predvsem humano ravnanje in zaščiten status civilistov in vojnih ujetnikov. Kraljevina Srbija te konvencije ni podpisala in zanjo posledično ni veljala, vendar s pravnega stališča konvencija ni opredeljevala recipročnosti.

Pričevanja preživelih srbskih civilistov in avstro-ogrskih vojnih ujetnikov

Največ podatkov o nasilju nad civilisti so podali očitvidci zločinov in poročila preiskav o zločinih med vojno in po vojni.¹¹ Žrtve nasilja so bili med civilisti predvsem moški. Šlo je za mlade fante, starce ali pa moške, ki zaradi fizičnih hib niso bili vpoklicani v vojaško službo. Vsak moški, pri katerem so našli orožje, vojaško opremo, naboj ali vojaški poziv, je bil takoj likvidiran. Prav tako so bili pobiti moški, ki so bili najdeni izven naselij oziroma se je zanje vedelo, da so pripadniki srbske nacionalnoobrambne organizacije *Narodna odbrana*. Vojaške enote so streljale tako posameznike kot tudi večje skupine ljudi. 20. 8. 1914 so naselje Lešnica ob Drini ponovno zasedli vojaki srbske kombinirane divizije. V poročilu njenega poveljnika generala Mihajla Rašića je zapisano, da je ob prihodu v naselje na drevesih še zmeraj viselo 6 trupel, po njegovi oceni pa naj bi avstro-ogrške sile v naselju pobile okoli 100 civilistov, med njimi tudi otroke. Dan kasneje je srbsko vojaško poročilo omenjalo, da je bilo v bližini železniške postaje v tem naselju ustreljeno okoli 80 ljudi, predvsem moških, medtem ko so morale ženske in otroci streljanje gledati.

Preiskovanje vojnih zločinov

Najvažnejše in zelo verodostojne podatke o avstro-ogrskih vojnih zločinih je podal že omenjeni Švicar Rudolph Archibald Reiss, ki je v Srbijo prišel na poziv srbske vlade. Bil je forenzik in je med septembrom in novembrom 1914 na 19 različnih lokacijah v Srbiji raziskoval posledice obeh neuspešnih avstro-ogrskih ofenziv. Aprila 1915 je pripravil temeljito poročilo za srbsko vlado, ki je nedvomno predstavljalo šok za javno mnenje v antantnih in nevtralnih državah. Strašljive so bile številke, ki jih je v svojem poročilu

¹¹ Največ pričevanj in dokazov o teh zločinih je v arhivskem fondu *Komisija za ispitivanje zločina 1914–1918* v Arhivu Srbije v Beogradu.

Avstro-ogrška vojska obeša srbske civiliste. (iz zbirke Matjaža Bizjaka)

navedel Reiss, pa čeprav so bile samo delne. Navedel je namreč, da je bilo na področjih, po katerih je raziskoval, ubitih okoli 1300 ljudi (994 moških, 306 žensk in 87 otrok mlajših od 15 let), 116 ranjenih (51 moških, 65 žensk in 15 otrok) in 562 »neznanih« ljudi (480 moških, 73 žensk in 20 otrok). Po njegovih ocenah naj bi bilo iz Mačve, Podrinja in področja s severne strani Cera med 3500 in 4000 civilnih žrtev. Reiss je v svojem poročilu poudaril, da je njegovo poročilo samo delno, ker ni dobil podatkov iz vseh vasi, tudi ne iz Šabca kot večjega naselja.

Po vojni je Avstrija oblikovala posebno komisijo za preiskavo kršenja »pravil vojne službe«, ki je zaključno poročilo podala leta 1922. Komisija je samo za Šabac ocenila, da je bilo tam pobitih okoli 120 civilistov, vendar »bi ta številka lahko dosegla tudi 200 ubitih.« V poročilu komisije je bilo pri opisu načina ubijanja zapisano, da so bili nekateri ustreljeni, zabodeni, živi vrženi v ogenj, pretepeni do smrti ipd. Po drugi strani pa je komisija kot povod nasilja navedla, da so v Šabcu civilisti streljali na avstro-ogrške vojake. Po Reissovem poročilu je bil glavni poboj v Šabcu izveden 17. 8. 1914. Priča, avstro-ogrski častnik, ki je tega dne šel skozi Šabac, je ob cerkvi videl okoli 80 trupel, in ko je vprašal, kaj se je zgodilo, so mu povedali, da so to bili talci. Neznani avstro-ogrski general, ki je samo

šel skozi mesto, naj bi namreč vojakom zaklical, da je talce treba pobiti, in vojaki so jih potem res začeli streljati. Komisija ni mogla ugotoviti identitete tega generala. Poveljnik 3. srbske armade, general Pavle Jurišić, je v enem od svojih poročil opisal skupino 19 ljudi, po večini starcev, žensk in tudi otrok, ki so bili zvezani skupaj in nato umorjeni. V poročilu je navedel, da je mogoče skoraj v vseh naseljih videti strašne prizore ubitih in iznakaženih trupel. V vasi Brezjak so našli pobito celotno družino, očeta, mater in tri hčerke, vsi so bili zvezani med seboj in nato ustreljeni. K najmlajši 14 letni hčeri, je bil privezan in usmrčen tudi njihov pes.

Načini vojaškega nasilja

Po eni od Reissovih ocen so samo na področju treh srezov, v katerih je raziskoval zločine, ustrelili 345 moških in 64 žensk, zaklali 113 moških in 27 žensk, obesili 7 moških in 6 žensk, pretepli do smrti 8 moških in 20 žensk ter zažgali žive 35 moških in 96 žensk. Drobovje so odprli 2 moškim in 4 ženskam, nosove odrezali 28 moškim in 6 ženskam, ušesa 31 moškim in 7 ženskam, oči iztaknili 30 moškim in 38 ženskam, spolne organe odrezali 3 moškim in 3 ženskam, kožo izrezali na pasove 15 moškim in 3 ženskam, dojke odrezali 2 ženskama in razkosali 17 moških in 16 žensk.

Posilstva so bila v letu 1914 v Srbiji zelo pogosta, je pa malo evidentiranih konkretnih primerov, ker so tako ženske kot njihove družine zaradi ugleda to skrivale. O spolnem nasilju nad ženskim svetom so veliko poročale srbske vojaške enote, ko so ponovno zavzele posamezna naselja. Poročila večkrat omenjajo, da so bila najdena ženska trupla z odrezanimi dojkami.

Teror nad srbskim civilnim prebivalstvom je bil izvajan bolj ali manj v vseh naseljih, ki jih je avstro-ogrsko vojska zasedla, najbolj pa so bili na udaru Lešnica, Šabac, Loznica in bogata vas Prnjavor. V tem oziru naj bi bil najbolj prizadet prav Prnjavor, ki je bil popolnoma opustošen. Ob umikanju s Cera so prav v tem naselju veliko žensk in deklet posilili. Precej ljudi so ubili in trupla vrgli v goreče hiše. Veliko je bilo ubijanja z bajoneti, brez streljanja. Raziskovalci so pogosto omenjali trupla brez nosu ali ušes. Številni so bili najprej mučeni in šele nato ubiti, nekateri srbski viri pa omenjajo, da so bila mnoga trupla naknadno iznakažena. Vzroke za to je težko opredeliti, zelo verjetno je šlo za »sproščanje bojne ga stresa in jeze«, zagotovo pa je bila to tudi oblika ustrahovanja prebivalstva. V Šabcu so tik pred umikom iz tega mesta postrelili tudi ujete srbske vojake 13. in 14. polka. Po srbskih podatkih naj bi našli v Šabcu približno 58 njihovih trupel. Znano je bilo kar nekaj primerov, ko so srbski civilisti morali kot živi ščit hoditi pred nastopajočimi avstro-ogrski mi napadalnimi kolonami.

Zaključek

Sam Reiss je glavni razlog tovrstnega odnosa avstro-ogrškega vojaštva do srbskih civilistov »našel« v avstro-ogrski in nemški medijski kampanji, ki je ustvarila pogoje za vojaško nasilje, do katerega je v drugi polovici leta 1914 prišlo v Srbiji. Najbrž lahko Reissu do neke mere pritrdimo, kajti dolgotrajna protisrbska propaganda je nedvomno pustila svoje posledice tudi na vojaštvu. Avstro-ogrsko vojska je v spopad šla popolnoma nepripravljena, brez strateških smernic, na balkanskem bojišču je bilo vse prepuščeno generalu Potioreku, ki je že sam po sebi zaradi odgovornosti pri varovanju prestolonaslednika vso krivdo zvrčal na Srbe. Poveljniki taktičnih enot so bili pri tem večinoma prepuščeni samim sebi in niso mogli iz sovražnega okvirja, ki jim ga je že toliko let podajala uradna državna propaganda. V veliki meri so prešli mere takratnega pojmovanja človečnosti ter

pravil vojskovanja. Ves gnev, pozneje pri umiku pa tudi maščevanje nad porazom, so zilili na srbsko civilno prebivalstvo. Tako so avstro-ogrski vojaki že v prvem letu vojne pokazali, da vojna ne bo viteška, še manj pa korektna. Prinesla ni samo brezmejnega trpljenja in umiranja na frontah, ampak tudi izredno veliko nasilja nad civilnim prebivalstvom. Srbsko uradno zgodovinopisje govori celo o načrtni genocidni politiki avstro-ogrske vojske, kar pa je spet zelo enostransko in precej politično všečno gledanje na kompleksno, zelo kruto in nesrečno zgodbo, ki se nikakor ne bi smela zgoditi. Pravega števila ubitih nikoli ni bilo mogoče ugotoviti, tudi zaradi tega ne, ker so bili mnogi srbski civilisti na silo odpeljani preko Drine in Save v taborišča, kjer so potem umrli zaradi slabega ravnanja in lakote.

Viri in literatura:

- Arhiv Srbije/Beograd, arhivski fond, *Komisija za ispitivanje zločina 1914–1918*.
- Paul Azan, *The Warfare of to-day*, Houghton Mifflin company, Boston/ New York, 1918.
- Sladana Bojković, Miloje Pršić, *Rodolf Arčibald Rajs o zločinima Austrougara–Bugara–Nemaca u Srbiji 1914–1918*, Istorijski muzej Srbije, Beograd, 1997.
- Edmund Bernatzik, *Die österreichischen Verfassungsgesetze mit Erläuterungen*, Manz Verlag, Wien, 1911.
- *Dienst-reglement für das Kaiserlich-königliche Heer*, Kaiserlich-königliche Hof und Staatsdruckerei, Wien, 1896.
- Wolfram Dornik, Hannes Leidinger, Karin Moser, Verena Moritz, *Habsburgs schmutziger Krieg: Ermittlungen zur österreichisch-ungarischen Kriegsführung 1914–1918*, St.Pölten–Salzburg–Wien, Residenz Verlag, 2014.
- Anton Holzer, *Das Lächeln der Henker. Der unbekannte Krieg gegen die Zivilbevölkerung 1914–1918*, Primus Verlag, Darmstadt, 2008.
- Miloš Kazimirović, Hans Hautman, *Krvavi trag Velikog rata, zločini Austrougarske i njenih saveznika 1914–1918 u svetlu austrijskih dokumenata*, Prometej/RTS, Novi Sad/Beograd, 2015.
- Predrag Pejičić, *Četniški pokret u Kraljevini Srbiji 1903–1918*, Pogledi, Kragujevac, 2007.
- Arčibald Rajs, *Zločini nad Srbima u Velikom ratu*, Svet knjige, Beograd, 2014.
- R. A. Reiss, *Report upon the Atrocities committed by the Austro-Hungarian Army during the First Invasion of Serbia*, Simpkin-Marshall, London, 1916.
- R. A. Reiss, *How Austria-Hungary waged war in Serbia, Personal Investigation of a Neutral*, Librairie Armand Colin, Paris, 1915.
- John R. Schindler, *Disaster on the Drina: The Austro-Hungarian Army in Serbia, 1914*. War in History, Vol. 9, No. 2 (april 2002), str. 159–195.
- Isidor Vuković, *Načmečer –Austrougarski logor za Srbe 1914–1918*, Prometej, Beograd, 2016.
- Alexander Watson, *Ring of Steel: Germany and Austria-Hungary at War 1914–1918*, Penguin UK, London, 2014.

JOŽEF VIŽINTIN IN NJEGOVA VOJNA

Vili Prinčič

Slovenski narod se je s prvo svetovno vojno srečal avgusta 1914, ko je po vojni napovedi Avstro-Ogrska napadla Srbijo in se kmalu zapletla v vojno še s carsko Rusijo. Veliko naših dedov in pradedov je bilo takrat vpoklicanih pod orožje in usoda jih je odpeljala v daljne dežele, za katere niso prej nikoli slišali. Pisma so v domače kraje prihajala iz vzhodne Bosne, z reke Drine in krajev v Srbiji, prihajala pa so tudi iz še bolj oddaljene dežele, ki so ji pravili Galicija. Prihajala so iz Kolomeje, Lvova, Rave Ruske, Przemysla, Gorlic, s Karpatov in krajev ob velikih rekah Dnjester, Bug in San, kjer so potekali krvavi boji med avstro-ogrskimi in ruskimi enotami. Obljubljeno nekajmesečno vojskovanje s skorajšno zmagoslavno vrnitvijo pa se je podaljšalo v dolga leta bivanja v umazanih strelskih jarkih in zakloniščih ter v ujetništvu v Rusiji, tudi v prostrani Sibiriji. V mnogih, premnogih primerih pa je namesto vojakovega pisma, v domačo vas prispela državna dopisnica s suhoparnim obvestilom, da je ta in ta vojak padel za cesarja in domovino.

S tem člankom predstavljamo zgodbo vojaka Jožefa Vižintina iz Vižintinov,¹ ki je ob mobilizaciji štel že 42 let. Bil je poročen in oče treh otrok. V Vižintinih hranijo dnevnik, v katerem je Jožef Vižintin opisal svojo dolgo pot vojaka in vojnega ujetnika. Boril se je na srbski fronti, a je bil kmalu zajet. Zapisal je, da je v avstro-ogrski vojski služil 100 dni. Kot ujetnik je v Srbiji preživel več kot leto dni, nato so ga Srbi po umiku v Albanijo predali Italijanom, pod katerimi je potem več kot tri leta preživel usodo ujetnika. Domov se je namreč končno vrnil šele julija 1919. Dnevnik sicer ni bogat z opisi in razmišljanji, jasno pa bralcu razkrije dolgo pot, ki jo je moral Jožef Vižintin prepešačiti, prepotovati z vlakom in prepluti z ladjami. Kronika je zbrana v manjšem zvezku, v katerega je Vižintin dokaj redno zapisoval svoja doživetja, pravzaprav krajše opombe in opazke. S posebno pozornostjo je opazoval naravo v krajih, po katerih ga je nesla usoda, tako da niti v najhujših trenutkih ni zatajil svoje kmečke duše. Vojna vihra je tudi njega, preprostega vojaka, vodila iz kraja v kraj, povsod pa se je tako ali drugače znašel. Vsa dogajanja je opisoval neprizadeto, skoraj

kot da bi bil na počitnicah in ne v vojni ali ujetništvu. Nikjer ni zabeležil, da je z drugimi sotrpini stradal, zmrzoval ali pod žgocim soncem opravljal težaška dela brez vode in brez potrebne zdravniške nege. Na srbski fronti je bil tudi ranjen, a razen suhoparnega „danes ranjen“, ni zapisal, kakšno poškodbo je utrpel, kam ga je zadelo, kako in kje so ga zdravili in podobno. Pisci dnevnikov po navadi posvečajo takim dogodivščinam večjo pozornost, naš Jožef pa je bil očitno iz drugačnega testa. Omenjal je smrti mnogih tovarišev, sam pa se ni nikoli pretirano pritoževal. Njegov jezik je v glavnem preprost, sporočila pa vedno kratka in jedrnata, tako da se bralec nekoliko čudi, ko najde v dnevniku na primer lapidarna zapisa, da sta mu umrli hčeri. Kako sta ga sporočili prizadeli, dnevniku ni zaupal, kakor tudi sicer ni v njem prostora za takšne ali drugačne občutke, ki jih je med vojno nedvomno doživel. Le občasno je zabeležil, da je sanjal o ženi. Vseeno pa dnevnik predstavlja dragocen prispevek za spoznavanje premikov raznih enot, njihove udeležbe spopadov in ne nazadnje njihovega životarjenja v ujetniških taboriščih.

Kronika se začne 25. julija 1914, ko je Vižintin kot civilist opravil zadnjo vožnjo iz »jave² na štacjon³«. Naslednji dan je namreč prejel sporočilo, da mora »iti v vojsko«⁴ in se je odpravil v Gorico. Prepustimo mu opis naslednjih dni: *V torek, 28. julija, so nas preoblekli in dobili smo puške. V naslednjih dneh smo šli na Rojce,⁴ kjer smo marširali in delali druge vaje. Skupaj s 40 možmi sem bil na straži na železnici. V tem času sta me žena in hčerka Alojzija dvakrat obiskali. Nekaj dni smo bili na vadbi v Dornberku. V torek, 8. septembra, je bil praznik Device Marije in je v Dornberku bila maša in procesija po vasi. Udeležili smo se je tudi mi vojaki. V ponedeljek, 14. julija, proti večeru smo ravno bili na železniški postaji v Prvačini, ko je začela padati močna toča, ki je vse razbila. Naslednji dan so nam dali po 180 patron vsakemu in nas poslali na stražo v Podsabotin.⁵ V naslednjih dneh so nas pošiljali v Šempeter in Vrtojbo, pa v Faro in Ločnik.⁶ Na strelišču v Panovcu smo vadili streljanje, na hribu Kalvarija nad Podgoro pa smo imeli razne vojaške vaje.*

¹ Zaselek pri Devetakih v Doberdobskem dolu.

² Kamnolom na Krasu. V tem primeru gre za kamnolom pri Devetakih v Dolu, iz katerega so prevažali kamen na goriško postajo, včasih pa tudi na železniško postajo v Rubijah ob reki Vipavi.

³ Železniška postaja (narečno).

⁴ Večji travnik pri Gorici, na katerem je 4 leta prej Edvard Rusjan opravljal svoje prve letalske polete.

⁵ Vas pri Gorici na pobočju hriba Sabotina.

⁶ Vasi pri Gorici.

Železniška postaja v Bosanskem Brodu (fototeka Društva soška fronta 1915–1917)

V nadaljevanju je Jožef Vižintin zapisal, da so ga vključili v »Strelski bataljon, stotnija 2/7, Feldpost 307⁷« in da sta bila njihova poveljnika major Salamon in podpolkovnik Galenik. Dne 9. oktobra pa je prišel „befel“,⁸ da mora bataljon na vlak za Bosno. V Šempetru so dobili zajtrk, v Ljubljani pa kosilo. V Bosanskem Brodu so prestopili na „malo štreko“,⁹ po kateri so nadaljevali pot do Han Pjeska, od tam pa so se morali prebijati naprej po snegu skozi gozd, vedno više in više v hribe, dokler se 16. oktobra ob 4. popoldne niso spopadli s Srbi. Ti so se morali umakniti in avstro-ogrski vojaki so prodirali do goreče Rogatice. Tu je Vižintinov bataljon dobil mnogo blaga, ki mu ga je darovalo mesto Sarajevo.

Mesto Sarajevo je našemu bataljonu darovalo mnogo robe. Prejeli smo po 4 ogrske cigarete in po 1 kozarec črnega vina. Drugo pa so odstavili pri bataljonu. V rezervi so tam pustili dva zaboja kave. Iz Sarajeva smo prejeli dosti blaga. To so darovali dobri ljudje, a mi smo bili oškodovani zaradi kave.

Tren¹⁰ ni mogel toliko nositi. Vse tisto bi lahko nosili mi vojaki in bi si po potrebi skuhalo kavo. Tako nismo imeli ne šenka¹¹ iz Sarajeva in ne kave od bataljona. Tako rečem: čast ljudem iz Sarajeva. Oni so 28. oktobra 1914 naredili svojo dolžnost.

1. novembra 1914 je Vižintin zapisal, da so hodili ves dan, prekoračili Drino in stopili na srbsko ozemlje. Tu se je spet vnel hud boj pri vasi Pecka,¹² kjer je bil naš junak ranjen. Vižintin tudi zapiše, da so morali ranjenci z bojišča pešačiti v snegu in dežju proti bolnišnici. V dnevniku je na tem mestu presledek, nakar Vižintina najdemo 11. novembra – s pripisom „praznik Sv. Martina“ – v Ljuboviji,¹³ kjer je srečal znanca Justina Cotiča z Vrha na Goriškem. Tu so bili na zdravniškem pregledu in Vižintin je bil spet „tauglich“¹⁴. Od tu je njegova enota korakala naprej. Bil je hud mraz in vojaki so spali v gozdu kar v snegu. Prispeli so v Valjevo, kjer je Vižintin srečal nekatere znance, med katerimi sta bila tudi Anton Cotič z Vrha in Anton Pahor

⁷ Jožef Vižintin je bil skoraj zagotovo pripadnik stotnije mejnih brambovcov št. 2/7 (*Grenzschutzkompanie Nr. 2/7*), ki so jo večinoma sestavljali Primorci, Furlani in Tirolci starejših letnikov. Stotnija se je jeseni 1914 borila na srbskem bojišču in vojna pošta 307 tudi potrjuje, da je spadala v 17. gorsko brigado.

⁸ Ukaz (nem. *Befehl*).

⁹ Železnica, v tem primeru ozkotirna, kakršne so sicer v Bosni prevladovala (nem. *Strecke* – železniška proga).

¹⁰ Vojaška preskrbovalna služba (nem. *Train*).

¹¹ Dar, darilo (nem. *Geschenk*).

¹² Vas okrog 25 km zahodno od Valjeva.

¹³ Kraj na Drini, okrog 40 km zahodno od Valjeva.

¹⁴ Sposoben za vojaško službo (nem. *tauglich*).

iz Nove vasi na Krasu. Tu so doživeli vesel dogodek: ulovili so petelina in Anton ga je skuhal. V nekem spopadu so bili ranjeni njegovi prijatelji Ivan Kunad, Jušto in France. Dne 4. decembra, ko so ponoči nič hudega sluteč kopali jarke, so jih zalotili Srbi in zajeli kar 155 mož.

Srbi so nas odpeljali v Čačak in nato z vlakom v Kruševac. Naslednjega dne smo prispeli v Niš, kjer smo morali vse naslednje dni delati na postaji. V žepu sem imel nekaj denarja, s katerim sem kupil slanino in jo prodajal ostalim ujetnikom. V naslednjih dneh sem še kupil slanino in sladkor in to preprodajal. Jožefu Pahorju iz Dola in Antonu Pericu iz Opatjega sela sem posodil nekaj denarja – vsakemu po 2 Kroni. Pri preprodaji raznega blaga sta mi pomagala Andrej Boneta iz Dola in Jožef Jelen iz Doberdoba. Andrej Boneta nam je kuhal župo in polento. V torek 22. decembra so me poslali v Niško Banjo. Tam smo nekaj malega delali na dvorišču. Tri dni kasneje smo praznovali naš Božič. Jedli smo župo in meso. Naslednji dan, za Sv. Štefan smo imeli počitek. V naslednjih dneh smo imeli dva pomembna obiska. Najprej je 29. decembra prišel na obisk srbski minister Pašić, dan kasneje pa nas je obiskal sin kralja Petra, ki se imenuje Nikolaj. Lepo je bilo v Banji. Prvi teden smo se vsak dan kopali v vroči vodi.

Jožef Vižintin je 1. januarja 1915 zapisal le: *Bog nam pomagaj!* Po njegovih zapisih naj bi se v Niški Banji, letoviščarskem kraju s toplicami, ki so ga obiskovale visoke osebnosti, imeli lepo. Na kratek oddih so prihajali tudi srbski častniki. Vse skupaj je bilo videti, kot da vojne ne bi bilo in da bi tudi ujetniki bili nekakšni letoviščarji. V svojih zabeležkah je Vižintin zapisal, da se še vedno ukvarja s preprodajo raznih živil in da so včasih pili vino in rakijo, kot je imenoval žganje. V njegovem dnevniku so vse pogostejši srbizmi: »hleb« za kruh, »dež ide polako« za rahlo dežuje, »ručak« za kosilo in podobno. V sredo 13. januarja je zabeležil, da so pravoslavni Srbi proslavljali svoj božič. V naslednjih dneh je pa zapisal tudi nekaj žalostnih dogodkov. V sredo, 20. januarja, je umrl Jožef Legiša iz Medje vasi na Krasu, dan kasneje pa je odšel v bolnišnico Štefan Cotič z Vrha, ki mu je pred odhodom v hrambo izročil 8 kron in 40 helerjev, 4 krone in 40 helerjev pa je dal Jožefu Devetaku – Čumpinu z Vrha. Hudo je zbolel prijatelj Ivan Pahor, ki je tudi moral v bolnišnico. Sredi februarja je naš Jožef prejel prva pisma. Ne pove, kdo in kaj mu je pisal, zapiše pa, da je bilo zelo mrzlo, da je snežilo in da jih Srbi uporabljajo za razna

opravila. Konec marca zapiše žalostno vest, da je prejel pismo z obvestilom, da mu je umrla hči Viktorija. Omeniti je treba, da takrat v njegovih rodnih krajih še ni bilo spopadov, kajti vojna z Italijo je izbruhnila šele dobra dva meseca kasneje. Prav za tiste dni manjkata v dnevniku dve strani, tako da ne vemo, kako je vojno v domačih krajih sprejel Jožef Vižintin. Pred tem pa je zapisal: *V četrtek 1. aprila sta umrla prijatelja Petelin in Močnik. V naslednjih dneh, takoj po Veliki noči, so me izbrali, da se posvetim zidarskim poslom. Poslali so nas na planino, kjer je pritisnil hud mraz z dežjem in snegom. Zidali smo razne objekte. Junija se je vreme zelo izboljšalo. Poslali so nas na polje, kjer smo želi prvi ječmen. Pisal sem domov, kar šest pisem. Zdaj sem v Srbiji že pol leta in jaz Jožef Vižintin srečno rečem: Hvala bodi Bogu. V juliju smo več dni spravljali seno, nato pa želi pšenico. Izvedel sem, da so Italijani bombardirali Opatje selo. V petek 16. julija sem prejel dve dopisnici. Tri dni kasneje so v naš logor prišli trije župniki. Bila je pridiga in ofer.¹⁵ Tudi jaz sem šel k ofru. Dne 27. julija je potekala obletnica moje mobilizacije. Od doma sem že eno leto. Medtem smo izvedeli, da so Lahi na Vrhu in v Martinščini na Krasu. Izvedel sem tudi, da ste moji dragi zapustili Dol, Vrh in Doberdob. Srce je žalostno.*

Sledile so razne preместitve. Iz Niške Banje so jih poslali v Čačak in Milanovac, kjer so jih zaposlili v kamnolomu in raznih gradbiščih. Prejemali so tudi manjšo plačo in dobivali kar dober »ručak«. To se je dogajalo v septembru 1915. V začetku oktobra so se dela nadaljevala na nekem mostu, na opornem zidu in v kamnolomu. Od tu naprej se začelja najstrašnejši del ujetništva, pa čeprav Vižintin teh strahot skoraj ne omenja. Na začetku oktobra 1915 so avstro-ogrške in nemške sile sprožile silovito ofenzivo, ki je izčrpano in maloštevilno srbsko vojsko prisilila v nagel umik proti jugu. Z juga ji je v bok udarila še Bolgarija, tako da je bila odprta pot samo skozi Kosovo in Albanijo. Z vojsko se je umikalo tudi civilno prebivalstvo in vojni ujetniki. Mala Srbija je v prvem letu vojne zadala Avstro-Ogrski več bridkih porazov in zajela okrog 70.000 njenih vojakov. Ob umiku so Srbi vse te ujetnike vodili s seboj. Šlo je za dolg zimski pohod smrti, kot ga mnogi imenujejo. Na poti skozi zasneženo in hribovito deželo je brez hrane in zimske obleke pomrlo veliko vojakov in še več vojnih ujetnikov. Po ocenah je na dvomesečnem pohodu umrlo več kot 30.000 ujetnikov.

Strašni pohod je Jožef Vižintin opisal zelo omiljeno. *Iz Milanovca smo odšli 27. oktobra in čez tri dni smo bili v Čačku,*

¹⁵ Darovanje denarja za cerkvene potrebe (nem. *Opfer* – žrtev, daritev).

Vojaki in civilisti med umikom v Albanijo
(vir: <https://creativecommons.org/>)

dan kasneje pa v Kraljevu. Bila je zima in spali smo na javni tehtnici. Mraz je bilo. V Kraljevu smo delali tri dni. Po dva moža smo nosili po en zaboj municije od 20 kg. Nadaljevali smo pot iz Kraljeva in nosili municijo. Spali smo kar na polju in močil nas je dež. Prišli smo v Raško in hodili ob veliki reki Ibar. Pot nas je vodila v Mitrovico, kjer sem našel prijatelja Antona Perica, dan kasneje v Prištini pa še Jožefa Pahorja. Priština je lepo mesto, toda zelo je mraz. Korakamo naprej. Začenjajo se visoki hribi. Dne 21. novembra smo prikorakali v veliko mesto Prizren. Tam smo dobili nekaj surovega mesa, ki smo ga skuhalo. Nato smo nadaljevali pot čez hribovito deželo in 30. novembra smo prišli v Debar. Imeli smo slab mesec. Ljudje so bili povsem bos in so jedli konjsko meso. Če bi ne bilo konj in oslov, bi vsi pomrli od lakote. Iz Debra nas je pot vodila do Struge na Ohridskem jezeru. Povsod je bilo veliko snega. Naposled smo prišli v albansko mesto Elbasan. Tam v bližini so nas 17. decembra Srbi predali Italijanom. Pod srbsko komando sem bil 377 dni, kar znese 9.048 ur. Dobili smo nekaj mesa, juho in prepečenec. Italijani so nas odpeljali v pristanišče Valona in dan kasneje smo se vkrcali na parnik „Valparaiso“.

V nekaterih knjigah sem prebral, da so na tem pohodu Srbi zakrivali hud zločin nad ujetniki, saj so jih v nečloveških raz-

merah gonili brez hrane in obleke čez zasnežene hribe in doline. Za ta zločin niso nikoli odgovarjali. Kaj reči na to? Že same vojne so zločinska dejanja, v tem primeru pa res ne vem, kaj bi morali napraviti Srbi. Sovražniki so jih pritiskali s treh strani in rešitev njihove vojske je bila možna le s hitrim in dolgim umikom. Ujetnikov tudi niso mogli prepustiti prodirajočim avstro-ogrskim armadam, kajti ujetniki bi čez noč spet postali sovražni vojaki. Bolj podoben zločinu brez pravega opravičila je bil drugi del zgodbe, se pravi ujetništvo v Italiji. Da bi izvedeli, kaj se je tam dogajalo, prepustimo besedo Jožefu Vižintinu: *Pluli smo pod močnim dežjem. Zjutraj smo pripluli v veliko mesto Brindisi, naslednji dan pa v Messino na Siciliji, kjer smo ostali ves dan. Odpluli smo zvečer in pozno naslednjega dne smo pripluli na otok Asinara¹⁶ v severni Sardiniji. Bil je Božič 1915. Na parniku smo ostali dva dni. Bili smo polni uši. Po izkrcanju so nas peljali na kopanje. Spali smo v šotorih, po štirje možje. V naslednjih dneh smo prejeli novo obleko, čevlje in kapo. Naše stare obleke smo zažgali. Pomagal sem v kuhinji. Izvedel sem, da mi je dne 16. januarja 1916 umrla hčerka Elizabeta. Bog ji daj večni mir in pokoj, nji in vsem tam zgoraj. Amen. Naj vam sveti večna luč. Po otoku so nas razporedili po skupinah: prva skupina v kraju Cararareale, druga skupina v Stretta, tretja skupina v Tamburrino, četrta pa v kraju Fornelli.¹⁷ Sredi februarja me je začela boleti ranjena roka. Šel sem v bolnico. Zdravnik mi je nekoliko rezal po roki. Naslednji dan mi je bilo bolje. Odkar smo prišli k Italijanom, nam gre dobro. Hrano dobivamo vsak dan. Tudi za spanje je poskrbljeno.*

Tako Jožef Vižintin. Iz drugih virov pa izhaja, da se na Asinari nista cedila mleko in med. Za oslabele vojake so tam vladale nečloveške razmere. Na Asinari ni bilo vode in otok je bil slabo poraščen. Za ujetnike ni bilo barak in so morali spati v šotorih. Pozimi je pihal strupen veter, poleti pa jih je mučila huda vročina. Mnogo jih je umrlo, na srečo pa je veliko teh nesrečnežev prevzela Francija in so konec vojne dočakali kot delovna sila na francoskih tleh. Pred leti je v Italiji izšla knjiga *I maledetti di Asinara*,¹⁸ ki podaja zelo kruto sliko otoka. Avtor Luca Gorgolini se je poglobil v to malo znano poglavje

¹⁶ Zelo redko obljuden, gol in brezvoden otok ob severozahodni obali Sardinije. Med prvo svetovno vojno so bila na njem taborišča za približno 24.000 avstro-ogrskih vojakov, od katerih jih je okoli 5.000 zaradi slabih razmer umrlo.

¹⁷ Cala Reale, Stretti, Tumburino in Fornelli, redki zaselki, posejani po Asinari, znani po ujetniških taboriščih prve svetovne vojne, kasneje tudi po zloglasnih zaporih.

¹⁸ Prekleti z Asinare (it.).

Za objavo fotografije uredništvo Sistory ni prejelo dovoljenja.

Ujetniško taborišče na Asinari

(vir: G. Terranova in M. Ischia – Dai Balcani all'Asinara, Comitato storico "Ludwig Riccabona", 2017)

zgodovine prve svetovne vojne, ki ga je Italija vse do današnjih dni skrbno prikrivala.

Za Jožefa Vižintina so se dnevi, tedni in meseci vlekli ob opravljanju raznih del. Od časa do časa je dobil pismo od žene, brata in drugih sorodnikov. Pošta je namreč za silo delovala s pomočjo mednarodnega Rdečega križa. Od časa do časa je v svoj dnevnik zabeležil smrt kakega tovariša. Za dan 3. novembra 1918 beremo novico, da so Italijani prišli v Trst in da se je začelo premirje.

Ujetnike so začeli premeščati. V dnevniku sicer manjka nekaj strani, tako da nam ni znano, kdaj je naš junak zapustil Asinaro. Vsekakor so ga premestili v Sommacampagno pri Veroni in nato v Larino pri Campobassu v deželi Molise. Poglejmo, kaj je v nadaljevanju povedal Jožef Vižintin: *V Larinu smo spali v starem zaporu. V nekaj dneh umre kar šest mojih tovarišev Slovencev. Iz Larina smo odšli 8. aprila 1919. Tu smo bili 148 dni. Naslednjega dne smo prispeli v Servigliano pri mestu Ascoli Piceno.*¹⁹ *Prve dni junija 1919 se vrste ujetnikov začno hitreje redčiti, jaz pa moram potrpeti do 30. junija, da sem dobil obleko za iti proti domovini, v svoje kraje! 2. julija končno odidem iz Servigliana in 4. julija pripotujem v Gorico.*

S tem se dnevnik zaključí, v desnem kotu zadnje strani pa je Jožef Vižintin zapisal še »račun« svojega ujetništva:

V Srbiji 377 dni

V Italiji 1.293 dni

Skupaj 1.670 dni x 24 ur

Vse skupaj 40.080 ur ujetništva

Na koncu Vižintinove odisejave gre še pripisati, da je bilo med ujetniki na Asinari tudi precej Slovencev, veliko Primorcev, ki jim je Italija namenila posebno pozornost. Medtem ko so ujetnike češke ali madžarske narodnosti pošiljali domov že kak mesec po koncu vojne, so slovenski in hrvaški ujetniki ostali na otoku in v drugih taboriščih še veliko mesecev po koncu velike morije, ki se je med Italijo in Avstro-Ogrsko uradno končala 4. novembra 1918. Italija je namreč imela svojo računico za tiste ujetnike, ki bi se morali vrniti na Primorsko in v Istro, torej v kraje, ki si jih je medtem prisvojila. Mnogi od teh nesrečnikov so se lahko vrnili domov šele poleti leta 1919, premnogi pa niso imeli te sreče, saj so umrli od izčrpanosti, bolezni in pomanjkanja hrane tudi več mesecev po koncu vojne.

Opombe je prispeval urednik Vinko Avsenak.

¹⁹ Glavno mesto istoimenske pokrajine v srednjeitalijanski deželi Marke.

VOJAŠKO POKOPALIŠČE V KRANJSKI GORI

Uroš Košir

Kranjska Gora je v času prve svetovne vojne predstavljala pomembno zaledno območje in prometno stičišče. Z železnico je bila povezana z notranjostjo avstro-ogrske monarhije, z novonastalo cestno in žičnično povezavo prek prelaza Vršič pa s frontnim odsekom v bovški kotlini. V Zgornjesavski dolini je med vojno potekal živahen promet za potrebe vojaškega oskrbovanja soškega bojišča, obenem pa so bile v Kranjski gori in okoliških vaseh nastanjene številne vojaške enote, ki so se sem vračale v zaledje na počitek ali pa so bile namenjene na samo fronto. Med množico vojakov na tem območju je bil tudi Jakob Prešeren, ki je v svoj dnevnik zapisal vtis o Vršiču: *Sedaj tu čez pelje krasna, široka alpska cesta preko mostov in serpentin, zgradilo pa jo je 3000 ruskih ujetnikov. Ob cesti stojijo cele vasi barak z velikimi kuhinjami, naprej pa naselbine šotorov [...]. Vojnega opustošenja tu še ni, vlada pa zafrontovsko življenje, saj je vse polno vojakov in ujetnikov.*¹ Bivanje vojakov v zaledju pa ni zajemalo le počitka temveč

tudi priprave na nove boje, zato si bili pohodi in strelske vaje na dnevnem redu.

Iz previdnosti je avstro-ogrska vojska začela prve vojne priprave na odseku Vršiča sicer že jeseni leta 1914, za potrebe postavitve žičnih ovir na vrhu prelaza pa so v tem času v Kranjsko Goro prišli prvi ruski vojni ujetniki.² Z italijansko vojno napovedjo se je brž začela gradnja ceste in sistema žičnic, ki so povezovale Kranjsko Goro s Trento, posledično pa se je povečal tudi dotok delovne sile – ruskih vojnih ujetnikov. Ko govorimo o ruskih vojnih ujetnikih, se moramo zavedati, da ni šlo samo za Ruse, marveč za pripadnike številnih narodov, ki so bili tedaj del ruskega cesarstva. Gradnja ceste in ostalih potrebnih infrastruktur je potekala v vseh vremenskih pogojih, zato ne preseneča, da so številni ujetniki podlegli naporom in boleznim. Žrtve med ujetniki, a tudi med stražarji, so dodatno terjali še snežni plazovi, ki so se valili s pobočij nad prelazom.

Ruski vojni ujetniki in avstro-ogrski vojaki na Vršiču (hrani: Uroš Košir)

¹ J. Prešeren, *Vojak 1915–1918*, Celjska Mohorjeva družba, Celje, 2014, str. 55.

² F. Uran, *Kako se je delala cesta na Vršič*. – V: Planinski vestnik, letnik XIII, št. 3, 1957, str. 151–163, str. 156.

Umrle ujetnike so pokopali na različnih lokacijah med Kranjsko Goro in Trento. Eno od pokopališč je bilo na primer pod Erjavčevo kočo, tedaj imenovano *Vösshütte*. V njeni bližini in blizu nekdanje lesene ambulante danes še vedno leži ohranjeno manjše pokopališče, na katerem naj bi bilo po podatkih Zavoda za varstvo kulturne dediščine pokopanih 63 ruskih ujetnikov, ki jih je 8. marca 1916 zasul plaz.³ Nasprotno sliko prikazuje popis pokopanih, ki v resnici govori o 20 pokopanih vojakih in ujetnikih, ki so umrli v različnih dneh leta 1915 in 1916. Še dodatni trije neznani posamezniki pa so pokopani tik ob poti k omenjeni koči.⁴ Ambulanta na Vršiču pa sicer ni bila edini zdravstveni objekt na tem območju, saj je bila v Kranjski Gori urejena tudi divizijska sanitetna ustanova št. 44 (*Divisi-*

ons-Sanitätsanstalt Nr. 44), ki je vključevala oddelek za nalezljive bolezni (*Epidemiespital*). Ker vsi bolniki niso preživeli, je bilo treba poskrbeti za njihov primerni pokop. Posledično se je za pokopavanje umrlih vojakov in ujetnikov v Kranjski Gori kmalu pojavila potreba po ureditvi vojaškega pokopališča, saj je bilo vaško župnijsko pokopališče premajhno za vse vojaške grobove.⁵ Vojaška oblast je zato Juriju Jaklju odvzela 300 m² zemljišča na območju Podlesa ob vznožju Vitranca, kjer je danes eno od kranjskogorskih smučišč.⁶

Pomemben vir za poznavanje samega pokopališča je 19. junija 1921 ustvaril kranjskogorski mizar Peter Jakelj, ki je narisal *Škico vojaškega pokopališča v Kr.gori*, številni podatki pa

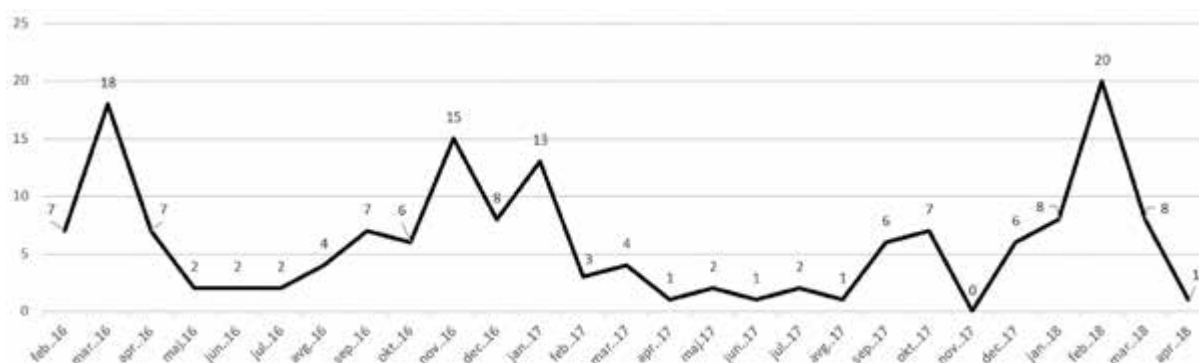
Avtor skice Peter Jakelj s harmoniko kot avstro-ogrski vojak (hrani: Uroš Košir)

³ Splet 1: Register nepremične kulturne dediščine – Vršič – Grobišče 63 ruskih vojni ujetnikov pod Erjavčevo kočo (EŠD 5384) – <http://rkd.situla.org/> (dostop 1. 5. 2020).

⁴ AT-OeStA/KA VL KGräber Österreich, Kriegsgräber, Tolmein, škatla 4.

⁵ Na vaškem pokopališču je bilo pokopanih 12 avstro-ogrskih vojakov in 24 ruskih vojni ujetnikov. Nadškofijski arhiv Ljubljana, spisi V, škatla 311, Vojaške zadeve 1917–1921; AT-OeStA/KA VL KGräber Österreich, Kriegsgräber, Krain, škatla 89.

⁶ V. Černe, *Kranjska Gora: včeraj, danes, jutri in še nekaj ...*, samozaložba, Kranjska Gora, 2015, str. 49.

Število smrti glede na posamezne mesece in leta (avtor: Uroš Košir)

so dosegljivi tudi v arhivskih dokumentih. Slovenska deželna vlada je sicer že 19. novembra 1919 izdala ukaz o popisovanju vojnih grobov, ki so ga v prvi vrsti izvajale orožniške postaje, popisi pa ravno tako predstavljajo pomemben vir za preučevanje vojaških grobov na ozemlju nekdanje Dravske banovine.⁷ Izrisan tloris pokopališča na Jakljevi skici zajema oštevilčene grobove, v katerih so zapisani podatki, ki jih je Jakelj verjetno prepisal s samih nagrobnikov. Žal so nekatera imena slabo čitljiva, do napak pa je verjetno prihajalo tudi pri prepisovanju podatkov z nagrobnikov. Jakelj na skici sicer ni označil grobov onstran ograje, ki jih je omenil umetnostni zgodovinar in konservator France Stele⁸ in so prikazani tudi na skici iz leta 1919.⁹ Glede na Jakljevo skico in popise pokopanih vojakov je razvidno, da je bil vhod na ograjeno pokopališče ob spodnjem desnem vogalu, nad vhodom pa je bil latinski napis RESURRECTURIS (tisti, ki bodo vstali od mrtvih). Znotraj ograje so bili grobovi razporejeni v petih vrstah. Na sredini druge vrste, gledano od vhoda proti zgornjemu robu, je stal spomenik v obliki križa. Jakelj je vrisal 146 grobov, ki so oštevilčeni s številkami od 1 do 144, vmes pa sta še grobova z oznakama 52a in 52b. Na skici iz leta 1919 je v levem kotu nad zgornjo vrsto grobov izven pokopališke ograje vrisanih še

6 dodatnih grobov, označenih s številkami od 145 do 150.¹⁰ Skupno število grobov tako znaša 150, v njih pa je bilo pokopanih 169 posameznikov. Pokopavanje na pokopališču se je začelo 9. februarja 1916 in končalo 25. aprila 1918. Leta 1916 je bilo pokopanih 78 oseb, leta 1917 skupno 46 oseb, v letu 1918 pa 43 oseb. Za dva posameznika datum smrti oziroma pokopa ni znan, ju pa glede na zaporedje števil grobov lahko umestimo v leto 1917, tako da gre sklepati, da je bilo v letu 1917 skupno pokopanih 48 oseb.

Avstro-ogrski vojaki in vojni ujetniki so umirali zaradi različnih razlogov. Med prvimi so bile glavni vzrok smrti verjetno bolezni, zaradi katerih so bili nastanjeni v epidemijskem oddelku bolnišnice, nekateri pa so bili tudi žrtve plazov. Pri sedmih vojaki, ki so službovali pri vršiški žičnici (*Seilbahn 17*), je bil na grobu dodan napis *Lawine*. Glede na datume na grobovih jih je plaz zasul 16. januarja 1917, najdeni in pokopani pa so bili nekoliko kasneje, nekateri celo 27. februarja istega leta. Najhujša nesreča na Vršiču se je sicer zgodila 8. marca 1916, ko je skoraj kilometer širok plaz s pobočja Mojstrovke zasul in ubil večje število ruskih vojnih ujetnikov in tudi stražarjev. Drugi plaz se je utrgal 12. marca, na srečo pa ni povzročil

⁷ M. Šimac, *Ti vsem šepčeš isti molk: vojaški grobovi v Rušah in okolici*. – V: *Prelomna obdobja*, 2019, str. 70–85.

⁸ Splet 2: Zapiski Franceta Steleta – <http://www.arzenal.si/steletovi-terenski-zapiski/475> (dostop 11. 6. 2020).

⁹ Nadškofijski arhiv Ljubljana, spisi V, fascikel 311, Vojaške zadeve 1917–1921.

¹⁰ Prav tam.

takšne škode kot prvi. Kot datum smrti je bil naveden 8. marec 1916 za šest avstro-ogrskih vojakov in štiri ruske ujetnike, njihove smrti pa so zelo verjetno povezane s plazom. Med vsemi pokopanimi je bilo sicer 70 ruskih ujetnikov, 45 italijanskih, 36 avstro-ogrskih, 12 srbskih, 2 nemška vojaka, en črnogorski ujetnik in 3 osebe brez določljive pripadnosti. V nasprotju z Jakljevim popisom pa dokument iz leta 1936 omenja 66 ruskih ujetnikov, 35 avstro-ogrskih vojakov, 12 srbskih ujetnikov, 1 črnogorskega in 2 neznana vojaka.¹¹ Italijanski vojaki niso omenjeni, ker so bili v tem času že prekopani, ravno tako tudi oba nemška vojaka. Med seznamoma je razlika za šest oseb, katerih usoda ni poznana, ravno tako tudi ni poznana usoda šestih ujetnikov, ki so bili pokopani izven območja pokopališča. Največ so jih sicer pokopali v jesenskih in predvsem zimskih mesecih ter zgodaj spomladi, kar kaže na večje delovne napore in številnejša obolenja med ujetniki. Med aprilom in avgustom je bila smrtnost precej nižja kot v preostalih mesecih.

Zanimiv je večji dotok italijanskih vojnih ujetnikov na področje Kranjske Gore šele po končanih bojih na soški fronti, saj so prvega italijanskega ujetnika pokopali šele 12. decembra 1917, večino pa v letu 1918. Italijanski ujetniki so bili sicer v Kranjski Gori prisotni že prej, kar je 16. februarja 1916 zapisal tudi Jakob Prešeren.¹² Po drugi strani pa med 15. 12. 1917 in 15. 3. 1918 ni bilo pokopanega nobenega ruskega ujetnika, kar verjetno kaže na njihovo manjšo prisotnost. Vsi srbski ujetniki in Črnogorec so bili pokopani med julijem in decembrom 1916. Pri italijanskih ujetnikih, katerih dodatni podatki so znani, je navedeno, da so vsi umrli zaradi bolezni.

Po podatkih Vida Černeta je tedanja oblast Juriju Jaklju plačala parcelo za pokopališče po 36 vinarjev,¹³ čeprav umetnostni zgodovinar in konservator France Stele leta 1921 omenja, da Jakelj za zemljišče ni prejel nobenega plačila. Omemba o plačilu za zdaj tudi ni bila najdena v nobenem od dostopnih arhivskih virov. Po vojni naj bi Jakelj dal

Uniforma italijanskega vojnega ujetnika, najdena v okolici Kranjske Gore (hrani: Uroš Košir)

prostor brezplačno na razpolago za 30 let s pogojem vzdrževanja ograje, ki bi živini preprečevala dostop.¹⁴ Kljub temu je Jakelj kasneje le prejel odškodnino s strani Ministrstva pravde, ki je za leto 1935 znašala 569 dinarjev, za leto 1936 pa 600 dinarjev. Leta 1937 je prejel še 1800 dinarjev za leta 1932, 1933 in 1934, odškodnino pa je imel priznано še za leto 1937 in je ravno tako znašala 600 dinarjev.¹⁵ Stele je

¹¹ Zgodovinski arhiv Ljubljana, dokumenti iz fondov SI_ZAL_JES/0004/Občina Kranjska Gora/škafca 39.

¹² J. Prešeren, str. 89.

¹³ V. Černe, str. 49.

¹⁴ Splet 2.

*Ruski vojni ujetnik, avstro-ogrski vojak in srbski vojni ujetnik v Kranjski Gori leta 1916
(hrani: Uroš Košir)*

v svojem zapisu tudi omenil, da je pokopališče ležalo nad severnim koncem vasi in je bilo obdano z leseno ograjo s portalom. Posamezni grobovi so bili tudi izven ograje, saj naj bi znotraj pokopališča zmanjkalo prostora, več križev pa naj bi bilo podrtih, a so bili napisi na njih še vedno berljivi. Kljub temu je bilo pokopališče po Steletovih besedah še vedno v dobrem stanju.¹⁶ V povojnih letih je za pokopališče, ki se ga je med domačini prijelo ime »ta saldaške britaf«, delno skrbela šolska mladina, ki je ob 1. novembru prižigala sveče in okrasila grobove s cvetjem.¹⁷ Izkop Italijanov, ki je bil izvedena leta 1930,¹⁸ je potekala na podlagi dogovorov med italijansko vlado in pristojnim jugoslovanskim ministrstvom,

posmrtni ostanki pa so bili prekopani na italijansko vojaško pokopališče na ljubljanskih Žalah.^{19, 20} Prekop obeh nemških vojakov, Fritza Strassenburga in Paula Jonasa, so izvedli leta 1929 ali 1931, podatki o lokaciji ponovnega pokopa pa se razlikujejo. Po nekaterih navedbah sta bila prepeljana v domovino, po drugih pa na blejsko vojaško pokopališče.²¹

Kraljevina Jugoslavija se je v prvi polovici 30. let 20. stoletja odločila, da ruske vojake, ki so umrli na območju Jugoslavije, pokoplje v skupno grobnico, za katero se je zavzemal odbor pod pokroviteljstvom patriarha Varnave in metropolita Antonija. Kostnica je bila zgrajena na beograjskem pokopališču,

¹⁵ Arhiv Republike Slovenije - SI AS 137/VII/1401 Odškodnina za zemljišče v Kranjski Gori, kjer je vojaško pokopališče, 1937–1937.

¹⁶ Splet 2.

¹⁷ V. Černe, str. 50.

¹⁸ Zgodovinski arhiv Ljubljana, dokumenti iz fondov SI_ZAL_JES/0004/Občina Kranjska Gora/škatla 39.

¹⁹ Splet 4: Iskalnik padlih vojakov – <http://www.cadutigrandeguerra.it/CercaNome.aspx> (dostop 6. 6. 2020).

²⁰ Splet 5: Iskalnik grobov Žale – <https://grobovi.zale.si/> (dostop 11. 6. 2020).

²¹ Zgodovinski arhiv Ljubljana, dokumenti iz fondov SI_ZAL_JES/0004/Občina Kranjska Gora/škatla 39.

Pogled na območje pokopališča (foto: Uroš Košir)

kamor so bili prekopani tudi posmrtni ostanki ruskih vojnih ujetnikov s kranjskogorskega pokopališča. Prekop so opravili med 2. in 3. novembrom 1936, ko so prekopali 63 ujetnikov.^{22, 23} Glede na Jakljev popis so jih na pokopališču pokopali 68, na podlagi drugih dokumentov pa 66 ali 70. Slednja številka je tudi najbolj verodostojna in temelji na popisu iz leta 1919. Kaj se je zgodilo z osmimi (!) ujetniki, ni znano. Eden od prekopanih namreč ni bil vojni ujetnik, ampak avstro-ogrski vojak Josef Saurer, kar pomeni, da so leta 1936 prekopali 62 in ne 63 ujetnikov. Tako manjkajo še trije neznani in pet znanih vojnih ujetnikov – Vladimir Burzev, Vasil Czumak, Nikolaj Lubinecky, Avgust Guttman in Ivan Karšin. Kot kaže nekateri pokojniki iz neznanih razlogov niso bili prekopani oziroma dokumentacija o prekoku in usoda omenjenih oseb trenutno ni poznana, Josef Saurer pa je napačno končal v kostnici ruskih vojnih ujetnikov v Beogradu.

Ker je bil velik del pokopanih že prekopan, je Občina Kranjska Gora želela prekopati tudi preostale posmrtno ostanke, saj je pokopališče predstavljalo le dodatne stroške. Jeseniški občinski odbor je 20. decembra 1936 sprejel predlog o pokopu 45 krst s posmrtnimi ostanki pokopanih vojakov iz Kranjske Gore pod pogojem, da morajo biti krste izdelane iz macesnovega lesa in meriti $30 \times 30 \times 70$ cm ter da celotne stroške krije občina Kranjska Gora. Posmrtni ostanki 50 (ne le 45) avstro-ogrskih vojakov, srbskih ujetnikov in črnogorskega ujetnika so tako 16. septembra 1937 izkopali in prenesli v grobnico kapelice v spominskem parku na Jesenicah, ki je bila zgrajena v letih 1927–1928. Kranjskogorska občina je pred izkopom na Kraljevsko bansko upravo v Ljubljani vložila prošnjo za posojilo za stroške izkopa, izdelave krst ter prevoza. 23. julija 1937 je Ministrstvo pravde potrdilo kritje vseh stroškov. Posledično so izkop opravili pod vodstvom delegata

²² Zgodovinski arhiv Ljubljana, dokumenti iz fondov SI_ZAL_JES/0004/Občina Kranjska Gora/škattla 39.

²³ M. V. Živanović, *Ruski grobni kompleksi u Srbiji u 20. veku*, doktorska disertacija, Filozofska fakulteta, Univerza v Beogradu, 2019, str. 115, 132.

omenjenega ministrstva, Dobrosava Popovića. Proračun za izkop, izdelavo krst in prevoz na Jesenice je znašal 3700 dinarjev.²⁴ Po prevozu posmrtnih ostankov na Jesenice je med ljudmi završala novica, da so platnene vreče s posmrtnimi ostanki pripeljali na Jesenice, kjer so bile brez vednosti občinskih uradnikov *zmetane v zato pripravljeno /.../ grobnico kakor kaki navadni cestni odpadki*. Občina Kranjska Gora je s prstom kazala na Ministrstvo pravde, saj je Občina prisrbelela le delavce in voznika, vse ostalo pa je potekalo pod taktirko omenjenega sekretarja. Pristojno ministrstvo je marca 1938 le naročilo predpisane krste in ugodilo predpisanim zahtevam. Pri tem je bil izbran najcenejši ponudnik za izdelavo – mizar Henrik Svete, ki je krste izdelal za 1500 dinarjev.²⁵

Ob samem prekopu je bil spisani seznam 50 prekopanih avstro-ogrskih vojakov in vojnih ujetnikov, ki pa se ne ujema popolnoma s seznamom pokopanih na spominski plošči jeseniške kapele. Tam manjkajo štiri imena: Karl Preis, Zdravko Janović (ali Jovanović), Rade Čosović (Cosović) in Marko Vlahović. Na kranjskogorskem pokopališču sta bila pokopana še neznani vojak v grobu št. 111 ali 112. Podatki o njihovi usodi za zdaj še niso znani. Obenem je verjetno prišlo tudi do napake pri Ivanu Potowskemu, ki je bil ob prekopu na Jesenice označen za ruskega vojnega ujetnika, čeprav je na Jakljevi skici in v drugih dokumentih označen kot pripadnik 2. domobranskega pehotnega polka.

Lokacija nekdanjega pokopališča v Kranjski Gori je danes v Registru nepremične kulturne dediščine zavedena kot memorialna dediščina (EŠD 15948). Tamkajšnji opis navaja, da gre za pokopališče petdesetih avstro-ogrskih vojakov, ki so padli med prvo svetovno vojno,²⁶ kot je razvidno iz Jakljeve skice in drugih popisov, pa je bilo resnično število pokopanih precej višje. Številka 50 namreč izhaja iz popisa na Jesenice prekopanih oseb. Ravno tako je v Registru v večinskem delu

označena napačna lokacija, saj je pokopališče, ki je označeno tudi na topografski karti iz let 1935–1941, locirano bolj proti jugovzhodu. Čeprav gre za lokacijo že prekopanega pokopališča, pa je njegovo varovanje nujno potrebno, saj so v prekopanih grobovih zagotovo ostali vsaj drobci človeških kosti, kar so razkrile tudi arheološke raziskave na nekaterih drugih že prekopanih vojaških pokopališčih. Razlog tiči predvsem v načinu izvedbe izkopov, ki povečini niso bili opravljeni z izjemno natančnostjo, posledično pa tudi prekopana pokopališča še vedno predstavljajo mesta, na katerih so pokopani vsaj deli človeških posmrtnih ostankov.

Seznam pokopanih na vojaškem pokopališču v Kranjski Gori

Seznam je sestavljen na podlagi različnih seznamov, ki so nastali v različnih časovnih obdobjih. Jakljevemu seznamu so tako dodani nekateri podatki iz drugih seznamov, ki jih hranijo Zgodovinski arhiv Ljubljana,²⁷ Nadškofijski arhiv Ljubljana in Vojni arhiv na Dunaju, popravljena pa so tudi nekatera napačno zapisana imena in drugi podatki. Pri avstro-ogrskih vojaki in srbskih ujetnikih so v oklepaju navedena imena, kakršna najdemo na kapeli v spominskem parku na Jesenicah ali v drugih seznamih. Razlike v imenih odražajo tako pravopisne napake kot tudi odsevajo čas, v katerem so bila imena zapisana. Tako je npr. »nemški« Joseph kasneje postal »jugoslovanski« Josip ali »slovenski« Jožef. Tudi imena ruskih in italijanskih vojnih ujetnikov so navedena v oklepaju, če na seznamih obstaja več različic. Dodatni podatki o italijanskih ujetnikih so bili pridobljeni na spletni strani www.cadutigrandeguerra.it. Kratice enot pokopanih vojakov in ujetnikov so delno povzete po obstoječih seznamih in delno prilagojene. Na Jesenicah je pokopan eden od dveh neznanih vojakov, ki so ju prvotno pokopali v grobovih št. 111 in 112. Ker ni znano, za katerega posameznika gre, je bila dodatna oznaka v oklepaju arbitrarno pripisana grobu št. 111.

²⁴ Zgodovinski arhiv Ljubljana, dokumenti iz fondov SI_ZAL_JES/0004/Občina Kranjska Gora/škatla 39.

²⁵ Zgodovinski arhiv Ljubljana, dokumenti iz fondov SI_ZAL_JES/00001/004/00002 Pokopališče Jesenice, razpored grobov; SI_ZAL_JES/00001/004/00003 Pokopališče Jesenice, načrti spominske kapele, regulacije trga pokopališča, glavnih vrat, 1927–1943 (Združeni dokumenti); SI_ZAL_JES/00001/004/00001 Vojaško pokopališče Hrušica, seznam padlih vojakov v 1. svetovni vojni, 1918–1941 (Združeni dokumenti).

²⁶ Splet 6: Register nepremične kulturne dediščine – *Kranjska Gora – Lokacija vojaškega pokopališča iz prve svetovne vojne* (EŠD 15948) – <http://rkd.situla.org/> (dostop 1. 5. 2020).

²⁷ Zgodovinski arhiv Ljubljana, dokumenti iz fondov SI_ZAL_JES/0004/Občina Kranjska Gora/škatla 39 in SI_ZAL_JES/0001/Občina Jesenice/škatla 2.

Podatki o umrlih si sledijo v naslednjem vrstnem redu:

št. groba, priimek in ime, pripadnost, enota, datum smrti, datum pokopa in morebitne opombe.

1. Pimanov Ivan Aleksejevič; Rusija; Kgf. A. A. 350; † 9. 2. 1916; 10. 2. 1916.
2. Soltaniš (Soltanič) Anafrij; Rusija; Kgf. A. A. 39; † 13. 2. 1916; 15. 2. 1916.
3. Sumwoda (Sumivoda) Peter; Rusija; Kgf. A. A. 350; † 9. 2. 1916; 11. 2. 1916.
4. Awtonenko (Antonenko) Jefdokin; Rusija; Kgf. A. A. 118; † 13. 2. 1916; 15. 2. 1916.
5. Karrer Leo; Avstro-Ogrska; LIR4 17/3 M.K.; † 15. 2. 1916; 16. 2. 1916.
6. Bochnak Andreas (Andrej); Avstro-Ogrska; H.M.K. 3/5; † 19. 2. 1916; 19. 2. 1916.
7. Obuchal Jeremias (Jeremija); Rusija; Kgf. A. A. 49; † 21. 2. 1916?; 23. 2. 1916.
8. Freihoffer (Freihofer) Franz; Avstro-Ogrska; LIR21 / 3 E. K.; † 29. 2. 1916; 2. 3. 1916.
9. Kwasnink (Krasnink) Ivan; Rusija; Kgf. A. A. 49; † 2. 3. 1916; 3. 3. 1916.
10. Lukašenko Trofim (Trofin); Rusija; Kgf. A. A. 49; † 2. 3. 1916; 3. 3. 1916.
11. Lukjanov Aleksej; Rusija; Kgf. A. A. 39; † 6. 3. 1916; 7. 3. 1916.
12. Pichler Christian (Kristijan); Avstro-Ogrska; LIR4 18 / 3 M.K.; † 10. 3. 1916; 11. 3. 1916.
13. Peternelj (Peternel) Franc; Avstro-Ogrska; Kgf. A. A. 118; † 16. 3. 1916; 16. 3. 1916.
14. neznani; Rusija; Kgf. A. A. 37; † 13. 3. 1916; 18. 3. 1916.
14. Perechotka (Porechotka); Rusija; Kgf. A. A. 37; † 13. 3. 1916; 18. 3. 1916.
14. Minjajev Ilija; Rusija; Kgf. A. A. 37 (118?); † 13. 3. 1916; 18. 3. 1916.
14. Čiš Maksim; Rusija; Kgf. A. A. 37; † 13. 3. 1916; 18. 3. 1916.
15. Potowsky (Potovsky) Ivan; Avstro-Ogrska; LIR2 12 M.K.; † 18. 3. 1916; 19. 3. 1916.
16. Ivankin Sergej; Rusija; Kgf.; † 8. 3. 1916; 20. 3. 1916.
16. Dolganjuk Prokop; Rusija; Kgf.; † 8. 3. 1916; 20. 3. 1916.
16. Didanov; Rusija; Kgf.; † 8. 3. 1916; 20. 3. 1916.
16. Popkov Sergej; Rusija; Kgf.; † 8. 3. 1916; 20. 3. 1916.
17. Sporr Ervin; Avstro-Ogrska; TKJ; † 8. 3. 1916; 21. 3. 1916.
18. Gryglewicz Johann (Gruglewicz Ivan); Avstro-Ogrska; IR58 / 1. E. Komp.; † 22. 3. 1916; 23. 3. 1916.
19. Bulatov Maksim; Rusija; † 23. 3. 1916; 25. 3. 1916.
20. Mrak Peter; Avstro-Ogrska; LIR27 16/3 M.K.; † 2. 4. 1916; 3. 4. 1916.
21. Toščenko Jakob; Rusija; Kgf. A. A. 39a; † 5. 4. 1916; 7. 4. 1916.
22. Uschava (Ušva/Ušava) Luka; Rusija; Brig. Bäckerei 104; † 7. 4. 1916; 12. 4. 1916.
22. Neznani; Rusija; Brig. Bäckerei 104?; † 8. 4. 1916; 12. 4. 1916.
23. Popov Dimitrij; Rusija; Kgf. A. A. 118; † 17. 4. 1916; 18. 4. 1916.
24. Neznani; Rusija; † 8. 4. 1916; 12. 4. 1916.
25. Vučinič (Vučinčić) Aleksander; Avstro-Ogrska; Eisenbahn Rgt. / Seilbahn 17; † 8. 4. 1916; 3. 5. 1916.

-
26. Stratner Johann (Stradner / Srotner Ivan); Avstro-Ogrska; Landwehr Ettapen Baon. 4/506; † 3. 5. 1916; 4. 5. 1916.
-
27. Krotz Michael (Krok Mihael); Avstro-Ogrska; Verpflegungs Kolonne 9/20; † 8. 3. 1916; 6. 5. 1916.
-
28. Fill Martin; Kgf. A. A. 37; † 8. 3. 1916; 7. 5. 1916.
-
29. Perker Josef (Presker Jožef); Avstro-Ogrska; Seilbahn 17; † 8. 3. 1916; 19. 5. 1916.
-
30. Rittig (Rittio) Adolf; Avstro-Ogrska; Seilbahn 17; † 8. 3. 1916; 20. 5. 1916.
-
31. Gogele (Gogole / Gogale) Anton; Avstro-Ogrska; Seilbahn 17; † 8. 3. 1916; 24. 5. 1916.
-
32. Čurdowecky (Čurdoveckij) Terentij; Rusija; Kgf. A. A. 400; † 29. 5. 1916; 30. 5. 1916.
-
33. Sitschov (Sičov / Sičev) Jakob; Rusija; Kgf. A. A. 84a; † 3. 6. 1916; 4. 6. 1916.
-
34. Klampfer Anton; Avstro-Ogrska; LIR26; † 3. 6. 1916; 5. 6. 1916.
-
35. Raaz Josef (Jožef); Avstro-Ogrska; GAR3; † 1. 7. 1916; 2. 7. 1916.
-
36. Džorđević (Džorotević) Dragutin; Srbija; Kgf. A. A. 1021; † 27. 7. 1916; 29. 7. 1916.
-
37. Preis Karl; Avstro-Ogrska; LIR26 / 12. Komp.; † 18. 8. 1916; 20. 8. 1916.
-
38. Lozić Bogoslav; Srbija; Kgf. A. A. 1039; † 22. 8. 1916; 24. 8. 1916.
-
39. Janović (Jovanović) Zdravko; Srbija; Kgf. A. A. 1021; † 22. 8. 1916; 25. 8. 1916.
-
40. Korowin (Korovin) Pavel Petrovič; Rusija; Kgf. A. A. 93/a; † 29. 8. 1916; 30. 8. 1916.
-
41. Ratković Stanko; Srbija; Stammlager Heimichsgrün / Kgf. A. A. 1264; † 13. 9. 1916; 15. 9. 1916.
-
42. Petschnig Josef (Jožef / Josip); Avstro-Ogrska; Geb. Bäck. 22; † 27. 9. 1916; 27. 9. 1916.
-
43. Cvjetković (Cvejetkovič / Cvetković) Vasilja (Vasilij); Srbija; Kgf. A. A. 453; † 27. 9. 1916; 27. 9. 1916.
-
44. Zdravković Najdan (Majdan); Srbija; Stammlager Boldogaszony / Kgf. A. A. 453; † 9. 10. 1916; 11. 10. 1916.
-
45. Vukosavljević Sretoje (Vukosavljičević Sredoje / Svetoje); Srbija; Kgf. A. A. 453; † 17. 10. 1916; 20. 10. 1916.
-
46. Filipović Milorad; Srbija; Kgf. A. A. S. V.; † 19. 10. 1916; 20. 10. 1916.
-
47. Beselja (Becelya) Georg (Jurij); Rusija; Kgf. A. A. 520; † 21. 10. 1916; 22. 10. 1916.
-
48. Werhowat Alex (Verhovod Aleks); Rusija; cementarna Mojstrana; † 24. 10. 1916; 25. 10. 1916.
-
49. Hornbäck (Hernböck / Hornbock) Blasius (Blaž); Avstro-Ogrska; Etappen Trainzug 20/3; † 2. 11. 1916; 2. 11. 1916.
-
50. Čosović (Cosović) Rade; Črna Gora; Kgf. A. A. S. VI.; † 8. 11. 1916; 8. 11. 1916;.
-
51. Lepich Jakov (Lepih Jakob); Rusija; Kgf. A. A. 1103; † 10. 11. 1916; 10. 11. 1916.
-
52. Mironov (Miranov / Miranow) Ivan; Rusija; Kgf. A. A. 520; † 13. 11. 1916; 13. 11. 1916.
-
53. Saripov (Šarilov) Sakir (Šakir) Muchamed; Rusija; Kgf. A. A. 49a; 15. 11. 1916; 16. 11. 1916.
-
54. Novikov Ivan; Rusija; Kgf. A. A. 49b; † 15. 11. 1916; 16. 11. 1916.
-
55. Savić Petar (Peter); Srbija; Kgf. A. A. 453; † 17. 11. 1916; 18. 11. 1916.
-
56. Božko Arsentij; Rusija; Kgf. A. A. 1103; † 16. 11. 1916; 18. 11. 1916.
-
57. Morar (Marar) Georgij; Rusija; Kgf. A. A. 350; † 17. 11. 1916; 18. 11. 1916.
-
58. Marković Vidosav (Vidoslav); Srbija; Kgf. A. A. S. I.; † 22. 11. 1916; 23. 11. 1916.
-
59. Stanković Pavl (Paun / Pavel); Srbija; Kgf. A. A. 453; † 27. 11. 1916; 27. 11. 1916.
-

-
60. Goldfarb (Goldforb) Aron; Rusija; Kgf. A. A. 1103; † 25. 11. 1916; 27. 11. 1916.
-
61. Martić Grgo (Gogo); Avstro-Ogrska; 93. Div. Trainkmdo. Absch. IV.; † 28. 11. 1916; 28. 11. 1916.
-
62. Vlahović Marko; Avstro-Ogrska; BHIR3 T.K. V.; † 29. 11. 1916; 29. 11. 1916.
-
63. Kutschkov (Kuckov / Kutkov) Pavel; Rusija; Kgf. A. A. 520; † 29. 11. 1916; 29. 11. 1916.
-
64. Jović Manojlo; Srbija; Kgf. A. A. S. IV.; † 2. 12. 1916; 2. 12. 1916.
-
65. Sveškov (Sverškov / Severškov) Ivan; Rusija; Kgf. A. A. 350; † 1. 12. 1916; 2. 12. 1916.
-
66. Gurež Ivan; Rusija; Kgf. A. A. 1103; † 1. 12. 1916; 2. 12. 1916.
-
67. Trusov Efim (Efkim); Rusija; Kgf. A. A. 1103; † 11. 12. 1916; 12. 12. 1916.
-
68. Guttman Avgust; Rusija; Kgf. A. A. 1103; † 12. 12. 1916; 12. 12. 1916.
-
69. Kurkarski (Kurhanski) Simon; Rusija; Kgf. A. A. 400; † 20. 12. 1916; 23. 12. 1916.
-
70. Bielajev Maksim; Rusija; Kgf. A. A. 400; † 27. 12. 1916; 27. 12. 1916.
-
71. Komrakov Gavril; Rusija; Kgf. A. A. 350; † 31. 12. 1916; 31. 12. 1916.
-
72. Varnakov (Warnakov) Andreas (Andrej); Rusija; Kgf. A. A. 318; † 1. 1. 1917; 1. 1. 1917.
-
73. Kvaška (Kijaška) Andreas; Rusija; Kgf. A. A. 49a; † 3. 1. 1917; 4. 1. 1917.
-
74. Lesenko Panfilij; Rusija; Kgf. A. A. 1103; † 7. 1. 1917; 8. 1. 1917.
-
75. Bahač Sidor; Rusija; Kgf. A. A. 520; † 9. 1. 1917; 9. 1. 1917.
-
76. Scheüer Ladislavus (Schener Ladislav); Avstro-Ogrska; Eisenbahn Rgt. / Seilbahn 17; † 16. 1. 1917; 27. 1. 1917; plaz.
-
77. Prahsl Anton; Avstro-Ogrska; (Lstr?) LIR26 / Seilbahn 17; † 16. 1. 1917; 2. 2. 1917; plaz.
-
78. Bubeniček Anton; Avstro-Ogrska; Seilbahn 17; † 16. 1. 1917; 2. 2. 1917; plaz.
-
79. Burzev Vladimir; Rusija; † 16. 1. 1917; 13. 2. 1917.
-
79. Kowalenko (Kovalenko / Kavalenko) Stjepan; Rusija; Seilbahn 17; † 16. 1. 1917; 13. 2. 1917.
-
80. Verkejenko (Werkejenko) Dimitrij; Rusija; Kgf. A. A. 1103; † 2. 2. 1917; 4. 2. 1917.
-
81. Savčuk Roman; Rusija; Kgf. A. A. St. Vein a/d Glan / Arb. Grupe 60; † 23. 2. 1917; 26. 2. 1917.
-
82. Feistner Josef (Feinstner Jožef / Josip); Avstro-Ogrska; IR94 / Seilbahn 17; † 16. 1. 1917; 27. 2. 1917; plaz.
-
83. Riel Anton; Avstro-Ogrska; Etap. Baon 506/4 K / Seilbahn 17; † 16. 1. 1917; 27. 2. 1917; plaz.
-
84. Stürsa Johann (Stursa Ivan); Avstro-Ogrska; FJB21 / Seilbahn 17; † 16. 1. 1917; 27. 2. 1917; plaz.
-
85. Sauer Josef (Jožef); Avstro-Ogrska; GAR3 / Seilbahn 17; † 16. 1. 1917; 27. 2. 1917.
-
86. Anoščenko (Anaščenko) Nikolaj; Rusija; Kgf. A. A. 1103, rus. IR282, † 28. 2. 1917, 1. 3. 1917.
-
87. Baldin Simeon (Simon) Fjodorovič; Rusija; Kgf. A. A. 350 Knittelfeld; † 5. 3. 1917; 5. 3. 1917.
-
88. Filomenko Peter; Rusija; Kgf. A. A. 93a Brúx; † 20. 3. 1917; 21. 3. 1917.
-
89. Abramov Jakov; Rusija; † 20. 3. 1917; 21. 3. 1917.
-
90. Kiričov Josip; Rusija; ujetniško taborišče Klein München; † 20. 3. 1917; 22. 3. 1917.
-
91. Ič Filip; Rusija; Geb. Art. Mun. Kol. 4/3 Feldbach; † 23. 4. 1917; 26. 4. 1917.
-
92. Cosović (Corović / Gorovič) Tomo; Avstro-Ogrska; Dions. Ers. Kol. 93 / Pferde Ers. Abt. 93; † 8. 5. 1917; 9. 5. 1917.
-

-
93. Korolev Vasilij Sergejevič; Rusija; Kgf. A. A. 616 Wieselburg; † 26. 5. 1917; 27. 5. 1917.
-
94. Kolop Mihael; Avstro-Ogrska; Eisenbahn Rgt. / Seilbahn 17; † 16. 1. 1917; 27. 5. 1917.
-
95. Bačurin Anisijan (Anysin / Anisyn); Rusija; dež. delavec Wieselburg; † 2. 6. 1917; 3. 6. 1917.
-
96. Molod Sinovi; Rusija; Kgf. A. A. 520 Freistadt; † 25. 7. 1917; 25. 7. 1917.
-
97. Olenjev Matvej Mitrijevič (Dimitrijevič); Rusija; Kgf. A. A. 520 Freistadt; † 31. 8. 1917; 1. 9. 1917.
-
98. Kirejenko Jefraf (Jefgraf) Pantilenonovič; Rusija; Kgf. A. A. 520 Freistadt; † 9. 9. 1917; 9. 9. 1917.
-
99. Gouïstal (Goustal / Gunstal) Macig; Avstro-Ogrska; Kgf. A. A. 846; † 13. 9. 1917; 14. 9. 1917.
-
100. Gundrov Pavel Pavlovič; Rusija; Kgf. A. A. 520; † 14. 9. 1917; 15. 9. 1917.
-
101. Danilčenko Akin (Akinc) Jevstafovič; Rusija; Kgf. A. A. 520; † 16. 9. 1917; 17. 9. 1917.
-
102. Churmanenko (Curmanenko) Ivan Antonevič (Antonovič); Rusija; Kgf. A. A. 520; † 20. 9. 1917; 21. 9. 1917.
-
103. Snisar Arhija Samojlovič; Rusija; Kgf. A. A. 520; † 24. 9. 1917; 25. 9. 1917.
-
104. Rubitsch Lorenz (Rubiš Lovrenc); Avstro-Ogrska; GAR22; † 9. 10. 1917; 9. 10. 1917.
-
105. Kovalenko Pavel Maksinovič (Maksimovič); Rusija; Kgf. A. A. 520; † 10. 10. 1917; 10. 10. 1917.
-
106. Ambrosik Johann (Ivan); Avstro-Ogrska; Staffel 160; † 21. 10. 1917; 22. 10. 1917.
-
107. Kovačević Miho; Avstro-Ogrska; BH2 MGK4; † 14. 10. 1917; 15. 10. 1917.
-
108. Strassenburg Fritz (Friderik); Nemčija; Res. Jäg. Bat. 21 / 4. Komp.; † 22. 10. 1917.
-
109. Takacs Kalman (Kahman); Avstro-Ogrska; U. FKR41; † 30. 10. 1917; 31. 10. 1917.
-
110. Jonas Paul; Nemčija; Garde Res. Jäg. Bat.; † 31. 10. 1917.
-
111. (brez podatkov); 12. 4. 1916.
-
112. (brez podatkov).
-
113. Gris Giovanni Antonio; Italija; 227. pehotni polk; † 12. 12. 1917.
-
114. Salduhin Gavriel; Rusija; † 15. 12. 1917; 16. 12. 1916.
-
- 52a. Santero Felice; Italija; 2. alpinski polk (?); † 18. 12. 1917.
-
- 53a. Sagnato Valentino; Italija; † 20. 12. 1917.
-
115. Neri Zeffiro; Italija; 248. pehotni polk; † 30. 12. 1917.
-
116. Di Pasquale Camillo; Italija; 41. pehotni polk; † 28. 12. 1917.
-
117. Trentini Secondo; Italija; 219. pehotni polk; † 11. 1. 1918.
-
118. Brandolese Adriano; Italija; 16. bersaljerski polk; † 12. 1. 1918.
-
119. Libra Giuseppe; Italija; † 11. 1. 1918.
-
120. Spazzini Angelo; Italija; 119. pehotni polk; † 15. 1. 1918.
-
121. Di Pumpo Raffaele; Italija; 214. pehotni polk; † 16. 1. 1918.
-
122. Cutro Antonio; Italija; 1. bersaljerski polk; † 16. 1. 1918.
-
123. Cariddi Giuseppe; Italija; 98. pehotni polk; † 22. 1. 1918.
-
124. Caratto Nicolo; Italija; 2. alpinski polki; † 27. 1. 1918.
-
125. Zampollo Dante; Italija; 71. pehotni polk; † 1. 2. 1918.
-
126. Colombo Angelo; Italija; 207. pehotni polk; † 3. 2. 1918.
-

-
127. Lombardo Santo; Italija; 40. pehotni polk; † 4. 2. 1918.
-
128. Biagoti (Biagiotti) Mario; Italija; † 3. 2. 1918.
-
129. Bigotti Pietro; Italija; 2. inženirski polk; † 6. 2. 1918.
-
129. Lungi Giovanni; Italija; † 6. 2. 1918.
-
129. Marcon Vittorio; Italija; 119. pehotni polk; † 7. 2. 1918.
-
129. Minuti Paolo Alessandro; Italija; 16. bersaljerski polk; † 7. 2. 1918.
-
130. Camerollo (Camerella) Isidoro; Italija; † 9. 2. 1918.
-
130. Cecci Carlo; Italija; † 10. 2. 1918.
-
130. Zingaro Teodoro; Italija; 4. inženirski polk; † 10. 2. 1918.
-
131. Marcocchia Vincenzo; 117. pehotni polk; Italija; † 11. 2. 1918.
-
131. Furgi Domenico; Italija; 10. pehotni polk; † 11. 2. 1918.
-
131. Santarossa Agostino; Italija; 3. bersaljerski polk; † 11. 2. 1918.
-
132. Rissone Giuseppe; Italija; 3. alpinski polk; † 13. 2. 1918.
-
133. Bernardelli Vincenzo; Italija; 4. sanitetna stotnija; † 14. 2. 1918.
-
134. Cardillo Carmine; Italija; 257. bataljon teritorialne milice; † 18. 2. 1918.
-
135. Toma Galdino; Italija; 1. alpinski polk (?); † 18. 2. 1918.
-
136. Gandolfi Mario; Italija; † 21. 2. 1918.
-
137. Zoppas Antonio; Italija; 48. pehotni polk; † 27. 2. 1918.
-
138. Adamoli Giovanni; Italija; 6. alpinski polk; † 8. 3. 1918.
-
139. Cattaneo Luigi; Italija; 2. inženirski polk; † 15. 3. 1918.
-
140. Casaroli Giovanni; Italija; 26. pehotni polk; † 15. 3. 1918.
-
140. Berta Giovani; Italija; 254. pehotni polk; † 15. 3. 1918.
-
140. Czumak Sim. Vasil; Rusija; † 15. 3. 1918.
-
141. Sala Francesco; Italija; 258. pehotni polk; † 17. 3. 1918.
-
142. Agoglia Francesco; Italija; 4. topniški polk; † 22. 3.
-
143. Carugati Giovanni; Italija; 271. pehotni polk; † 30. 3. 1918.
-
144. Raimondi Gaetano; Italija; 2. pehotni polk; † 5. 4. 1918.
-
145. Maretti Anselmo; Italija; † 6. 4. 1918.
-
146. Beccari Francesco; Italija; 33. pehotni polk; † 12. 4. 1918.
-
147. Karšin Ivan; Rusija; † 14. 4. 1918.
-
148. Bona Giovanni; Italija; † 19. 4. 1918.
-
149. Lubinecky Nikolaj; Rusija; † 19. 4. 1918.
-
150. Frassei Giuseppe; Italija; 68. pehotni polk; † 25. 4. 1918.
-

Prispevek je nastal v okviru projekta (Z6-2664), ki ga financirata Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije in Občina Kranjska Gora. Zahvala za pomoč pri nastanku prispevka gre dr. Mihi Šimcu in Davidu Eriku Pipanu.

KAKO SE JE GODILO AVSTRO-OGRSKIM IN DRUGIM VOJNIM UJETNIKOM V RUSIJI

Tomaž Velnar

Dogodivščine vojakov, njihova oskrba, življenje, organizacija in razmere v vojnem ujetništvu so zelo zanimiva tema predvsem v prvi svetovni vojni, ki pa je večkrat postavljena na stran. Pravih sistematičnih pregledov, ki bi zajemali posamezne vojskujoče se strani in prikazovali življenje vojnih ujetnikov, njihovo organizacijo in medicinsko oskrbo, ni veliko, viri pa so tudi težko dostopni, ker so razpršeni in večinoma le na kratko obdelani. Zgodovinski opisi so pretežno usmerjeni na vojaške operacije, bitke, predstavitve orožja in opreme, v spomilih in vojnih dnevnikih pa so zapisi in opisi bivanja v ujetništvu bolj živi in pogosti. Večina poročil obsega pričevanja vojnih ujetnikov antantnih sil, ki so se vrnili iz turškega in nemškega ujetništva. V zadnjem času pa se proučevanje vojaške zgodovine vendarle počasi usmerja tudi na to področje. Do neke mere lahko teme o skrbi za vojne ujetnike uvrščamo v sklop vojaške medicinske oskrbe, saj so z njo tesno povezane. Spodnje besedilo poskuša na kratko strniti pogloblitve razmere, v katerih so živeli predvsem avstro-ogrski ujetniki v carski Rusiji, čeprav so bolj ali manj podobne razmere veljale za vse vojne ujetnike v Rusiji. So se pa med vojskujočimi se stranmi razlikovale in tudi njihova poročila niso zanemarljiva.¹

Od začetka prve svetovne vojne do decembra 1917 je Rusija na vzhodni fronti zajela približno 2,5 milijona vojakov. Tako je bila do leta 1917 država z drugim največjim številom vojnih ujetnikov, predvsem zaradi uspešnih ofenziv proti Avstro-Ogrski v poletju 1914. Od 2,5 milijona ujetih vojakov jih je bilo po takratnih ocenah iz Avstro-Ogrske kar 90 %. Med avstro-ogrskimi vojnimi ujetniki je bila približno polovica Slovanov, torej Čehov, Slovakov, Hrvatov, Slovencev, Srbov, Poljakov, Bolgarov in Rusov, četrtna Madžarov in Nemcev, ostali pa so bili Romuni in Italijani. Druga največja skupina vojnih ujetnikov je vključevala pripadnike nemške vojske. Rusi so zajeli približno 170.000 nemških vojakov, vključno z manjšim številom nemških etničnih manjšin, kot so pruski Poljaki in Danci iz Severnega Schleswiga in Alzacije. Število turških (osmanskih) in bolgarskih ujetnikov je ocenjeno na približno 50.000.

Na tisoče avstro-ogrskih ujetnikov so ruske sile zajele že med boji leta 1914. Najprej so jih nastanili v začasnih, na hitro pripravljenih bivališčih, ki jih je bilo zelo veliko. Največja so bila v okolici Kijeva in Moskve, v Kazanu, Irkutsku in Penzi, a tudi v Turkestanu. Kasneje je narodnost vojnih ujetnikov določala, kje bodo internirani. Slovanov praviloma niso pošiljali v taborišča daleč na vzhod Rusije, saj so jih najdlje nameščali do Omska ob meji s Kazahstanom. Nemce in Madžare pa so večinoma pošiljali v Sibirijo. Potovanje do končnega cilja je bilo različno dolgo, glede na način potovanja in na razdalje v Rusiji je lahko trajalo od enega do treh mesecev. Seveda so imeli vojni ujetniki, predvsem pripadniki slovanskih narodov, pa tudi drugi, ki so simpatizirali z Rusi in kasneje med revolucijo z boljševiki, tudi določene ugodnosti, ki so jim izboljšale razmere v ujetništvu in možnosti za preživetje. Poseben privilegij je namreč bil, da so ujetnike internirali v evropskem delu Rusije, kjer so imeli boljšo namestitve in večjo svobodo. Ne nazadnje naj bi tudi to pripomoglo, da bi se nekako spodbudil odmik od sovražne vojske, v kateri so služili pred ujetništvom. K ruski strani so se zato priključili številni vojni ujetniki, ki so kasneje sodelovali v ruskih enotah. Nekateri so ustanovili samostojne vojaške enote, ki so bile seveda pod ruskim poveljstvom. Iz avstro-ogrskih ujetnikov slovanskega porekla je bilo organiziranih več nacionalnih enot, kakršne so bile na primer Korpus srbskih prostovoljcev, Češkoslovaška legija in 1. poljska divizija. Te enote so se borile proti sovražnim vojskam, iz katerih so ti vojaki prebegnili ali pa bili zajeti. Češkoslovaška legija je svoje dejavnosti nadaljevala tudi kasneje v ruski državljanski vojni in tudi še po koncu prve svetovne vojne vse do leta 1922.

Veliko število vojnih ujetnikov je ruskemu carstvu v vojnem stanju in v splošnem pomanjkanju povzročalo nemalo težav ter predstavljalo hudo breme. Finančna obremenitev že tako obubožane carske blagajne je bila precejšnja, pridružile so se ji še težave s preskrbo in prevozom ujetnikov ter z njihovo zdravstveno oskrbo. Rusija je z ujetniki sicer na splošno ravnala bolje kot druge vojskujoče se strani. Samoiniciativno je

¹ Pri silah antante je bilo za vojne ujetnike še posebno dobro poskrbljeno, predvsem pri Angležih in Kanadčanih. Preživetje ujetih vojakov centralnih sil je bilo najvišje pri Angležih, okrog 97 %, medtem ko je bilo za ujete zaveznike pri Nemcih okrog 83 %, za Romune v nemških taborih pa 70 %. Z več kot 400.000 umrlimi je bila smrtnost vojnih ujetnikov v Rusiji med najvišjimi med vsemi vojskujočimi se državami.

*Avstro-ogrski vojni ujetniki v Rusiji leta 1915 na eni od prvih barvnih fotografij
(foto: Sergej Mihajlovič Prokudin–Gorski)*

sprejemala pobude za izboljšanje življenja vojnih ujetnikov in aktivno sodelovala z mednarodnimi organizacijami, ki so si prizadevale za izboljšanje razmer. Sledila je določilom Haške konvencije iz leta 1907 o ravnanju z vojnimi ujetniki in se jih skušala čim bolj držati. Oktobra 1914 je car Nikolaj II. podpisal tudi posebno listino o vojnih ujetnikih, ki je določala, da je treba z ujetniki »kot z zakonitimi zastopniki svoje domovine ravnati usmiljeno.« Kljub temu pa dobro ravnanje ni moglo zagotoviti optimalnih pogojev za vse ujeete v vseh taboriščih. Priliv ujetnikov je bil enostavno prevelik, da bi lahko zagotovili ustrezne pogoje namestitve, podobno, kot je bilo to pri zdravstveni oskrbi vojakov, ranjenih na fronti. Zaradi velikega števila ranjenih kljub trudu preprosto ni bilo mogoče poskrbeti za vse. Skrb za vojne ujetnike v carstvu ni bila glavna naloga le Rdečega križa, ampak tudi drugih dobrotelčnih organizacij in predvsem carske dinastije Romanovih. Marija Fjodorovna, mati Nikolaja II., ki je bila tudi predsednica ruskega Rdečega križa, je leta 1915 organizirala prvo izmenjavo nekaj tisoč vojnih invalidov med Rusijo in Nemčijo.

Ujetniki niso več delali brezplačno in pogosto so bili dokaj dobro plačani. Rusi so se vseskozi trudili tudi za izboljšanje njihovih življenjskih razmer v taboriščih. Elsa Brändström, hči švedskega odposlanca v Rusiji, ki si je zelo prizadevala za izmenjavo

in vrnitev nemških in avstrijskih vojnih ujetnikov v domovino in so jo zato imenovali Sibirski angel, je v svojih spominih zapisala: »V Rusiji so ujetniki včasih uživali svobodo in blaginjo, ki je ostala za zdaj neznana za ujetnike v drugih državah.« Vendar ugodne razmere kljub temu niso preprečile, da ne bi tisoči umrli zaradi zanemarjenosti in pomanjkanja. Kljub mednarodnim predpisom so se razmere med taborišči zelo razlikovale. Sporazumi, doseženi na številnih konferencah Rdečega križa, ki so potekale v nevtralnih državah, so imeli pomembno vlogo pri obravnavi vojnih ujetnikov in pri trudu za izboljšanje njihovih življenjskih razmer. Ravnanje z vojnimi ujetniki je postalo tudi osrednja tema v propagandi vseh vojskujočih se strani. Ker se Rusija ni strinjala z obravnavo svojih ujetnikov v Nemčiji, je bil tudi položaj nemških ujetnikov v Rusiji temu primerno težaven in se je avstro-ogrskim vojakom bolje godilo. Toda čeprav se je rusko obravnavanje vojnih ujetnikov štelo za napredno, ni bilo mogoče ustvariti idealnih razmer in preprečiti številnih smrti ujetnikov zaradi izčrpanosti in bolezni.

Patologija v ujetništvu je bila podobna kot na fronti, z izjemo vojnih poškodb, ki so bile posledica strelnega orožja, neposrednih in posrednih udarcev. To seveda ne pomeni, da med ujetniki ni bilo nikogar s strelnimi in vbodnimi ranami ter topimi poškodbami, je pa bilo teh bistveno manj. Težavo so predstavljale

Marija Fjodorovna (26. november 1847–13. oktober 1928)
(vir: wikipedia.org)

predvsem nalezljive bolezni in obolenja, ki so bila posledica podhranjenosti, izčrpanosti, težkih življenjskih razmer, pomanjkljive higijene in prenatrpanosti v zbirnih taboriščih. Smrtnost zaradi infekcijskih obolenj različnih vzrokov je presegala 60 %. Prevladovala so gastrointestinalne in respiratorne okužbe ter okužbe ran. Številni ujetniki so zaradi slabih higienskih razmer, neumivanja rok, slabe osebne higijene, okužene hrane in vode zboleli za nalezljivimi boleznimi, kakršna sta tifus in paratifus, bakterijski črevesni bolezni, ki ju povzročata tifusna in netifusna salmonela in se kažejo z abdominalnimi in splošnimi težavami.² Okužbe po fekalno-oralni poti so bile vzrok za grižo (dizenterijo), nalezljivo črevesno bolezen, za katero je značilna močna, navadno krvava driska. Vibrio kolere je povzročal kolero, okužbe pa so se poleg slabe osebne higijene najbolj širile z okuženo vodo.

Prostorska prenatrpanost in razširjenost bele uši sta vodili do epidemij pegastega tifusa. Ponekod, kjer je bilo podnebje toplo in vlažno, so bile razširjene okužbe z malarijo. Pogosta je bila tudi tuberkuloza. Pomanjkljiva prehrana, težko delo in posledične izčrpanosti ter zmanjšane splošne odpornosti organizma so se kazali v splošni oslabeledosti in zmanjšani odpornosti vojakov. Slaba prehrana je zaradi pomanjkanja vitamina C vodila do skorbuta in ponekod zaradi pomanjkanja vitamina B do beriberija. Veliko je bilo tudi poškodb in zapletov po njihovi obravnavi, predvsem okužb, opeklin in omrzlin, kožnih in spolnih bolezni, revmatičnih težav, da prehladnih obolenj, hujših vnetij dihalnega sistema in kratkotrajnih prebavnih motenj ter zastrupitev niti ne omenjamo. Opisane so bile tudi psihiatrične motnje, vendar je bilo tega najverjetneje v Rusiji manj, mogoče tudi zaradi bolj milih in liberalnih razmer, v katerih so ujetniki živeli.³ Zdravstvena oskrba v taboriščih je bila prilagojena razmeram. Za tiste, ki so resno zboleli, so poskrbeli v vojnih ali civilnih bolnišnicah.

Oblast v carski Rusiji je vedela, da so vojni ujetniki dragocen vir za vojno gospodarstvo. Po eni strani so jih potrebovali in so jih vključili v delo, po drugi strani pa so predstavljali za državo obremenitev. Po letu 1915 so jih zato vse bolj nameščali tudi po narodnostih, da so jih tako lažje razvrščali in premeščali zaradi dela. Delali so na kmetijah, v rudnikih in gradbeništvu, gradili so kanale, ceste in železnice. Lokacija je pomenila pomembno razliko v izkušnjah vojnih ujetnikov. Tisti, ki so delali na skrajnem severozahodu Rusije, so imeli precej slabše življenjske pogoje kot oni v južnih predelih. Njihovo državljanstvo je igralo važno vlogo, ker pripadniki vseh narodnosti niso bili obravnavani čisto enako. Razumljivo so tako prednost imeli Slovani, kasneje pa tudi Italijani in Romuni. V etničnem pogledu so na vojno med centralnimi silami in ruskim carstvom gledali kot na spopad med nemškim svetom in slovanskimi narodi, ki so se borili po okriljem Avstro-Ogrske. Zato so se slovanski vojaki množično in največkrat brez boja predajali ruskim četam in skupinsko prestopali na rusko stran. Čeprav so Rusi skušali razlikovati etnične Slované od Nemcev in Avstrijcev, pa v ruskem carstvu nikoli ni bilo ujetniških taborišč, ki bil bila namenjena le za Nemce ali Slované. Ker so ruske oblasti na

² Zanimivo je, da so bile epidemije tifusa predvsem problematične v nemških taboriščih, kamor so jih pa prenesli ruski vojni ujetniki, ki so bili na tifus že deloma imuni. Se je pa ta bolezen pokazala za zelo težavno za tam nastanjene Angleže in Francoze ter med njimi povzročala visoko smrtnost.

³ V nemških in zavezniških taboriščih so opisali nekatere psihiatrične sindrome, kot na primer tako imenovani sindrom ujetnika (angl. Prisoner of war syndrome) in psihozo bodeče žice (angl. Barbed wire psychosis), ki sta se kazala v razdražljivosti, pozabljanju nedavnih dogodkov (retrogradna amnezija) in nihanju razpoloženja.

*Nemški in avstro-ogrski vojaki v ruskem ujetniškem taborišču
(fototeka Društva soška fronta 1915–1917)*

slovanske prebežnike in ujetnike gledale z naklonjenostjo, so bili ti deležni tudi boljše oskrbe in bivalnih razmer. Večinoma so bivali v taboriščih v evropskem delu ruskega carstva in so povečini delali v tovarnah, raznih delavnicah in opravljali predvsem razna kmetijska opravila. Veliko ruskih kmečkih družin je bilo brez moških, saj so bili ti vpoklicani na fronto, zato so se ujetniki slovanskega porekla lahko odločili za delo in pomoč na kmetijah. Velikokrat so si gospodinje lahko celo same izbrale vojake za pomoč in vodenje gospodarstva doma, kar pa so ujetniki z veseljem sprejeli. Jože Hameršak v svojih spominih z naslovom *Skoz prvo svetovno* piše: »Ženskam, ki so imele moža pri vojaki, so rekli soldatka. Take ženske so prihajale v taborišče, da so si izbrale jetnika in ga odpeljale s seboj. Ujetnik je vodil gospodarstvo na kmetiji. Jesti je bilo dosti. /.../ Zgodilo se je tudi, da se je kateri oženil. Ženske so jemale Avstrijce, Nemcev in Madžarov pa niso marale. Rusko ljudstvo je sovražilo Nemce in tudi Madžare. Avstrijci, sploh pa Slovenci, smo imeli veliko veljavo in prednost v Rusiji.« Na ruskih kmetijah namreč skoraj nikoli ni manjkalo hrane in tudi življenjski pogoji so bili mnogo boljši kakor v zbirnih centrih za ujetnike. Nekateri so na kmetiji prav živeli, drugi pa so tam le delali in so se ponoči vračali v zbirališča. Razumljivo je, da se je marsikateri vojak poročil in zato v Rusiji tudi ostal ali pa po je po koncu vojne domov s seboj pripeljal tudi ženo. Nasprotno pa so Avstrijce, Madžare in Nemce pogosto pošiljali preko Urala v Sibirijo, kjer so jih vključili v dela v rudnikih in na gradbenih projektih. Približno 70.000 ujetnikov

je bilo vključenih v gradnje železnic, pri čemer pa je bila spet pomembna narodnost. Tako slovanski vojaki večinoma niso bili vključeni v gradnjo železniške proge do Murmanska, ki je bil težaven projekt in znan po težkih delovnih in življenjskih razmerah. Na pritiske nemške in habsburške vlade je Rusija vojne ujetnike proti koncu vojne prenehala uporabljati za delo. Po februarški revoluciji leta 1917 se je veliko ujetnikov celo zaposlilo in so prejeli redno plačilo za svoje delo. Večkrat se je zgodilo, da so jim pustili neverjetno veliko svobode, tako do prostega potovanja po Rusiji kot do izbire dela, ki so ga v času ujetništva opravljali. Največkrat ujetniki sploh niso bili varovani. Zato je stotinam uspelo pobegniti z območij gradbenih del na železnici proti Murmansku in na ruskem severu. Domov so poročali, da so ruski varnostni ukrepi šibki. Presenečene nemške obveščevalne službe so celo pomislile na reševalno akcijo nemških ujetnikov, vendar tega načrta niso nikoli uresničile. Ujetniki, ki so jih poslali v Sibirijo, pogosto niso bili varovani, saj so imeli malo možnosti, da bi v neprijaznem okolju po pobegu preživeli. Če so nemški in avstrijski vojaški ujetniki skušali pobegniti, ko so imeli priložnost, pa so številni slovanski ujetniki prestopili na rusko stran in se borili za zaveznike. Ko je Rusija pod boljševiki marca 1918 z mirom pri Brest-Litovsku izstopila iz vojne, so se vojaki začeli počasi vračati domov. Centralne sile so te izkušene vojake z veseljem spet vključile v svoje enote. Vendar pa je državljanska vojna v Rusiji na te načrte bistveno vplivala. Tako se je več kot 60.000 Madžarov pridružilo Rdeči armadi, poleg njih pa še številni

*Večja skupina povratnikov iz ruskega ujetništva na pohodu preko ukrajinskih ravnin
(fototeka Društva soška fronta 1915–1917)*

slovanski narodi. Preživeli ujetniki, ki se niso odločili ostati v Rusiji in se boriti v ruski državljanski vojni ali se tu naseliti do konca življenja, so se lahko leta 1922, ko so se spopadi v državi končali, vrnili domov.

Ko so se ujetniki v vojnih letih začeli zlivati v Rusijo, Rusi niso imeli natančnih načrtov, kako bi jih sprejeli, nastanili in oskrbovali. V Sibirijo so jih začeli pošiljati že jeseni 1914 in tako skušali razbremeniti prenapolnjene nastanitve v evropskem delu Rusije. V nekaterih krajih je bilo število vojnih ujetnikov tako veliko, da je presegalo število lokalnih prebivalcev. Za ujetnike na začetku ni bilo zagotovljenih nobenih posebnih nastanitvev, in ko so bile vojaške četrti polne, so za nastanitve uporabili vse večje zgradbe. Uporabili so vse, kar je bilo na razpolago. V taboriščih so prevladovale zemljanke, zgradili so brunarice in opečnate barake, uporabili pa še druge zgradbe, kot so bili hlevi in skladišča. Elsa Brändström v svojih spominih piše, da so bile sobe brez izjem prenatrane za 50 do 100 %, pohištvo pa je ob golih pregradah v sobah in pečeh za ogrevanje komaj obstajalo. Tudičasna bivališča so bila prenatrana. Ker je imela velika večina omejene sanitarije in vire tekoče vode, je to pospešilo izbruhe nalezljivih bolezni. V začetnem obdobju vojne je predvsem zaradi nalezljivih bolezni umrlo na tisoče vojnih ujetnikov, predvsem v taboriščih Novosibirsk, Omsk, Totskoe in Sretensk. Ruskim oblastem ni

uspelo urediti razmer zaradi prevelike obremenitve z ujetniki, a sprva tudi zaradi počasnega in premalo odločnega odziva, zato so se epidemije širile vse do leta 1916. Potem je ruska vlada zaradi velikega števila obolelih in umrlih ter zaradi vse močnejšega mednarodnega pritiska sčasoma razvila sistem taborišč z bistveno izboljšanimi življenjskimi razmerami. Do leta 1917 je imela Rusija že več kot 400 namestitvenih mest za ujetnike. V evropski Rusiji so bila taborišča navadno manjša in so lahko sprejela od 2000 do 5000 vojakov, v Sibiriji pa so bile zmogljivosti večje in je tam lahko bivalo od 35.000 do 300.000 ljudi. V barakah je bilo prostora za 500 do 1000 vojakov, častniki so bili nameščeni v manjšem številu. Število ujetnikov v taboriščih je pogosto nihalo, ker so jih velikokrat premeščali med taborišči.⁴ Za ujetniška taborišča so skrbeli vojaki sami in so jih tudi urejali po svoje. Jože Hameršak v spominih piše: »Zbirno taborišče je bil velik prostor, obdan z dva metra visoko ograjo, obito z deskami. Bili sta samo dve baraki: za kuhinjo in skladišče s kuhinjskimi potrebščinami. Ker smo bili kar pod milim nebom in je bilo že precej hladno, smo se ponoči tiščali v skupinah kakor jarci v planini. Dnevno je pomrlo na desetine ujetnikov, k čemur so pripomogle tudi uši. Hrano so pričeli deliti zjutraj ob deveti uri in do četrte ure popoldan. Ker nas je bilo v taborišču čez dvesto tisoč, se je dogodilo skoraj vsak dan, da tisti, ki so bili zadnji, niso dobili nič. Kuhalo se je pa cel dan – ko je bil kak kotel prazen, so ga

⁴ Ujetniki so se po Rusiji pomikali peš, na dolgih razdaljah pa z vlaki. Ruska vlakovna kompozicija je bila sestavljena iz posebnih vagonov, prilagojenih za prevoz v mrzlih ruskih zimah. To so bili tako imenovani »topli vagoni«, ki jih je sicer uporabljala ruska vojska. Vsak vagon je premeščal pogrado in latrino ter je bil ogrevan s pečjo. Nekateri so bili celo toplotno izolirani. Pozimi so bili topli, poleti pa neznosno vroči.

takoj napolnili in dali na ogenj. Iz Darnice so dnevno pošiljali na vse strani Rusije Transporte v razna taborišča. Dnevno je prihajalo na tisoče novih ujetnikov. /.../ V taboru je bila kantina, kjer si lahko kupil kruh, kakršnega je kdo želel, klobase, špeh, jajca, razno pecivo, mahorko (tobak) ali papirose (cigarete).«

Častniki so imeli poseben status, saj so častniškemu činu Rusi namenjali poseben privilegij in so bili ti zato tudi nameščeni ločeno od navadnih vojakov. Njihove namestitve v taboriščih so bile manjše, od 500 do 1000 mož. Častnikom so bili pridruženi tudi navadni vojaki ali podčastniki, ki so zanje skrbeli. Vojaki in predvsem častniki so prejeli mesečno plačo, od katere so si morali sami priskrbeti hrano in druge potrebščine, ti dohodki pa so jim omogočili tudi bolj udoben namestitev. Izplačila so bila neredna, vendar je vsak denar prav prišel. Hrano je zagotavljala država. V Rusiji na splošno vojni ujetniki niso trpeli lakote, prav tako ne carska vojska. Hamersak se spominja: »Kadar smo prišli do kake vasi ali naselja, so nas prebivalci obsuli s kruhom. Vojaki⁵ so ljudi bodrili: Striček, še prinesi kruha! /.../ Samo da smo prišli do kake vasi, že so klicali prebivalcem: Dajte ujetnikom kruha! V vsaki vasi smo se ustavili, zato da so nam lahko dali prebivalci kaj jesti. /.../ Vojaško hrano smo dobili vsak dan enkrat. Skoraj poldrugi liter kaše in četrt hleba kruha, tako da se je dalo shajati.«

Na začetku so bile količine hrane velike in so bili obroki takšni kot v redni ruski vojski, kmalu pa sta se kakovost in količina hrane poslabšali. Stanje pa še zdaleč ni bilo tako težko kot v Avstro-Ogrski in Nemčiji. Vojni ujetniki so si hrano lahko tudi sami kupovali, veliko so jo dobili od kmečkega prebivalstva, predvsem vojaki slovanskih narodov.

Repatriacija vojnih ujetnikov iz Rusije je potekala že med vojno. Bila je zapleten in zamuden postopek, ki ga je septembra 1915 začela Nemčija z vojnimi invalidi. Avstrijske vojake so preko Skandinavije pošiljali nazaj domov v zamenjavo. Po koncu sovražnosti med Rusijo in centralnimi silami so se začeli vojni ujetniki v večjem številu počasi vračati domov. Poleg društev Rdečega križa je pri urejanju repatriacije vojnih ujetnikov pomembno vlogo imela tudi Liga narodov za begunce. Večina tistih, ki so služili v novoustanovljeni Rdeči armadi, je ostala tam dejavna še nekaj let in se vrnila domov do leta 1922. Poleg 22.000 invalidov, izmenja-

nih do konca leta 1917, se je več kot 670.000 ujetnikov lahko vrnilo domov. Od tega se jih je 200.000 vrnilo preko posredovanj matičnih držav z Rusijo, ostali pa so se vrnilo sami. Zaradi političnih neredov in zmanjšane nadzora se zanje Rusi niso veliko zanimali in je bila zato pot lažja. Do jeseni 1918 je večina vojnih ujetnikov zapustila evropsko Rusijo. Med novembrom 1918 in poletjem 1920 je uradna repatriacija zamrla. Novi boljševiški režim je imel malo zanimanja za tiste, ki so bili ujeti v boju proti nekdanji imperialistični Rusiji. Tudi nove države, nastale iz avstro-ogrške monarhije, so se takrat ukvarjale z drugimi težavami in niso imele veliko zanimanja za svojih 2,5 milijona vojakov, ki jih je zajela Rusija. Tako je bilo leta 1920, ko se je končala državljanska vojna in so se taborišča vojnih ujetnikov dokončno zaprla, v Rusiji še vedno skoraj 500.000 ujetnikov. Leta 1920 se je iz Sibirije in Srednje Azije vrnilo približno 30.000 Nemcev in 118.000 Avstrijcev in Madžarov. Proces se je upočasnili, dokler se leta 1922 preko Vladivostoka ni vrnilo še 6850 ujetnikov. Med letoma 1921 in 1922 se je iz južne Rusije in Ukrajine domov vrnilo še 13.000 nekdanjih avstro-ogrskih vojakov. Nekateri so se odločili ostati v Rusiji, a njihovo število ni znano. Veliko jih je ostalo iz političnih razlogov, drugi so si ustvarili družine in se tam zaposlili, saj je bila prihodnost v njihovih državah negotova.

Viri in literatura

- Gerald H. Davis, *Deutsche Kriegsgefangene im Ersten Weltkrieg in Rußland*, Militärgeschichtliche Zeitschrift, 2014, 31(1): 37–49.
- Martin Bayer, *Der Erste Weltkrieg in der internationalen Erinnerung*. V: Aus Politik und Zeitgeschichte, 2014, 47–53.
- Reinhard Nachtigal, *Die Murmanbahn 1915 bis 1919*, Kriegsnotwendigkeit und Wirtschaftsinteressen, 2007.
- Georg Wurzer, *Die Erfahrung der Extreme. Kriegsgefangene in Rußland 1914–1918*. V: Kriegsgefangene im Europa des Ersten Weltkriegs, Oltmer, J (Ed), 2006, 97–125.
- *Kriegsgefangenschaft*. Dostopno na: <http://wk1.staatsarchiv.at/gefangene-und-fluechtlinge/kriegsgefangenschaft/>.
- *Kriegsgefangenschaft*. Dostopno na: <https://erster-weltkrieg.dnb.de/WK1/Web/DE/Navigation/Kriegsalltag/Kriegsgefangenschaft/kriegsgefangenschaft.html>.
- *Rücktransport aus der Gefangenschaft*. Dostopno na: <https://ww1.habsburger.net/de/kapitel/ruecktransport-aus-der-gefangenschaft>.
- *How did the Allies treat their prisoners in World War One?* Dostopno na: <https://www.historyhit.com/how-did-the-allies-treat-their-prisoners-in-world-war-one/>.

⁵ Ruski vojaki, ki so spremljali ujetnike (op. pisca).

KRATKE ZGODBE

Še ena fotografija džamije v Logu pod Mangartom

Uroš Košir

Nekdanja džamija v Logu pod Mangartom je bila doslej deležna že dosti pozornosti in se ji je z dvema člankoma, objavljenima v reviji Na fronti št. 4 in 14, posvetil tudi Vinko Avsenak.¹ Doslej nam je bilo poznanih 11 fotografij džamije, ki jo prikazujejo z različnih zornih kotov in v različnih gradbenih fazah, junija 2020 pa se je pojavila do zdaj neznana fotografija, ki izvira iz albuma ene od nemških enot, ki so v Posočje prišle oktobra 1917. Na fotografiji so na obeh straneh džamije vidne temne silhuete nemških vojakov z značilnimi vojaškimi kapami. Za zdaj gre za edino znano fotografijo loške džamije s pripadniki nemških oboroženih sil. Na njej je dobro vidno preddverje, minaret in mihrab, zaradi kontrasta pa sta polmeseca z zvezdo na minaretu in na kupoli dosti manj razpoznavna.

Fotografija sicer izvira iz albuma s skoraj 270 fotografijami, katerih lastnik je bil Lothar Nagel iz Stuttgarta. Ta je v letih 1900–1907 obiskoval kadetsko šolo (*Kadettenanstalt*) v mestu Karlsruhe, v letih 1907 in 1908 pa je bil v vojaški šoli (*Kriegsschule*) v Potsdamu. V času prve svetovne vojne je bil v letih 1915–1916 podporočnik (*Oberleutnant*) v strojnični stotniji württemberskega 121. domobranskega pehotnega polka. Od decembra 1916 je služil kot poveljnik 2. stotnije 16. jurišnega bataljona (*Sturmabteilung 16*). Leta 1917 se je s to enoto mudil na območju Posočja in Italije, kjer so nastali številni fotografski posnetki, ki so kasneje postali del njegovega albuma. Leta 1930 je napisal vojno zgodovino svoje enote,² vojaško pot

Fotografija nemških vojakov pred džamijo konec oktobra 1917
(hrani Uroš Košir)

pa nadaljeval do konca druge svetovne vojne, ko je bil kot častnik nemške vojske maja 1945 ujet v Italiji in izpuščen januarja 1946.³

¹ Vinko Avsenak, *Mošeja v Logu pod Mangartom*, Na Fronti. Revija za vojaško zgodovino št. 4, Društvo soška fronta, Šempeter pri Gorici, 2006, str. 45–50; *Džamija v Logu pod Mangartom*, Na Fronti št. 14, 2020, str. 62–67.

² Lothar Nagel, *Württembergische Sturmkompanie im großen Krieg. Tagebuch der Württ. Sturmkompanie des preußischen Sturm-Btls. 16.* (Württembergische jurišna stotnija v veliki vojni. Dnevnik jurišne stotnije v 16. pruskem jurišnem bataljonu), Theodor Körner, Stuttgart, 1930.

³ Podatki prodajalca albuma.

2. stotnija 16. württemberškega jurišnega bataljona je sicer s strojnično stotnijo, stotnijo minometalcev, vodom plamenometalcev, 2. stotnijo 14. jurišnega bataljona in topniško baterijo tvorila jurišni bataljon Von Breuning, poimenovan po majorju Ludwigu von Breuningu.⁴ Enota se je oktobra 1917 borila na območju Ortigare,⁵ med 22. oktobrom in 5. novembrom pa se je iz Trenta preko Linza, Podkloštra (Arnoldstein) in Trbiža napotila do Loga pod Mangartom, od koder je pot v 12. soški bitki nadaljevala preko Srpenice, Kobarida, Čedadada proti Tilmentu in Piavi.⁶ Po zapisih stotnika (*Hauptmann*) Nagla je enota krenila iz Trbiža šele 28. oktobra in isti dan prispela v Log pod Mangartom, kjer je uzrla tudi džamijo, ki jo je Nagel opisal takole: *Kraj ima tudi znamenitost. Malo stran od vasi stoji mohamedanska božja hiša z ozkim stolpom in polmesečem na vrhu kupole. To mošejo so zgradili Bošnjaki, ki so*

*bili tu na frontnih položajih. Bošnjaki spadajo med najboljše in najbolj zanesljive čete; povsod so jih zelo cenili zaradi njihove hrabrosti.*⁷

Naše poznavanje nekdanje džamije v Logu pod Mangartom se počasi, a vztrajno izboljšuje in vsak nov podatek prispeva k njeni popolnejši sliki. Če je bila na začetku poznana le ena fotografija džamije, predstavljena v Kobariškem muzeju ob njegovi otvoritvi, je bilo leta 2004 poznanih že 7 fotografij džamije, danes pa jih z novo fotografijo poznamo skupno že 12. Prav gotovo bodo tem odkritjem sledila še nova. Album, v katerem je bila tudi ta slika džamije, je bil zaradi stremljenja po večjem zaslužku žal razkosan in so se potem njegove fotografije razkropile neznano kam. Na srečo je vsaj nekaj fotografij, posnetih na območju Slovenije, ostalo pri nas.

Pogled na džamijo in Log pod Mangartom z Loma (iz zbirke Vinka Avsenaka)

⁴ Splet 1: <https://www.grandeguerraphotoarchive.com/blog/on-line-le-foto-dello-sturmbataillon-von-breuning-preussische-sturm-bataillons-nr-16-2-wurt-kompanie> (dostop 8. 2. 2021).

Splet 2: <https://gmic.co.uk/topic/39337-sturm-bataillon-16/> (dostop 8. 2. 2021).

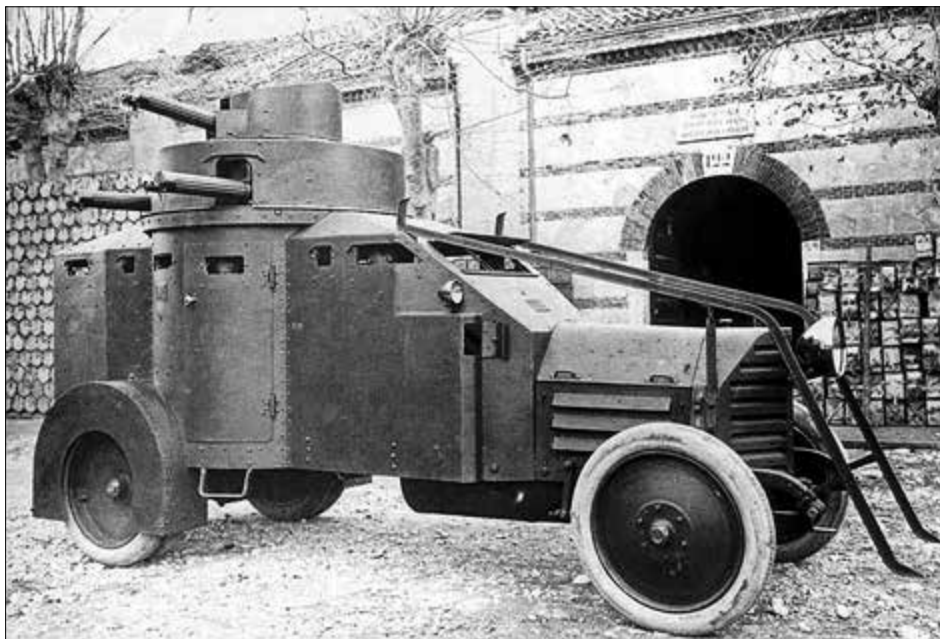
⁵ Gora na Asiaški planoti na Južnem Tirolskem.

⁶ Splet 3: http://wiki-de.genealogy.net/W%C3%BCrtt._2.Sturm-Batl._Nr._16 (dostop 8. 2. 2021).

⁷ L. Nagel, str. 82–83.

ITALIJANSKI OKLEPNI AVTOMOBIL LANCIA 1ZM

Tomaž Velnar

Osnovna izpeljanka Lancinega oklepnika z označbo 1Z. Lepo sta vidni dve vrtljivi kupoli z oborožitvijo, značilne tračnice za zaščito pred žičnimi ovirami in reže na pokrovu motorja.

V prvi svetovni vojni je tehnika prihajala vse bolj do izraza. Vse strani so se trudile razvijati nove metode vojskovanja, izboljševale tehnologijo in upale, da bodo s tem prehiteli nasprotnika. Uporaba oklepnih avtomobilov je bila v primerjavi s tanki bolj obsežna in vse vojske so jih imele v svoji sestavi že pred začetkom prve svetovne vojne. Tudi italijanska vojska jih je začela zelo zgodaj preizkušati in je prve oklepnike uspešno uporabila že med italijansko-turško vojno v Libiji leta 1911 in 1912. Ker je imela dobre izkušnje s transportnimi tovornjaki Fiat 15, je sklenila pogodbe še z drugimi podjetji, ki so zanj proizvajala tovornjake. Eno od teh je bila tudi Lancia, ki je prav leta 1912 vojski dobavila svoj izboljšani tovornjak z označbo 1Z. Zaradi svojih tehničnih lastnosti je postal zelo priljubljen ne le kot transportno vozilo, ampak so ga kasneje nadgradili tudi v oklepni avtomobil. To je bilo tudi prvo bojno vozilo, ki so ga v koncernu Lancia izdelali. Sicer je več italijanskih avtomobilskih podjetij prispevalo k novim izvedbam oklepnikov, vendar pa nobeden ni postal tako številen, uspešen in priljubljen kot prav Lancin oklepnik.

Proizvodnja oklepnika Lancia 1Z se je začela leta 1912, kot rečeno, najprej v obliki transportnega tovornjaka in so ga

prvič uporabili že v Libiji, kjer se je zelo dobro izkazal. Vojaško poveljstvo je začelo razmišljati o uporabi bojnih avtomobilov in je zato leta 1914 pooblastilo podjetje Ansaldo, da prouči možnost za razvoj novega oklepnega vozila. To podjetje se je nato istega leta povezalo z Lancio, posebej je bil v njem za to zadolžen inženir Guido Corni, strokovnjak za metalurška vprašanja in mehaniko. Predstavil je model oklepnega avtomobila, ki je temeljil prav na osnovi Lancinega tovornjaka in naslednje leto so tako skupaj razvili izboljšano različico oklepnega avtomobila. Prototip vozila je bil vojski predstavljen aprila 1915.

Do jeseni 1916 naj bi bilo izdelanih 10 oklepnikov 1Z. Uspeh tega prvega modela je vojsko hitro spodbudil v nadaljnja naročila. Tako sta ji Lancia in Ansaldo dobavila še 110 izboljšanih oklepnikov z označbo 1ZM, torej *1Z modificato* ali *1Z militare*. Podatki o tej označbi se v literaturi razlikujejo, prav tako podatki o številu izdelanih oklepnikov. Različico 1ZM so začeli uporabljati leta 1917. Pri Ansaldo so osnovni model še nekoliko izboljšali in predelali, tako da je bilo potem več različic obeh osnovnih izpeljank. Od prvih so se razlikovali po posodobljenem podvozju, po le eni kupoli z dvema strojnicama, spremenjen pa je bil tudi oklepni pokrov motorja, tako da so bile hladilne reže

Oklepni avtomobil Lancia IZM z eno kupolo

poenostavljene in nekoliko drugače razporejene. Namestili so še eno strojnico, ki je bila usmerjena nazaj, rezervne gume za kolesa pa so z zadnjega dela premaknili na bok.

Pri Lanci so kot osnovo izbrali standardno in dobro preizkušeno podvozje za tovornjake, ki so že bili v vojni uporabi. Oklepnik so nadgradili z dvema vrtljivima kupolama, ki sta bili postavljeni ena nad drugo in sta se lahko hkrati vrteli v različne smeri. Na podvozje je bil pritrjen štirivaljni vodno hlajeni bencinski motor Lancia s 35 konjskimi močmi in z največ 1200 obrati, ki je omogočal največjo hitrost 60 km/h. Akcijski radij je znašal 330 km. Na okvirju podvozja so bile nameščene štiri listnate vzmeti in štiristopenjski menjalnik. Prenos je potekal na zadnja kolesa, sprednja pa so bila povezana z volanom. Prve izvedenke so imele štiri kolesa, sčasoma pa so jih opremili z dvojnimi zadnjimi kolesi, kar je bolj enakomerno razporedilo težo oklepnika in pripomoglo k boljši stabilnosti. Kolesa so bila pokrita s kovinskimi blatniki, ki so imeli tudi vlogo zaščite pred granatnimi drobcami in malokalibrskimi izstrelki. Oklepna karoserija je tehtala 2,2 t in jo je sestavljalo več kovinskih oklepnih plošč (debeline od 2,5 do 8 mm), ki so bile spojene z zakovicami. Oklepni prostor je imel dva dela, del za posadko in sprednji del za motor z značil-

nimi hladilnimi režami, ki so se pri tipu IZ in IZM razlikovale. V sprednjem delu prostora za posadko je bil voznikov sedež, nameščen sredi vzdolžne osi oklepnika. Voznikova vrata so bila na levi strani, vrata v glavni, cilindrično oblikovan prostor s strojnico kupolo, pa na desni. Na desnem boku oklepnih plošč so bila pritrjena še rezervna kolesa. Za opazovanje so bile na oklepu nameščene razgledne reže s poklopnimi loputami. Obo-rožitev je zajemala tri strojnice različni tipov (Breda, Fiat-Revelli, St. Etienne ali Maxim), nameščenih v dveh vrtljivih kupolah pri modelu IZ, in dve v eni kupoli pri modelu IZM, ki pa je imel tretjo strojnico zadaj na oklepu. Navpični pomik strojnic je variiral od 15° do 35°. Teža celotnega avtomobila je bila 4,2 t. Posadko je navadno sestavljalo šest vojakov (voznik, poveljnik, trije strelci in mehanik), ki so bili še dodatno opremljeni z osebnim orožjem in ročnimi bombami. Za zaščito pred žičnimi ovirami sta bili na karoserijo nameščeni dve ukrivljeni tirnici, ki sta se od pokrova motorja nadaljevali do vrtljive kupole.

Prvi operativni oklepnik Lancia IZ je bila predan generalu Cadorni v Vidmu avgusta 1915, drugi pa so sledili do pomladi naslednjega leta. Julija 1916 so ustanovili tri eskadroni ali skupine teh oklepnikov, ki so jih uporabljali na nižinskih terenih soške

fronte in nato na fronti na reki Piavi, kjer so se zelo izkazali. Predvsem so bili navdušeni nad zaščito vozil, ki jo je nudil oklepni plašč, in nad voznimi zmogljivostmi, negodovali pa so nad težo vozila. Zato so to pri izpeljanki 1ZM popravili z odstranitvijo zgornje kupole, ki jo je sicer imela osnovna izpeljanka 1Z.

Glavna vloga oklepnikov na soški fronti je bila varovanje pred avstrijskimi napadi in zaščita umikajočih se italijanskih enot po preboju pri Kobaridu na reko Piavo. Tam so jih nekaj uporabljale tudi ameriške sile, ki so sodelovale z Italijani, uporabljala pa sta jih tudi nemška in avstro-ogrsko vojska, ki sta jih zajeli od Italijanov, največ pri preboju pri Kobaridu. Avstrijci so namreč poleg lastnih modelov uporabljali tudi zaplenjene oklepnike, in sicer italijanskih proizvajalcev Lancia, Fiat-Bianchi, Fiat-Ansaldo ter ruskega Austin-Putilov. Preuredili so jih in oborožili z avstro-ogrskimi strojnimi, ker so bile zaloge zaplenjenega streliva za obstoječe strojnice majhne. Po napredovanju v 12. soški bitki so ustanovili vod oklepnih avtomobilov št. 1 (K.u.k. Panzerautozug No. 1). V letih 1917 in 1918 je bila ta enota nameščena blizu Vidma, kjer je imela tudi svoj štab. Aktivna je bila na ravninah Benečije, nato pa so jo nameravali uporabiti med načrtovanim prebojem na reki Piavi. Enota je vključevala različne oklepnike: enega romfella, dva junowicza, zaplenjeno Lancia 1Z in enega ruskega austin-putilova.

Med obema vojnama, v dvajsetih in tridesetih letih, so lancie služile v italijanskih kolonijah v Eritreji in Libiji ter med zavzetjem Etiopije leta 1935. Nekaj se jih je v letih od 1936 do 1938 priključilo nacionalistom v španski državljanski vojni, nekaj pa so jih Italijani prodali tudi albanskemu kraljestvu. V drugi svetovni vojni so jih še vedno uporabljali v Libiji in drugih vzhodnoafriških kolonijah ter na Balkanu, kamor so jih poslali z italijanskimi okupacijskimi enotami, in so delovale v policijskih in patrolnih enotah ter v protipartizanskih operacijah v Jugoslaviji. Ko je Italija leta 1943 kapitulirala, so ostale Lancia 1ZM zaplenili Nemci in jih nekoliko predelane in modernizirane uporabljali v boju proti zaveznikom na Apeninskem polotoku in dalje v Jugoslaviji. Večina teh je bila uničenih ali zajetih leta 1944 med zavezniškimi osvajanji Italije. Nekaj jih je delovalo tudi na Madžarskem, nekaj na Kitajskem, kjer so podpirale ekspedicijske italijanske enote po prvi svetovni vojni, dve na Češkoslovaškem, eno pa so prodali v Afganistan, kjer so jo še pred kratkim uporabljali tamkajšnji uporniki.

Dva oklepna avtomobila Lancia 1Z v Gorici (IT)

Tehnične značilnosti Lancie 1ZM:

Posadka: 5 do 6 vojakov

Polna teža: 4,2 t

Dolžina: 5,4 m

Višina: 2,4 m

Motor: vodno hlajeni štirivaljni bencinski motor Lancia s 35 konjskimi močmi

Hitrost: 60 km/h

Doseg: 330 km

Oborožitev: 3 strojnice (pri 1Z tri v kupolah, pri 1ZM pa dve v kupoli in ena v zadnjem delu oklepnika)

Viri in literatura:

- *White BT Tanks and other armoured fighting vehicles 1900–1918*, Blanford press, London, 1970.
- *Armoured cars Lancia 1Z (Italy)*. Dostopno na: <https://en.topwar.ru/79829-broneavtomobili-lancia-1z-italiya.html>.
- *Lista dei mezzi e del materiale utilizzati dal Regio Esercito*. Dostopno na: <http://www.regioesercito.it/mezzi/lancia1z.htm>. *Lancia 1Z*. Dostopno na: https://it.wikipedia.org/wiki/Lancia_1Z. *Lancia Ansaldo 1Z/1ZM*. Dostopno na: https://www.google.si/search?q=lancia+1zm&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=2ahUKEwjQ_6rs89zsAhXVBGMBHfcCCc4Q_AUoAXoECAsQAw&biw=1366&bih=599#imgc=7ZyWJtFL-bZLGYM.

VARUHI KULTURNE DEDIŠČINE PRIPOVEDUJEJO ...**Mitja Juren iz Rupe (Sovodnje ob Soči)****Vinko Avsenak**

Ko človek zapelje skozi porton na prostrani travnik in nato za nekaj sto metrov nadaljuje pot proti Mitjevi hiši, zgrajeni na blagi vzpetini, ga prevzame podobnost s toskanskimi vedutami. Toda še bolj pogled na čudovito ozadje, na verigo temno zelenih hribov, ki se po kraškem robu vrstijo od Trstelja preko Fajtjega hriba in Cerja do Nad Logem in še dlje, prizorišč srditih bitk prve svetovne vojne, katerim se je Mitja že tako zgodaj zapisal. Njegova hiša je torej zgrajena na idealno izbranem mestu.

Že me pospremi v hišo in pogovor hitro steče. Znano je, da je Mitja s svojim delom v zadnjih desetletjih odločno in pomembno zaznamoval raziskovalno dejavnost soške fronte in se uveljavil tudi na publicističnem področju. Zato sem upravičeno pričakoval zanimiv, razgiban in tvoren pogovor.

Najprej sem mu zastavil običajno vprašanje o njegovih začetkih zanimanja za zgodovino soške fronte. Bilo je leto 1987, ko ga je kot maturanta navdušil Napoleon, katerega prisotnost na Goriškem mu je vzbudila zanimanje za zgodovinska dogajanja. Toda ob raziskovanjih na terenu se je srečal s kavernami in strelskimi jarki prve svetovne vojne, s katerimi je bilo to območje prepredeno. Naletel je na razne vojaške napise in plošče, jih skušal razvozlati in razumeti. Takrat je v tem pogledu oral ledino, kajti

poznavanje te tematike je bilo pičlo in ustrezne literature ni bila na voljo. Zato je začel iskati primerne knjige in se učiti. Sledile so prve najdbe ostalin iz tega obdobja in njegovo zanimanje je z njimi in z novimi spoznanji vse bolj raslo. Z veseljem in neprikritim ponosom se spominja, da so bili med prvimi predmeti, ki jih je našel v kaverni na Fajtjem hribu, tintnik, glavniček, ročna bomba in jurišni nož. Pri tem se je spraševal o njihovih nekdanjih lastnikih in o njihovi usodi. Sovrstniki so ga imeli za »terrorista«, čudaka, ki lazi po kamenju in grmovju ter išče železje neznanega izvora. Kot zamejski Slovenec je lahko brez težav prehajal mejo in raziskoval nekdanja bojišča na

slovenskem Krasu. Sčasoma je začel kopati in iskati ostaline pod zemljo. Leta 1989 si je nabavil prvi detektor, ki je prišel iz Londona. V tem začetnem, pionirskem obdobju, v katerem je vse bolj širil področje svojih raziskav, je začel srečevati ljudi, ki so se ukvarjali z isto dejavnostjo. Tega časa se rad spominja, in ko o tem pripoveduje, postane nostalgichen. Prvi je bil Igor Ožbot iz Rupe, ki je že prej imel detektor in svojo zbirko. Imel je tudi izkušnje, ki jih je prenašal na vedoželjnega Mitjo. Prvi ga je z detektorjem popeljal na Veliki Hrib, ga poučil na primer o znački *Isonzo Armee*. Mitja si je potem o značkah nabiral znanje tudi v knjigi Janeza J. Švajncerja. Potem so

Mitja v svojem kraljestvu (vse foto: Vinko Avsenak)

Vitrina z bersaljerskim klobukom z Javorščka, avstrijsko topniško kapo z Mesasne nad Dupljami, alpskim klobukom z Rombona in drugimi predmeti

sledila druga poznanstva. Že leta 1990 je pod Krnom srečal Mirka Kurinčiča iz Drežnice, kmalu zatem tudi Iva Ivančiča iz Bovca, na Banjški planoti brata Mužiča, Iveta in Zdenka, pa Petra Kogoja z Mosta na Soči. Simona Kovačiča je spoznal še pred ustanovitvijo Društva soška fronta. V stikih z omenjenimi zbiralci si je z izmenjavo mnenj in izkušenj pridobil nova znanja, ki so mu bila močna osnova za nadaljnje delo in tudi za kasnejšo publicistično dejavnost.

Najdbe so se množile, ostalin soške fronte je bilo pod domačo streho vse več. Hranil jih je v škatlah in zabojih, kjer je bilo kaj prostora, tudi pod posteljo. Ko pa je leta 1994 v domačiji njegovih staršev umrl stric Franc, si je za svojo zbirko izprosil stričevo izbo. Končno je zbirka, ki se je medtem obogatila še s številnimi razglednicami in 25 albumi originalnih fotografij, dobila svoj prostor in je bila bolj pregledna.

Mitja se je zbirateljstva odslej lotil bolj sistematično. Začel je zahajati na boljši trg v Gorici in na vojaški sejem Ares v Pordenonu ter si tu in tam privoščil nakup kakšnega zanimivega predmeta. Mnoge predmete je pridobil tudi z nakupom oziroma izmenjavo z drugimi zbiralci. Toda ob tem odločno zatrdi, da so predmeti, najdeni na bojnih poljanah, popolnoma drugačnega pomena, saj imajo posebno sporočilnost in se jih drži patina preteklosti. Bajonet, najden na nekdanjem bojišču,

je popolnoma nekaj drugega kot kupljeni. Čelade so si med seboj dokaj podobne, toda če so najdene na vojnih prizoriščih, potem imajo za Mitjo povsem drugo vrednost, saj izvirajo iz različnih krajev in ima vsaka svojo zgodbo, vojaki, ki so jih nekoč nosili, so pa doživeli različne usode. Tudi zato ima Mitja še posebej v čislih vojaške dnevnik. Sicer so mu pa najljubši vojaški osebni predmeti. Med njimi omenja svinčnik, ki ga je našel v kaverni na Škabrijelu in si ob tem živo zamišljal vojaka, kako je z njim pisal pismo staršem ali ljubljenu dekletu.

Dario z Vrha Svetega Mihaela je za pusta nosil čelado Farina. Ta model je bil dokaj neuporaben za boj, toda prav zaradi tega in zaradi robustne izdelave je bil znan in priljubljen med zbiralci. Mitja je dal Dariu vedeti, da bi čelado odkupil, če bi jo bil kdaj pri volji prodati. Leta 2010 je v soavtorstvu z Nicolo Persegatijem izdal pri založbi Lokanda Devetak knjigo *Debela Griža – San Michele 1915–1916*. V njej je med drugim pisal tudi o proslavljeni čeladi Farina. Ko je knjiga izšla, se mu je oglasil Dario in mu čelado prodal. Ta zdaj na posebnem mestu krasi Mitjevo zbirko.

Mitja je mnoge predmete našel v družbi drugih zbiralcev in so zato ti povezani s svojevrstnimi zgodbami. Rad se spomni svoje prve čutare, najdene na Rombonu. Pa bersaljerskega klobuka, najdenega na Javorščku v spremstvu zbiralca Claudia Collusija. Takrat sta bila z njima tudi Sandi Obidič in Sandi Hvalič, tudi

Police s čutarami, menaškami, čeladami in kleščami za rezanje žičnih ovir. Spodaj italijansko kolo za razbijanje žičnih ovir.

navdušena zbiralca, člana Društva soška fronta. Še v posebej lepem spominu ohranja Cvetka Gašperšiča iz Lepene, ki ga je uvedel v svet visokogorja. Cvetko je na območju Mesasne nad planino Duplje našel avstrijsko topniško kapo in mu jo poklonil. Nekega dne sta z Nikom iz Mirna (Pri Grabcu) v kaverni pod Cerjem (med vojno Veliki Hrib) našla dobro ohranjen avstrijski lese- ni sod, zatesnjen z voskom, in zato poln vode, v drugi kaverni pa dolgo izvedbo puške Mannlicher. Puško je obdržal Niko, sod pa Mitja. Sod je Mitja očistil, ga obnovil in ga potem uporabljal celo za vino, zdaj je pa razstavljen v Mitjevi zbirki.

Mitja še posebej zanosno spregovori o nenavadnem nazob- čanem kolesu, ki ga je našel v Soči pod Sabotinom in skozi katerega je potem z otroki ves popoldan metal žogo. Po tej košarki pa se je vse bolj spraševal, čemu naj bi ta predmet služil. K sreči je našel knjigo, v kateri je bilo poglavje z opisom tega predmeta. Šlo je za napravo za razbijanje žičnih ovir, ki so jo Italijani poimenovali *ruota Cantono*. Nazobčano kolo, na katerega so pritrjevali škatlo z dinamitom, so proti sovraž- nikovim žičnim oviram izstreljevali s katapultom. Naprava ni mogla biti učinkovita in je tudi zato manj znana, toda prav zaradi cenjena med zbiralci.

Vse svoje dragulje ima Mitja danes razstavljene v ličnih vitrinah svojega muzeja. Nekateri so še posebej izpostavljeni in stojijo na

vidnih mestih: bersaljski klobuk, topniška kapa, čelada Farina, kolo za razbijanje žičnih ovir . . . Na stenah so pritrjene vitrine s številnimi vojaškimi znaki in značkami, na njih visijo buzdova- ni, lopatice, sekire. Na policah počivajo razne čelade, menaške, konzerve. Vsekakor zanimiva zbirka, ki ima svojo dušo.

Na koncu je treba omeniti še Mitjevo plodno publicistično de- javnost, katere osnovni namen je, da se vsa odkritja, znanje in izkušnje preko knjig in člankov prenašajo na prihodnje rodove. Vsa njegova dela so tudi plod marljivih arhivskih raziskovanj, ki se jim sploh v zadnjih letih z užitkom in marljivo predaja. Mitja je to dejavnost začel z objavljanjem člankov o vojaških predmetih v italijanski reviji *Uniformi & Armi*, danes pa ob- javlja strokovne članke v italijanski reviji *Aquile in guerra* in reviji *Na fronti*, ki jo izdaja Društvo soška fronta (Šempeter pri Gorici). V glavnem piše v italijanščini, a tri njegove knjige so izšle tudi v slovenskem prevodu. Leta 2007 je ugledal luč sveta njegov prvenec *Nad Logem, la collina fra due mondi*, knjiga o krvavih spopadih na tem hribu v 7. ofenzivi, o zna- menitem stopnišču Borga Pinerola in tamkajšnjih zanimivih ostalinah. Knjiga je izšla kasneje tudi v slovenskem prevodu. Tej knjigi sta sledila dva dela knjige *Carso dimenticato* (2009 in 2010) v soavtorstvu s Paolom Pizzamusom in Nicolo Persegatijem, ki je leta 2011 izšla pri tržaški založbi Mladika tudi v slovenskem prevodu pod naslovom *Pozabljeni Kras*. Leta

Na stojalu spodaj čelada Farina,
zgoraj avstrijska topniška in pehotna kapa

2010 je izšla že omenjena knjiga *Debela Griža – San Michele 1915–1916*, leta 2012 *Spomin Brestovca* (v italijanskem in slovenskem jeziku), leta 2014 *Le battaglie del Carso (Kraške bitke)* s Paolom Pizzamusom in Nicolo Persegatijem, leta 2016 *Il quarto cavaliere (Četrty vitez)* z Nicolo Persegatijem, leta 2017 *Flondar 1917. Il presagio di Caporetto* (s Paolom Pizzamusom in Nicolo Persegatijem), leta 2019 *Legenda o priklenjenih mitraljezcih* in leta 2021 *Carso 1915* (z Nicolo Persegatijem). Tik pred izdajo je knjiga omenjenih treh avtorjev pod naslovom *Carso 1915. L'ingresso nell'inferno, le prime battaglie tra il San Michele – Debela Griža e le alture di Selz (Kras 1915. Vhod v pekel, prve bitke med Svetim Michaelom - Debelo Grižo in vzpetinami nad Selcami)*. Glede na Mitjevo neutrudljivost in vztrajnost lahko pričakujemo še nadaljnjo bero. Najprej bo na vrsti knjiga o italijanskih napadih na Javoršček jeseni 1915, ki naj bi izšla še letos.

Mitja je dolgoletni član Društva soška fronta in redno piše v društveno revijo *Na fronti*. Od vsega začetka dobro sodeluje s Fundacijo Poti miru in s Kobariškim muzejem. Od leta 2012 ima licenco za vodenje skupin po prizoriščih soške fronte. Leta 2017 mu je Črni križ Avstrije za zasluge v varovanju kulturne dediščine podelil častni križec. Iz vsega omenjenega je očitno, da je Mitja vsestransko dejaven na področju soške fronte in da s svojim delom pomembno prispeva k širšemu poznavanju tovrstne zgodovine. Naj tako tudi ostane!

Pogled v Mitjev muzej

FOTO ALBUM

*Spomenik v Panovcu, posvečen ukrajinskim vojakom na soški fronti
(foto: Simon Kovačič)*

*Spomenik na Prevalu nad Novo Gorico, posvečen madžarskim vojakom na soški fronti
(foto: Simon Kovačič)*

*Lesena zvonica v Spominskem parku prve svetovne vojne Vinišče, posvečena slovaškim vojakom na soški fronti
(foto: Simon Kovačič)*

*Muzej sanitete v Renčah
(foto: Simon Kovačič)*

*Center za obiskovalce Sabotin – Park miru
(foto: Mateja Pelikan)*

*Stalna razstava Boj v zaledju strelskih jarkov v Parku vojaške zgodovine Pivka
(foto: Vinko Avsenak)*

Sodelavci te številke:

- Dr. Guido Alliney, biofizik, filozof in univerzitetni profesor, Zdravščine–Poggio Terza Armata, Italija
- Prof. Vinko Avsenak, raziskovalec prve svetovne vojne, publicist in prevajalec, Škofljica pri Ljubljani
- Dr. Matjaž Bizjak, podpolkovnik Slovenske vojske in zgodovinar, Dolga Poljana pri Ajdovščini
- Dr. Božo Cerar, diplomat, pravnik, publicist in pisatelj, Ljubljana
- Boža Hvala, prof. razrednega pouka, raziskovalka krajevne zgodovine, publicistka, Trnovo pri Gorici
- Mitja Juren, raziskovalec zgodovine prve svetovne vojne in publicist, Rupa – Peč, Italija
- Dr. Uroš Košir, arheolog, Hrušica
- Prof. Radivoj Pahor, profesor sociologije v pokoju in književnik, Renče
- David Erik Pipan, raziskovalec zgodovine prve svetovne vojne in publicist, Nova Gorica
- Dr. Renato Podbersič ml., zgodovinar, Nova Gorica
- Vili Prinčič, kulturni delavec in publicist, Pevma pri Gorici, Italija
- Tomaž Velnar, dr. med., zdravnik in raziskovalec vojaške zgodovine, Nova Gorica
- Marko Zavrtnik, ljubiteljski raziskovalec zgodovine soške fronte, Solkan

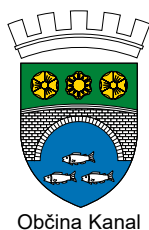
Vinegradništvo
DORNBERG
Dipavska dolina

Zalošče 29d, 5294 Dornberk
05 301 76 88, 041 352 045
www.dornberg.si

Izid revije so finančno podprli:

ISSN 1580-7282

9 771580 728004